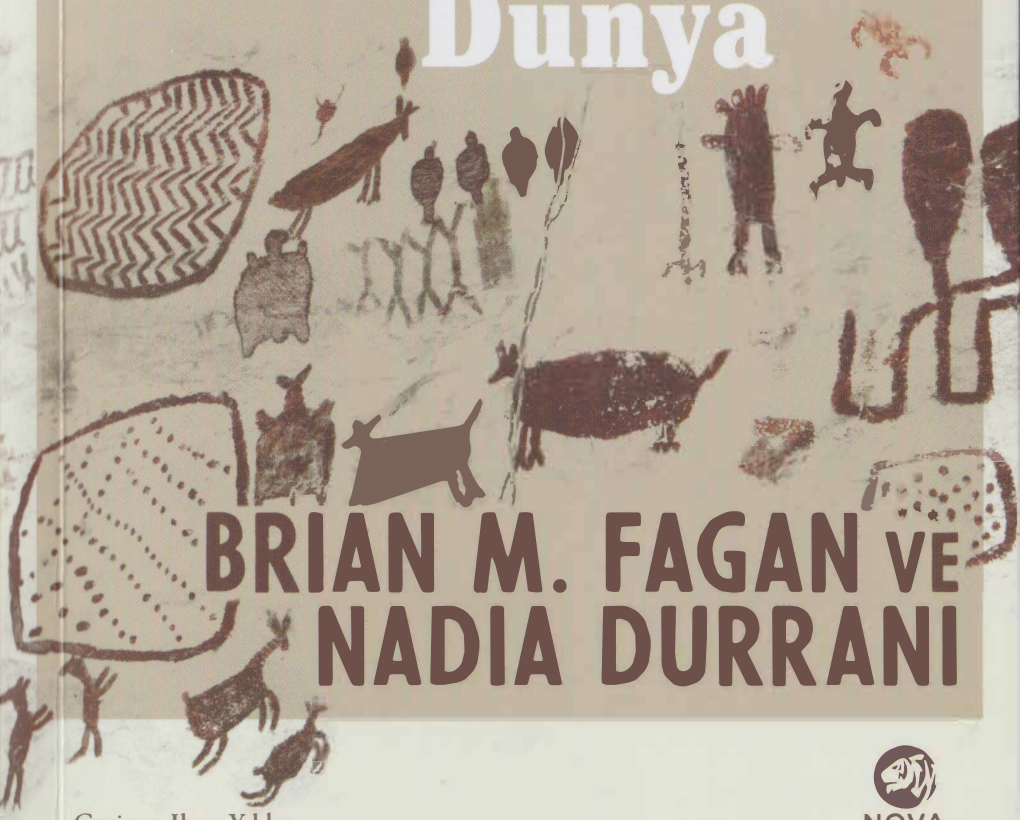
MERAK-LISINA

İnsanlığın erken tarihinin hikâyesi

Tarihöncesi Dünya

BRIAN M. FAGAN VE NADIA DURRANI

Çeviren: Ilgın Yıldız

NOVA KİTAP

Brian M. Fagan, dünyanın önde gelen arkeoloji yazarlarından biri ve tarihöncesi dünya konusunda uluslararası arenada saygın bir uzmanı. Santa Barbara'daki Kaliforniya Üniversitesi'nde Antropoloji Ordinaryüs Emeritus Profesörüdür ayrıca arkeoloji üzerinde sayısız kitabın da yazarı.

Nadia Durrani, Cambridge Üniversitesi eğitimli, Londra College Üniversitesi'nde Arap arkeolojisi üzerinde doktora yapmış bir arkeolog ve yazar. *Past Worlds* dergisinin kurucusu ve editörüdür. Ayrıca arkeoloji üzerine pek çok makale ve kitabın da yazarı, bu alanda dünyanın dört bir köşesinde üretilmiş pek çok kitabın editörü.

Meraklısına Tarihöncesi Dünya
Brian M. Fagan & Nadia Durrani

Orijinal Adı: *World Prehistory* : The Basics, 1st Edition

Nova Kitap - 88
Meraklısına - 11

Yayın Yönetmeni: *Tuğçe Nida Gökırmak*
Dizi Editörü: *Tuğçe Nida Gökırmak*
Yayıma Hazırlayan: *Dilara Alemdar*
Düzelti: *Tuğçe Nida Gökırmak*
Kapak Tasarım: *Hamdi Akçay*
Sayfa Düzeni ve Baskıya Hazırlık: *Başak Yaman Eroğlu*
1. Baskı, Mayıs 2023, İstanbul

ISBN: 978-625-8489-79-8
Sertifika No: 63989

Türkçe çeviri © Ilgın Yıldız, 2023
© Brian M. Fagan, Nadia Durrani, 2022
© Nova Kitap, 2023

Bu eserin tüm hakları Libris Telif Hakları Ajansı aracılığıyla yapılan anlaşmayla satın alınmıştır, eserin çevirisi Taylor & Francis Group'a bağlı Routledge tarafından yayımlanan İngilizce edisyondan yapılmıştır. Her hakkı saklıdır.

Yayıncının yazılı izni olmaksızın alıntı yapılamaz.

Kurumsal satış ve işbirlikleri için iletişim adresi: **editor@novakitap.com**

Nova Kitap™ İthaki Yayıncılık Basın Sanayi ve Ticaret A.Ş.'nin tescilli markasıdır.
Caferağa Mah. Neşe Sok. 1907 Apt. No: 31 Moda, Kadıköy-İstanbul
Tel: (0216) 348 36 97 Faks: (0216) 449 98 34
www.novakitap.com - www.ithakiyayingrubu.com

Kapak, İç Baskı: Deniz Ofset Matbaacılık
Maltepe Mah. Hastane Yolu Sok. No: 1/6 Zeytinburnu-İstanbul
Tel: (0212) 613 30 06 denizmatbaamucellit@gmail.com
Sertifika No: 48625

BRIAN M. FAGAN
NADIA DURRANI

MERAK-LISINA

Tarihöncesi Dünya

ÇEVİREN
ILGIN YILDIZ

NOVA
KİTAP

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 9
YAZARLARIN NOTU 11

1 BAŞLANGIÇLAR (YAKLAŞIK 6 İLA 2 MYÖ) 13
2 AFRİKA'DAN ÇIKIŞ (YAKLAŞIK 2 MYÖ VE SONRASI) 32
3 *HOMO SAPIENS* SAHNEDE (Y. 300 BİN YIL ÖNCESİNDEN İTİBAREN) . 53
4 KUZEYDE MODERN İNSANLAR (Y. 50 BİN İLA 12 BİN YIL ÖNCE) 72
5 BUZDAN SONRA (Y. 15 BİN YIL ÖNCESİNDEN İTİBAREN) 92
6 ÇİFTÇİLER VE ÇOBANLAR (MÖ Y. 10000 VE SONRASI) 111
7 KÖYLER, ŞEHİRLER VE ŞEFLİKLER (MÖ Y. 8000'DEN SONRA) 129
8 SÜMERLER VE ASURLULAR (MÖ Y. 3100 İLA 612) 148
9 NİL VE İNDUS KIYISINDA (MÖ Y. 3100 İLA 30) 167
10 ÇİN VE GÜNEYDOĞU ASYA (MÖ 5250 SONRASINDAN MS 15. YÜZYILA DEK) 183
11 MEZOAMERİKA (MS Y. 1500 İLA 1532) 200
12 AND UYGARLIKLARI (MÖ Y. 3000 İLA MS 1532) 218
13 SONSÖZ 236

İLAVE OKUMALAR 245
DİZİN 250

ÖNSÖZ

Bu kitap kökenlerimizden endüstri öncesi uygarlıklara uzanan insan tarihinin bir anlatıcısı. Altın firavunların, piramitlerin ve kayıp kıtaların heyecanlı bir macerasını aktarmaz. O tür metinler, kurgu ve romans arkeolojisidir. Bizim bu sayfalarda anlattığımız hikâye özel vurgulardan yoksun, kapsayıcı bir anlatı biçiminde kaleme alındı. Temel bir soruyu yanıtlamaya çalışıyoruz: Günümüz arkeolojisi, uzun bir zamana yayılan insan deneyimi hakkında bize ne söyler? Sınırlı olarak onlardan faydalansak da yazılı kayıtlardan değil, arkeologların topladığı çarpıcı arşivden yola çıkarak yazılmış bir insan türü tarihi bu. En nihayetinde başlangıçtan günümüze dek insan tarihinin bütün sürecini inceleyenler biziz. Bu küresel bir kitap ve insan çeşitliliğine dair hızla değişen bakış açılarımızı, hangi yönlerden benzer ve farklı olduğumuzu yansıtıyor.

Bu, arkeoloji hakkında pek bilgisi olmayan amatörlere yönelik bir kitap. Teknik jargon kullanmaktan mümkün mertebe kaçındık. Aynı şekilde, insanlığın tarihöncesine dair tartışmalı noktalara takılıp kalmaktan da. Bunların bazılarına, örneğin Amerika'ya ilk yerleşime dair tartışmalara laf arasında değiniyoruz. Buradaki niyetimiz sizlere *ne* olduğunu anlatmak; *neden* öyle olduğunun karmaşık detaylarını değil. Kitabın sonundaki

"İlave Okumalar" kısmı, tarihin karmaşık detaylarını daha kapsamlı şekilde sunan yayınlara dair kısa bilgiler içeriyor.

Arkeoloji ve arkeologların büyüleyici dünyasına hoş geldiniz!

Brian Fagan ve Nadia Durrani

YAZARLARIN NOTU

Bu kitapta şu yöntemleri benimsedik:

TARİHLER

12 bin yıl önceki tarihleri, günümüzden önceki yıllar olarak ifade ediyoruz.

Myö – Milyon yıl önce

Bu kitapta İÖ/İS yerine MÖ/MS (Milattan Önce/Milattan Sonra) kullanıyoruz.

Bu kitabın amacı doğrultusunda, "Günümüz" MS 1950'dir. Yani yaygın kullanımı tercih ediyoruz.

Tüm radyokarbon tarihler istatistiksel kestirimlerdir. Tersi belirtilmediği sürece, fiili zamana göre ayarlanmışlardır.

ÖLÇÜLER

Tüm ölçüler, yaygın bilimsel kullanım bu yönde olduğu için, metrik birimde aktarıldı.

1

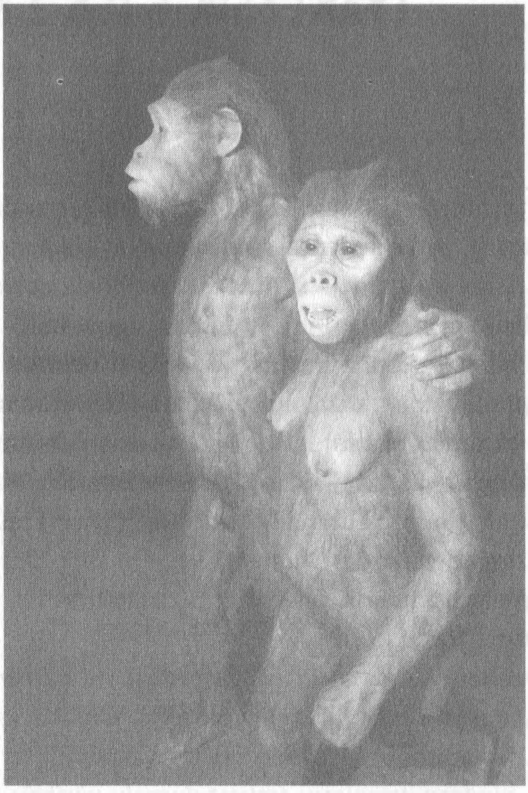
BAŞLANGIÇLAR (YAKLAŞIK 6 İLA 2 MYÖ)

Yaklaşık 3,7 milyon yıl önce Tanzanya, Doğu Afrika'daki Sadiman Yanardağı patlayarak peşi sıra incecik bir kül bulutu bıraktı. Dalga dalga yayılan volkanik toz, Laetoli'deki çevre araziye ince bir katman halinde indi. Ardından yağan hafif sağanak, civardaki su çukurlarına uzanan mevsimsel nehirde çimento benzeri, yumuşak bir patika oluşturdu. Kısa bir süre sonra filler, kılıç dişli kaplanlar ve antiloplar gibi artık nesli tükenmiş onlarca hayvan, nehir yatağı boyunca yürümeye koyuldu. Bir sonraki patlama ayak izlerinin bulunduğu sertleşmiş yüzeyi mühürledi; bu ayak izlerinden bazıları iki insan atamıza aitti. Onların peşi sıra, sık sık yetişkinlerin ayak izlerine basıveren bir çocuğun ayak izleri geliyordu.

Yürüyenlerin yalnızca dolaylı bir eskizi var elimizde. İzler 1,40 ila 1,49 metre boyunda bireylere aitti. Yalpalarcasına, ağır ve yavaş, her adımda kalçalarını iki yana devirdikleri yürüyüş biçimleri, modern insanların serbest duruşlu yürüyüş biçiminden çok farklıydı. Ayak izleri dik şempanzelerin ayak izlerinden farklı olarak ayak tabanı kemerlerinin iyi geliştiğine, topuk ve

başparmak izleri ise ancak iki ayak üstünde yürüyen bir canlıya ait olabileceğine işaret ediyordu.

Laetoli'de bulunan ayak izleri, erken homininlerin sır perdesini hafifçe araladı ve 1970'teki keşifleri sayesinde bomba etkisi yaratan bir tespit yapıldı; sanıldığının aksine, bipedalizm (iki ayak üstünde yürümek) beynin büyümesinden önce geliyordu. Araştırmacılar, dik yürümenin artık ellerimizin serbest kalması anlamına geldiğini fark ettiler. Bu da birtakım nesneler yapabildiğimiz anlamına geliyordu ki yaratıcılık insan familyasının en temel niteliklerinden biridir.

Şekil 1.1 Lavın üstüne ayak izlerini bırakan iki australopithecine'in reprodüksiyonu, 3,7 myö.

HOMINIDAE VE HOMININI

Önce biraz soybilimle başlayalım. Biz insanlar primatlar takımının üyeleriyiz; bu takımda iki alt takım vardır, bunlardan biri olan antropoid alt takımı kuyruksuz maymunlar, insanlar ve maymunları kapsar. Soybilim piramidinin daha üstünde, biz Hominoidea süperfamilyasına mensubuz ve bu familyada aynı zamanda jibonlar, goriller, şempanzeler ve bonobolar da bulunur. Hominoid süperfamilyasında Afrika ve Asya kuyruksuz maymunlarının yanı sıra bizi de kapsayan Hominidae içinde bir bölünme vardır. Biz, modern insanları, daha erken insan alt türlerini ve onların doğrudan atalarını kapsayan hominini (veya hominin) oymağına mensubuz.

Araştırmacılar günümüze dek 20 hominin türü tespit etmiştir ancak bunların büyük kısmının soyu yeni türler meydana getiremeden tükendiği için yalnızca bir kısmı bizim atalarımız olabildi. Geçmiş altı milyon yıl boyunca her dönem pek çok hominin türü bir arada yaşadı. (Tür, yaygın tanımı itibarıyla, doğurgan yavru üretebilen bir grup organizma.) Diğer insan türlerinin soyu tükeneli yalnızca 30 bin yıl oldu ve geriye de yalnızca *Homo sapiens* kaldı – yani biz. Peki, madem erken döneme dair arkeolojik kayıtlar kısıtlı, homininlerin insan olmayan primatlardan ne zaman ayrıldığını nasıl biliyoruz?

BAŞLANGIÇTA

On dört milyon yıl önce, Afrika'nın iklimi eskiye kıyasla çok daha kuruydu. Sert meyve ve ot yiyen hominoidler, 8 ila 5 milyon yıl önce Doğu Afrika'nın dört bir yanına yayılmıştı. Yerde çok zaman geçirmekle beraber, dört ayak üstünde yürüyorlardı. Ne yazık ki bu hominoidlere dair neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz. Ciddi çevresel değişimlerin gerçekleştiği bir dönemde, düşük sıcaklıklarda ve ağaçlık değil, açık arazilerde yaşamışlardı. Günümüz insanları, bu genelleşmiş tipik hominoid ataların soyundan geliyor. Ormanlar küçüldükçe ve Afrika'nın iklimi kurudukça, çok daha açık hale gelen savan ortamlarına uyum sağlamışlardı.

Erken homininler belki de zemindeki yiyeceklerle beslenerek daha çok vakit geçirdikleri için bu dönemde bipedal oldular. Bipedalizm, daha geniş alanlarda yiyecek toplamak için yürümenin büyük bir önem kazandığı anlamına geliyor.

Erken hominin nüfusları, daha kuru çevrelere uyum sağlarken bipedalizm sayesinde uzun mesafeler kat edebiliyordu ve daha dayanıklıydı. Ormanlık çevrelere uyum sağlayan kuyruksuz maymunlar ağaçlarda kaldılar. Onların aksine, yaklaşık 6 milyon yıl önce evrim geçiren bipedal homininler, yiyecek buldukları arazilerin menzilini gitgide genişletti. Beslenme biçimleri de çeşitlilik kazanarak daha fazla et içermeye başladı.

Savanda yaşamaya getirilen uzun vadeli çözümler, düzensiz ve geniş alanlara dağılmış yiyecekleri tüketmenin yanı sıra, güçlükle bulunan güvenilir su kaynaklarına itimat etmekti. Homininler daima hareket halindeydi ve bitki besinlerinin kıt olduğu mevsimlerde et daha da önem kazanmaya başladı.

Uzmanlar genellikle Doğu Afrika'nın erken insan evriminin merkezi olduğuna inanır. En fazla sayıda erken hominin bu bölgede gün yüzüne çıkarılmıştır. Ancak gelecekteki fosil keşifleri bu tabloyu değiştirebilir. Kenya'nın kuzeyi ve Etiyopya'nın artık çölleşmiş olan bölgeleri, bir zamanlar antilop ve diğer memeli sürülerinin cirit attığı açık savan çayırları ve ağaçlık arazilerdi. Bu hayvanlar, aslanlar, leoparlar ve diğer yırtıcıların yanı sıra, bizim erken hominin atalarımızın da avlarıydı. Bu homininlere dair bilgimiz, yaklaşık 6,5 ila 5,6 milyon yıl önce yaşayan ve muhtemelen bipedal olan esrarengiz *Orrronin tugenensis* ile sınırlıdır. Bir diğer Orta Afrika kökenli hominin, *Sahelanthropus tchadensis* ise muhtemelen hominin soyunun şempanzeden ayrıldığı dönemde, yani 7 ila 6 milyon yıl önce yaşamış olabilir.

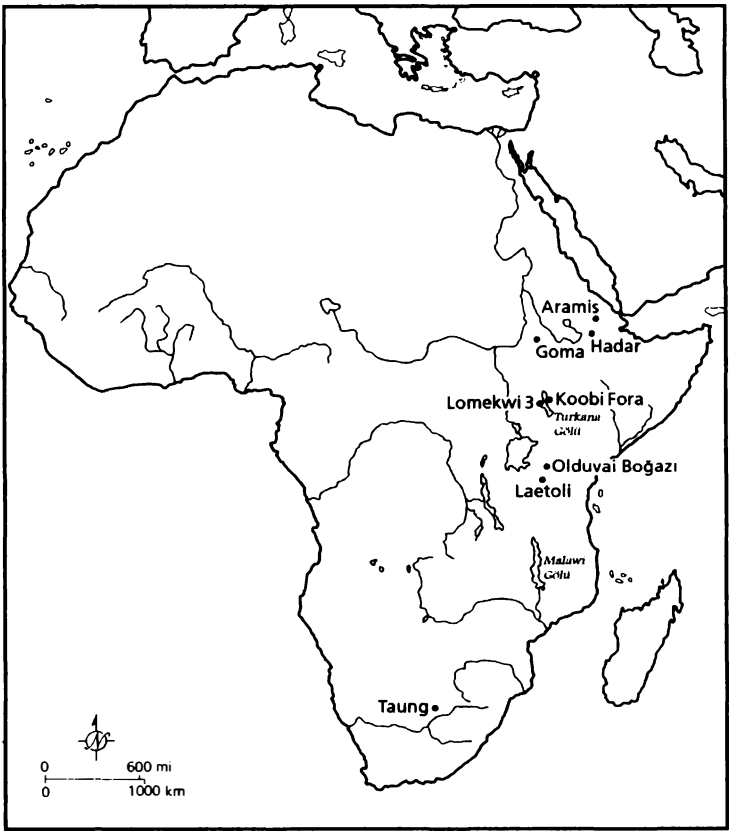
Söz konusu ayrılmanın tarihi, sıradan fosil örneklerden ziyade modern insanlar ile modern şempanzelerin genetik analizine dayanarak saptanmıştır. İki türün genlerinin ayrılma oranlarını kaydeden genetikçiler, bizim ayrılma zamanımız

üzerine bir teori ortaya attı. "Moleküler saat" olarak bilinen bu zamanlandırma yöntemi, durmaksızın detaylandırılan bir dizi varsayımı esas alıyor. Bizim ayrılmamızın kesin tarihi konusunda fikir ayrılıkları olmasına karşın, günümüzde genetikçilerin çoğu bunun 8 ila 6 milyon yıl önce gerçekleştiğini öne sürüyor. Hikâyemizin en başında yaşamış olan homininlere gelince, yukarıda değindiğim iki tür muhtemelen bipedal (homininin tanımlayıcı bir niteliği) ve aynı zamanda ağaç tırmanıcısıydı.

ARDIPITHECUS RAMIDUS (4,5 MİLYON YIL ÖNCE)

Yüzyıllar binyıllara dönüşürken başka hominin türleri gelip geçti elbet; örneğin, Etiyopyalı *Ardipithecus kadabba* (5,8–5,2 myö) (Şekil 1.2). Yaklaşık 4,5 milyon yıl önce ise modern insanın beyninin yüzde 20'si büyüklüğünde bir beyne sahip, ufak tefek bir canlı olan *Ardipithecus ramidus*'la beraber, evrim sahnesinde yeni bir oyuncu belirdi. *Ardipithecus*, erken homininlerin en iyi bilinenidir ve Etiyopya'daki Aramis ve Goma kazılarında gün yüzüne çıkarıldı. Kuyruksuz maymunlara benzer bir kafatasına ve prognat (dışarı doğru çıkık) bir yüze sahipti. Bu hominin bipedaldır fakat ardıllarının pek çoğundan daha ağaçlıklı bir arazide yaşadı. Onu *Australopithecus anamensis* (4,2–3,9 myö) gibi çeşitli *australopithecine*'ler izledi. Bunlar da muhtemelen Ardi gibi dik yürüyebiliyor ve ağaçlara tırmanabiliyorlardı; dolayısıyla (yine) modern kuyruksuz maymunlar ve günümüz insanlarında bulunan niteliklerin bir bileşimine sahiplerdi.

Ardipithecus ramidus, o zamanlar Doğu Afrika'daki tek hominin değildi. Büyük ihtimalle kendisinden sonraki homininler ondan evrildi. Bununla birlikte, *Ardipithecus* ve sonraki insan ataları arasındaki ilişki hâlâ gizemini koruyor.

Şekil 1.2 Afrika'daki ilk bölgeleri gösteren harita.

AUSTRALOPITHECUS AFARENSIS: "AFAR BÖLGESİNDEN GÜNEY KUYRUKSUZ MAYMUNU" (YAKLAŞIK 3,9 İLA 2,9 MYÖ)

Yüz binlerce yıl sonra –uzun dönemlerden bahsettiğimize kuşku yok– en iyi tanınan *australopithecine*'lerden biri olan *Australopithecus afarensis* ortaya çıktı. Kendisi modern insanların, yani bizim ait olduğumuz cins olan *Homo*'nun atası olabilir.

Australopithecus afarensis, Laetoli, Tanzanya'daki ayak izleri sayesinde hikâyemizde daha önce görünmüştü. Bu homininler,

Etiyopya'nın Hadar bölgesinden olmakla bilinir; bu bölge aynı zamanda Maurice Taieb ve Donald Johanson'ın 3,18 milyon yaşındaki noksan bir iskelet keşfedip adını Lucy koydukları yer. (İkili, keşiflerini kutlamak için Beatles'ın *Lucy in the Sky with Diamonds* şarkısını dinlemişti.) Bu iskelet sadece 1 ila 1,2 metre boyunda ve 19 ila 21 yaşları arasındaydı.

Bunu izleyen bulgular tablonun eksik parçalarını tamamladı. Erkekler ve onlardan çok daha ufak tefek olan dişiler arasında çarpıcı bir fark vardı. Ancak hepsi güçlü, ciddi derecede kaslı ve tamamen bipedaldı. Lucy'nin bulunduğu alana yakın bulunan 3,2 milyon yıllık bir ayağın kemerleri, *Ardipithecus*'un çevik bir yürüyüşçü olduğunu gösterir. Ancak yürüyüş yetilerine karşın, sağlam, kıvrımlı kolları ve parmakları olması, daimi bir ağaç tırmanıcısı olduklarına işaret eder. Beyin kapasiteleri, modern şempanzelerin azami beyin boyutundan büyüktür.

Başlarda *Australopithecus afarensis*'in Doğu Afrika sınırlarında kaldığı düşünüldü fakat Afrika'nın güneyine doğru çok daha geniş bir bölgeye yayılmış olması muhtemel. Bu keşiflerin birden fazla *australopithecine* türünü temsil edip etmediği henüz bilinmiyor ancak bu türlerin en geniş alana yayılanı *Australopithecus afarensis* olabilir.

Kayıtlarda yaklaşık üç milyon yıl öncesine rastlayan ve ünlü anatomist Raymond Dart'ın 1920'de tespit ettiği bir tür yer alır. Raymond Dart, Taung, Güney Afrika'da ufak tefek ve zarif bir *australopithecine* bulmuş ve ona *Australopithecus africanus* (3,3–2,1 myö) adını vermişti. Bu hominin, beyni küçük olsa da (örnekler 428–625 santimetreküp arasında değişir) dik yürüyebilen, çevik bir hominindi. Dart'ın yakın çalışma arkadaşı Robert Broom da başka bir tür keşfetmişti; yaklaşık 2 ila 1 milyon yıl önce ortaya çıkan bodur bir hominin olan *Australopithecus robustus* (sonradan *Paranthropus robustus* adını aldı). Bu hominlerin beyin boyutları da diğerlerine benziyordu (530 santimetreküp), ayrıca iri ve lifli bitkileri çiğnemek için ideal olan kocaman arka dişlere sahiplerdi.

Raymond Dart bu iki türe dayanarak ilk insanlar arasında iri ve narin olmak üzere iki altbölüm tamamlamıştı ve bu tanımlar halen kullanışlıdır. Ancak daha sonraki keşifler, ister istemez, bilhassa 3,3 ile 2 myö arasında *australopithecine*'ler ile *paranthropine*'lerin daha büyük bir çeşitliliğe sahip olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu uzun zaman diliminde kafatası ve yüzde önemli değişimler ve daha modern davranış değişiklikleri meydana gelmiş olabilir, zira atalarımız rutin olarak dik yürümeye başlamıştı. Dolayısıyla elleri de artık serbestti (böylece, bir şeyler üretmeyi dört ayaklı bir canlıya kıyasla daha kolay başarabiliyordu). Sahiden de Kenya'daki bir bölgede, bu erken hominin formlarından birinin elinden çıktığı açık olan, 3,3 myö yapılmış, yani bilinen en eski insan yapımı taş aletler ortaya çıkarıldı.

HOMO HABILIS SAHNEYE ÇIKIYOR (YAKLAŞIK 2,5 MYÖ)

Biz modern insanların ait olduğu *Homo* cinsinin ilk üyesi *Homo habilis*'e dair kanıtlar yaklaşık 2,5 milyon yıl öncesine ait. *Homo habilis*'in beyni daha büyük, çene ve dişleri daha küçük, bacakları daha uzun, kolları daha kısa, elleri de daha becerikliydi. Daha büyük ve karşılıklı gelebilen başparmakları bizim başparmaklarımız gibi, nesneleri kavrayıp farklı yönlerde hareket ettirmelerini sağlar. Vücut ölçüsü artma eğilimindeydi. Erkek ve dişiler arasındaki büyüklük farkı (cinsel dimorfizm) daha az belirgindir. Bu değişiklikler, taş aletlerin ilk ortaya çıkışıyla kabaca aynı zamana denk gelir.

Louis ve Mary Leakey, bu en erken *Homo*'yu Tanzanya'daki Olduvai Boğazı'nda (şimdilerde genellikle Oldupai olarak anılır) ilk saptayan kişiler oldu. Bulgularına, onun alet yapan ilk insan olduğunu varsayarak *Homo habilis*, yani "becerikli insan" adını verdiler. Sonradan Kenya, Etiyopya ve Güney Afrika'da, 2,4 ila 1,6 milyon yıl öncesine tarihlendirilen *Homo habilis* fosil kalıntıları bulundu.

Homo habilis terimi, hemen hemen tüm tarihöncesi insan türlerini kapsar ve bunlara bazen jenerik olarak tarihöncesi

Homo denir. Yaklaşık 2 milyon yıl önce *Homo habilis*'le karşılaşsanız, yeni hominini *Australopithecus*'tan ayrıştırmak için elinizde pek fazla done olmazdı. İkisi de yaklaşık 1,30 metre boyunda ve yaklaşık 40 kilo ağırlığında, yani benzer boylarda ve kilolardaydı. İkisi de bipedaldı ancak *habilis* yüz ve kafatası bölgelerinde diğerine kıyasla daha az kuyruksuz maymuna benziyordu. Başı daha yüksek ve yuvarlak, beyin kapasitesi 700 cc, yüzü daha az öne çıkık, çenesi daha küçüktü. (Yetişkin şempanzelerin beyin kapasiteleri 384 cc civarındadır.) Dişleri üzerinde yapılan mikroskobik çalışmalar hem *Australopithecus* hem de *Homo habilis*'in ağırlıklı olarak meyveyle beslendiğini gösterir.

Homo habilis iskeletleri, ilkel ve daha gelişkin özelliklerin bir mozaiği gibidir. Bu iskeletlerin sahipleri dik yürüyerek epey zaman geçirmekle beraber, ağaçlarda da son derece rahatlardı. Bunu, Olduvai'de bulunan bir *Homo habilis* iskeletinden biliyoruz; çok daha eski olan Lucy gibi, bu iskeletin de üst kol kemikleri uyluk uzunluğunun tam yüzde 95'i kadardı. Şempanzelerin üst kol ve bacak kemikleri neredeyse eşit boyutlardayken modern insanın üst kolları, üst bacak kemiklerinin uzunluğunun yalnızca yüzde 70'i kadardır. Şurası neredeyse kesin; *Homo habilis*'in tüm formları maharetli ağaç tırmanıcılarıydı. Davranışları kuyruksuz maymunlara zannettiğimizden daha çok benziyor olabilir. Zaten evrimcilerin bu türü bizim cinsimize dahil etmesine neden olan şey, *Homo habilis*'in "ilk taş aletler"le (ataların son derece etkili bir icadı) ilişkilendirilmesiydi. Ancak Kenya'da daha bile eski (3,3 myö) taş aletlerin keşfedilmesiyle *Homo* ve taş aletler yapma becerisi arasındaki bağ koptu. Hal böyleyken *Homo habilis*'in *Homo* cinsinin bir üyesi olarak konumu kimilerince sorgulanır.

ADAPTİF YAYILIM

Gördüğünüz üzere tablo epey karmaşık. Temel varsayımlarımızın pek çoğu yeni keşiflerle ezilip geçilmekte. Örneğin, fazlasıy-

la yakın bir zamana dek, herkes insan evriminin merdiven gibi olduğunu varsayıyordu; en altta kuyruksuz maymun benzeri bir ata, en tepedeyse modern insanlar vardı ve alet yapımı da en belirleyici insan özelliğiydi. Zaman boyunca kırılmamış bir soy şöyle dursun, en erken insanı tespit etmenin bile esas itibarıyla imkânsız olduğunu artık biliyoruz. O dönemde başka bir sürü hominin türü serpilmişti ve bireysel türler arasındaki bağlantılar genellikle hiç de açık değildir. Paleoantropologlar Bernard Wood ve Mark Collard, vücut ölçüsü, biçimi, lokomosyon ve diğer nitelikler üzerinden girift bir istatistiksel analiz gerçekleştirerek insanları iki geniş gruba ayırır. Bu iki grup çevreye farklı biçimlerde uyum sağlar:

Australopithecine'ler ve *Homo habilis* (y. 4,2–1,6 myö). Bu grup hem zeminde bipedal yürüyüş hem de ehil tırmanışa itimat ediyordu. Vücut kitleleri düşüktü ve vücut biçimleri görece ağaçlık çevrelere daha iyi uyum sağlıyordu. Kuyruksuz maymunlarınkine daha yakın olan dişleri ve çeneleri, çeşitlilik gösteren ve mekanik açıdan talepkâr besinleri çiğnemelerini ve ısırmalarını mümkün kılıyordu.

Aralarında *Homo erectus* ve diğer türlerin de bulunduğu sonraki insanlar (1,9 myö) kayda değer bir farklılık segiler. Onların vücut kitleleri daha büyük, fizikleri ise daha açık arazilere uyumluydu. Hayatlarını iki ayak üstünde geçiriyorlardı fakat ağaç tırmanışı konusunda sınırlı bir yeteneğe sahiplerdi. Dişleri ve çeneleri, modern insanlarla aynı mekanik özelliklerle sahipti.

Hominin evrimi, yaklaşık 6 milyon yıl boyunca gelişen bir adaptif yayılma dizisinin sonucudur. İlk yayılım, bipedal kuyruksuz maymunların Afrika'nın daha kuru bölgelerine yayılmasıdır. Sonra onu takip eden yayılımlar, her biri kendine has adaptif çözümlere sahip olan çeşitli homininlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Sonraki insanlar anatomik açıdan çok ekolojik olarak yayılmış, Afrika'dan başlayarak farklı coğrafi nüfuslar ortaya çıkarmıştır. Bu açıdan küçük bir kol olarak başlayıp farklı dallara yayılan diğer hayvanlardan hiçbir farkımız yoktur.

Wood/Collard sınıflandırması, yaklaşık 1,9 myö'den eski homininler ile bu tarihten sonra evrimleşen homininler arasında ciddi bir farklılık görür. İnsan evriminde bu önemli adaptif değişimin nedeni bilinmiyor. Bu değişim ciddi iklimsel ve çevresel sapmalarla mı örtüşür, yoksa hominin kültüründeki değişimlerin sonucu mu? Bunlar, gelecek nesillerin araştırması gereken temel sorular.

ÇÖPÇÜLÜK VE FIRSATÇILIK

En erken insanları ve nasıl yaşadıklarını incelemek, hem sahada hem de laboratuvarda ağır ilerleyen ve çetrefilli bir araştırma gerektirir. Yetersiz muhafaza koşulları, iki milyon yılı aşkın zaman önceki yaşam tarzlarını yeniden kurmayı zorlaştırır. Hikâyenin büyük kısmı, taş alet yığınlarından ve günümüze ulaşan yiyecek artıklarından, özellikle de kırık hayvan kemiklerinden öğreniliyor. Yeni ve umut verici bir yaklaşım, kemikler ve dişlerdeki sabit karbon izotoplarına odaklanır ve homininlerin beslenme biçimlerinde ağaç yiyecekleri ve çalının aksine tropik otların önemine dair bir fikir verir.

Yüz binlerce yıl boyunca avcı toplayıcılar, uyumak, alet yapmak, yiyecek pişirmek ve sosyal etkinliklere katılmak için döndükleri merkezi mekânlardan faydalandı. Peki en erken insanlar böyle mekânlar kullanmış mıdır? Olduvai Boğazı'nda ve Kenya'nın kuzeyindeki Turkana Gölü'nün doğu kıyılarında dağınık hayvan kemiği parçaları, taş aletler ve artık yongalar (*flake*) çıkarıldı. Koobi Fora'da, gölün yanındaki kurumuş bir nehir yatağında, bir grup homininin 1,8 myö civarında karşılaştığı bir su aygırının kemikleri ortaya çıkarıldı. Homininler ölü hayvanın etrafında toplanmış ve taş yongalarıyla eti kemiklerden ayırmışlardı. Kesiciler, 14 kilometre öteden taş getirerek yongalar koparmış, bunlarla karkası parçalara ayırmıştı. Etini yedikleri hayvan zaten ölmüş müydü yoksa hayvanı kendileri mi avladı, bunun hakkında bir bilgimiz yok.

FxJj50 adlı bir diğer Koobi Fora bölgesinde, kavurucu güneşten sığınmaya elverişli, eski bir su yolu uzanır. Çoğunluğu antilopa ait en az 20 hayvanın iki bini aşkın sayıdaki kemiği, el baltaları, keskin uçlu yongalar ve yıpranmış çakıl taşları arasında bulundu. Ziyaretçiler kemikleri ezip eti kesmiştir, nitekim kesik izleri açıkça görülebilir. Ancak av, kemiklerin eklem uçlarını çiğnemiş olan yırtıcılar tarafından da öldürülmüş olabilir. Hayvanları öldüren aslanlar ve diğer hayvanların homininler gelince kaçmış olması da muhtemel.

Mary Leakey, Olduvai Boğazı'nda "yaşama yerleri" dediği bölgeleri kaydetmişti ve bunlardan 4,5 metre genişliğindeki birinde 4 bini aşkın alet ve kırık kemikler ortaya çıkarıldı. Boğazda, Ewass Oldupa olarak bilinen eski bir bölgede, bazıları 2 milyon yaşında olan taş aletler çıkarılmıştır. Peki homininler orada kamp kurmuş muydu? Daha yeni araştırmalara göre, hava etkilerine uğramış kemiklerin bazıları on yıl kadar yüzeyde kalmış olabilir. Olduvai, homininlerin belirli bir zaman dilimi boyunca tek bir bölgede kalmalarının tehlikeli olduğu, yırtıcı zengini bir bölgeydi ve halen de öyledir. Olduvai kemiklerinin büyük kısmı, yırtıcı dişlerinin olduğu kadar insan etkinliğinin de izlerini taşır; homininler, fırsat buldukça yırtıcı avlarının leşlerinden et elde etmiş gibi görünüyor.

Homininlerin 200 bin yıla varan uzun zaman dilimleri boyunca aynı yerleri ziyaret ettiklerini, farklı habitatlardan istifade ettiklerini ve teknolojilerini değiştirmeksizin pek çok çevresel değişikliğe uyum sağladıklarını biliyoruz. Bu, insanların davranışlarını ciddi ekolojik dönüşümlere uyarlamalarının en eski örneklerinden biridir. Ancak homininler iki yüz bin yıl boyunca önemli değişiklikler yapmaksızın aynı basit taş aletleri kullanmayı sürdürdüler. *Homo habilis*'in çabasızca çok çeşitli habitatları sömürebilmesinin nedeni teknolojinin değil, insan davranışının değişimidir.

Fırsatçılık daima önemli bir insan niteliği olmuştur ve atalarımız açık arazilerde daha fazla zaman geçirdikçe önem kazanmış olabilir. Açık arazilerde et elde ederek ve yiyerek diğer

etçillerle başarılı bir biçimde rekabet etmişlerdir. Açık arazide yaşamanın avantajları, bilhassa daha kolay bulunabilen ve kolayca taşınabilen besinler, diğer yırtıcılarla rekabet etmenin tehlikelerine ağır basmıştır. Homininler, avcıdan daha çok av olmuş da olabilirler. Av olmak, evrimsel baskıların atalarımızı zorlamasına neden olmuştur. Normalde savunmasız, yerde yaşayan, çıplak kuyruksuz maymun atalarımız, serbestleşen elleriyle nesneleri sağ kalmak için kullanmayı zamanla öğrendiler. Bu "nesneler" arasında taş aletler ve muhtemelen, uzun zaman önce kaybolup gitmiş bazı nesneler var. Böyle bir yaratıcılıkla beraber beyin boyutu da büyümeye başladı ve bu sürecin kalori zengini hayvan etini içermeye başlayan yeni beslenme tarzıyla beraber daha da hızlandırılmış olması muhtemel.

Önce çöpçülük geldi ancak bu homininler gibi kısmen ağır hareket eden hayvanlar için asla kolay olmadı. Başarı, avcı hayvanların yeni öldürdüğü hayvanların etrafına toplanan akbabaların ve bariz bir gösterge olan, leoparların avlarını sakladığı ağaç diplerindeki antilop kürkü parçalarının yakinen gözlemlenmesine bağlıydı. Açık savan, basit silahlar ve aletlerle donanmış insanlar için ideal ve boş bir yerdi. Bu silah ve aletler yalnızca et değil, çeşitli bitki yiyeceklerin de dahil olduğu yiyecek bulma ve işlemenin yeni yöntemlerini mümkün kılıyordu.

Hominin dişlerinin aşınma biçimine dair titiz veriler bize hem *Australopithecus*'un hem de *Homo habilis*'in şempanzelerinkine çok benzeyen bir beslenme biçimine sahip olduklarını söyler. *Homo habilis* ve *australopithecine*'lerin bazıları mutlaka çöpçülük yapmıştır. Bu belirli bir işbirliği ve planlama, muhtemelen gençler ile yaşlılar, erkekler ve kadınlar arasında bir iş bölümü içermiş olmalı. Bazı gruplar kaynağından tam on kilometreyi aşkın mesafeden, muhtemelen buldukları karkasların çok uzağından alet yapımında kullanılan taşları taşımıştır. Çöpçülük, daha açık arazilerde ve daha kuru bir dünyada bitki besinlerin tamamlayıcısı olarak başlamış olabilir. Bir şeyden eminiz: *Homo habilis*'in davranış biçimi, hominin öncesi kuy-

ruksuz maymunlardan, şempanzelerden ve hatta modern avcı toplayıcılardan tamamıyla farklıdır.

EN ERKEN TEKNOLOJİ (3,3 İLA 1,5 MYÖ)

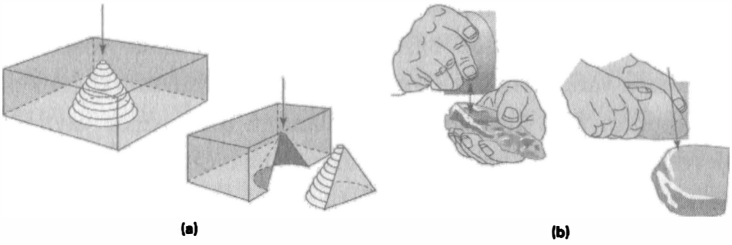
Biz insanlar aletleri alışkanlıkla ve şempanzeler gibi hayvanlara kıyasla çok daha büyük bir karmaşıklıkla üretiriz. Bunun bir nedeni, büyük beyinlerimiz sayesinde eylemlerimizi çok önceden planlayabilmemiz. Bir alet üretmek için bir taş parçasından ince yongalar kesmek, bunun içinse önce doğru kayayı seçmek gerekiyordu. Sonrasında aleti yapanın kayadan parça koparmak için gereken üç boyutlu adımları hayalinde canlandırması ve bir alet yapması gerekiyordu. Son olarak –ki bu en önemlisiydi– kişi bu bilgiyi diğerlerine, muhtemelen örnek olarak aktarabilme yetisine sahip olmalıydı.

Bilinen en eski taş aletler Kenya'nın kuzeyinde, Batı Turkana'daki Lomekwi 3 alanında bulundu ve 3,3 milyon yıl öncesine tarihlendirilir. Ancak (Olduvai Boğazı'ndan yola çıkılarak) Oldowan Endüstrisi olarak bilinen ve iyi incelenmiş en eski teknoloji, 2,67 ila 1,5 milyon yıl öncesine tarihlendirilir.

Çoğu Oldowan aleti, kıyıcılar ve yongalardı; yongalar et ve belki odun kesmede kullanılıyordu. *Homo habilis*, zamanla daha detaylı bir hale gelen son derece etkili ve basit bir teknoloji geliştirdi. Alet yapımcıları artık basit ve iki yüzeyli aletler yapmak için kıyıcıların iki yüzeyini de yongalıyordu. Kıyıcılar ve yongalar basitti ancak onları yapanlar, temel taş yongalama teknikleri konusunda becerikliydi (Şekil 1.3).

Oldowan alet yapımı üzerine yıllarca sürdürülen araştırmalar sayesinde *Homo habilis*'in onlarca keskin kenarlı yongayı kolayca üretebildiğini biliyoruz. Bu çalışmalar, kenar aşınma izlerinin incelenmesini, ayrıca replika yongalarla hayvanları kesmek ve derilerini yüzmek gibi kontrollü deneyleri içeriyor. Ancak homininler, sonraki insanların yaptıkları standartlaşmış aletleri yapmıyorlardı. Onların aletleri genel olarak hayvan karkaslarını işlemekte, yani deri yüzmek, eklem ve et kesmek, ili-

ğe erişmek için kemikleri kırıp açmakta kullanılıyordu. En eski alet yapım uzmanlığı fırsatçılıktan doğdu ve insanlar binyıl süresince teknolojiye daha bağımlı bir hale geldikçe aşama aşama değişti.

Şekil 1.3 Erken taş teknolojisi. Çakmaktaşının belirli türleri, tarihöncesi insanların aşina olduğu şekilde, çeşitli biçimlerde çatlar. (a) İlk alet yapımcıları, kayaları bölmek ve kenar yongalarını almak için ağır bir çekiç taşı kullanıyordu. Veya sivri kenarlar oluşturmak için lav taşının kenarlarına vuruyordu. Modern deneyler, bunların av hayvanlarını parçalarına ayırmak ve kesmek için epey etkili olduğunu göstermiştir. (b) Taşı düzeltmek için çekiç taşı ve yine aynı işlem için örs kemiği kullanılıyor.

Peki *Homo habilis* doğal dünyayla nasıl etkileşim kurdu? İki myö civarında et tüketiminde kayda değer bir artış vardı ancak uygulamada *Homo habilis*'in tüm türleri davranışsal olarak esnek, uzmanlaşmamış arayıcılardı. Onlarınki, basit avcılık ve çöpçülük, yiyecek paylaşımı ve hareket halinde beslenmek arasındaki geçişlerle belirlenen, farklı bir yaşam tarzıydı. Ciddi mesafeler boyunca karotlar ve yongalar taşıdıklarını biliyoruz ve bu, aynı zamanda farklı ve devamlı değişen konumlara et ve başka yiyecekler taşıdıklarına işaret eder. Bu durum, (genellikle ağaçlardan ve karınca yuvalarından böcekler çıkarmaya yarayan çiğnenmiş çubuklar olan) "aletleri" yalnızca sabit konumlara taşıyan şempanzelerle karşılaştırıldığında, çevreyle daha sofistike bir etkileşim kurduklarına işaret eder.

Antropolog Robin Dunbar, *australopithecine*'lerin 67 bireyden oluşan gruplar halinde yaşadıkları tahmininde bulunmuş-

tur. Dunbar, *Homo habilis* gruplarının gelişerek 81 bireyden oluşan daha büyük gruplara dönüştüğü hipotezini ortaya attı. Grup halinde yaşamak, yırtıcıların cirit attığı Afrika savanı gibi çevrelerde toprağın üzerinde yaşayan homininler için hayati öneme sahipti. Korunmak için yalnızca çok basit silahlara sahiplerdi ve ateş yoktu. Zamanla, *Homo* cinsinin beyninin gitgide büyümesi sayesinde, başka bireylerin yakınında yaşamanın karmaşık yanlarıyla baş etmelerini sağlayan bir sosyal zekâ da kazandılar. Bu, yiyeceğin geniş alanlara düzensizce yayıldığı çevrelerde hayatta kalmak açısından faydalı olmuştu. Zekâ, kuşatan araziye ve ötelerdeki bölgelere –ve diğer gruplara– dair bilgi sahibi olmak hayatta kalmak için bir teminat sağlamıştı. Ancak bu zekâyı tam anlamıyla paylaşmak, çok daha sonra gelişen konuşma ve akıcı dil olmaksızın imkânsızdı.

DİL VE İŞBİRLİĞİ

İşbirliği, bireyin beslenmesine ilişkin sorunları çözmek ve olası çatışmalarla başa çıkmak için bir araya gelme yetisi, insanlar için daima hayati bir nitelik olmuştur. Peki homininler hangi noktada dil ve konuşma becerisi kazanmıştı?

En yakın canlı akrabalarımız, yani şempanzeler, jestlerle ve sesler çıkararak iletişim kurarlar. Ancak konuşmaya yarayan vokal aparatlardan yoksunlardır. Şempanzeler ve diğer kuyruksuz maymunların aksine insanlar yaşamın erken bir noktasında sözcükler ve cümle kurabilme yetisi kazanırlar. İnsanların sözlü iletişiminde, zihinsel süreçleri olan dil ve bu süreçlerin dışsallaştırması olan konuşma arasında önemli bir ayrım mevcut. İki beceri de insan evrimi için hayati önem taşır çünkü ikisi de işbirliğine olanak sağlamak ve yaşamı zenginleştirmek için sınırsız bir potansiyel açmıştır. Peki ne zaman homurdanmayı bırakıp bir konuşma biçimi benimsedik?

Buna dair bazı ipuçları, *australopithecine*'ler ve erken insanların beyin hücrelerinden elde edilir. Koobi Fora'lı *Homo*

habilis'in beyin hücresi 300 cc daha büyüktür ve bilhassa konuşmanın kontrol edildiği Broca alanı, insanlarınkine benzer bir düzenlenişe sahiptir.

Larinks, yani gırtlağın konumu, insanlar da dahil olmak üzere çoğu memelinin boğazının üst kısmındadır. Ancak insan yavrusu 18 ay ila 2 yaşındayken larinksi boğazın üstündeki konumundan dördüncü ve yedinci boyun omurunun arasına kadar iner. Bu, çocukların konuşma ve nefes alma biçimlerini tamamen değiştirir. Neyse ki *stralopithecine*'lerin ve *Homo habilis*'in kafa tabanının aksine, daha düşük bir larinksi olan modern insanların kendine özgü, kavisli bir kafa tabanı vardır. İnsan kafa tabanının modern kavisine yalnızca 300 bin yıl önce kavuştuğu varsayılır ve bu durum açık seçik konuşmanın da bu dönemde evrimleştiğine işaret eder.

Dil, büyük ihtimalle toplulukların gitgide büyümesi ve karmaşık bir yapı kazanmasıyla beraber, sosyal bilgi alışverişinin bir yolu olarak evrimleşti. En erken insanların, insan olmayan primatların jestleri ve homurtularından daha fazla iletişim kurma yöntemi vardı. Ancak tam anlaşılır konuşma ve dil, biyolojik ve kültürel evrim için daha yeni bir uyarıcıydı.

İnsan evriminin ilk evresi, yiyecek bulmak ve hareket etmenin temel yapılarında bazı değişikliklerin yanı sıra, yiyecek paylaşımı ve alet yapımı gibi yeni davranışlar da içeriyordu. Bunları iletişim, bilgi alışverişi, ekonomik ve sosyal içgörülerin zenginleşmesinin yanı sıra kurnazlık ve insanın kendini dizginlemesi gibi insan nitelikleri takip etti. Zaman içerisinde hominin anatomisi alet kullanımıyla gelişti. Toplumsal yaşam yeni ve henüz pek az anlaşılmayan karmaşıklık kazandıkça kültür de insanlığın ayrılmaz bir unsuru halini aldı.

Homo cinsinin üyelerini daha karmaşık kılan neydi? Elbette bunun cevabı, bilhassa *Homo erectus*'tan itibaren (1,9 myö) (bkz. İkinci Bölüm), diğer insanlarla çok daha karmaşık etkileşimlerde bulunmak için daha büyük bir zekâya gereksinim duymuş olmamızdır. Bu artan karmaşıklık, insan beyninin evriminde muazzam bir etkide bulunmuş olmalıdır. Benzer bir şekilde,

yiyecek paylaşan bir sosyal toplulukla beraber daha çeşitli bir beslenme biçiminin benimsenmesi, öngörülemez karmaşık durumlarla başa çıkma yetisine daha çok baskı yapmış olmalıdır. Sonraki insanlığın harikulade başarılarının tarihöncesi atalarımızın sosyal açıdan gitgide daha becerikli olmak zorunda kalmasının bir getirisi olması da muhtemel.

Homo habilis, yaklaşık bir milyon yıl boyunca tropik Afrika'da nispeten açık arazilerde ve geniş savan alanlarında serpilmişti. Taş kıyıcıları ve yongaları, yalnızca Kuzeydoğu ve Doğu Afrika'da değil, aynı zamanda Güney Afrika ile Cezayir'in kuzeydoğusunda da gün yüzüne çıkarılmıştı. Onlar, devamlı hareket halindeki mobil homininlerdi ve gevşek bağlara sahip gruplar halinde yaşıyor, çöpçülük, bitki toplayıcılığı yapıyor, muhtemelen küçük antiloplar gibi av hayvanlarının peşinden koşuyorlardı. Çarpıcı şekilde genişleyen beyinleri sayesinde devamlı değişen iklim koşullarına ve kuraklıklar, seller, depremler ve volkanik patlamalar gibi olaylara uyum sağlama yetisine sahiplerdi. Diğer kuyruksuz maymunların aksine yerde rahatça yaşıyor, işbirliği ve gelecek planları yapıyor, çevrelerindeki değişimlere çabasızca uyum sağlayabiliyorlardı.

* * *

Sığ bir gölün kıyısına yakın bir alanda, ağaçların yanında dinlenen bir grup hominin hayal edin. Aslında kimsenin dinlendiği yok çünkü yakınlarda bir aslan sürüsü, ikindi güneşi gölgelerini uzatırken öldürdükleri iki zebrayla ziyafet çekiyor. Güneş ufuğa yaklaşırken aslanlar uzaklaşıyor. Homininler ava doğru temkinli bir şekilde yürüyor, derken aynı avın peşinde olan sırtlanlar ve diğer yırtıcılara karşı gözlerini dört açarak koşmaya başlıyorlar. Hem erkekler hem de kadınlar parçalanmış karkasların üzerine atlayarak etleri kesiyor, kemikleri kırıp açıyor, sonra göl kenarındaki ağaçlara doğru kaçıyor. Ağaç dallarına tutunup hızlıca sallanıyorlar fakat yaşlıca bir erkek çok ağır hareket ediyor. Bir

aslan onu kovalıyor, yakalayıp deviriyor, çenesiyle bu kaçağı kanlı parçalara ayırıp çiğniyor. Hayvan bir an duruyor, kuyruğu zaferle titriyor, karkas dişlerinin arasından sarkıyor. Sonra uzaklaşıyor. Homininler çaresizce el kol hareketleri yapıyorlar, buldukları eti yiyorlar ve hayat devam ediyor.

2

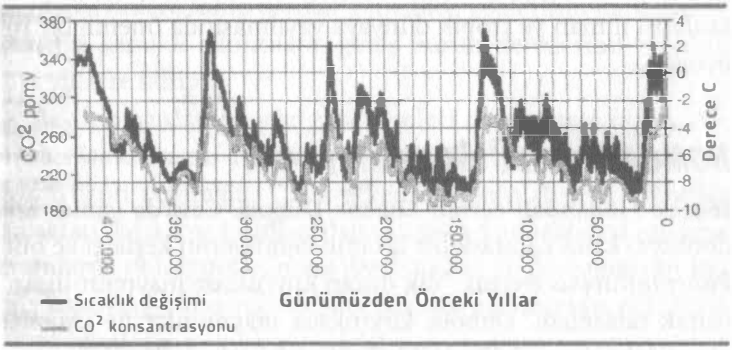
AFRİKA'DAN ÇIKIŞ (YAKLAŞIK 2 MYÖ VE SONRASI)

Schöningen, Almanya'nın kuzeyi, Sonbahar, yaklaşık 300 bin ila 400 bin yıl önce... İnsanlar, binlerce yıldır sığ göle gelen avları avlıyor. Kampları, iz sürücülerin güvenle saklanabildiği ılıman çayırda ve ormanlık arazide konumlanmış. Bu kez avcılar, suyun kenarındaki sazların arasında otlayan küçük bir vahşi at sürüsünü izliyor. Hayvanlar, yırtıcı tehdidine karşı tetikte. Ellerindeki uzun av mızraklarıyla onlara yaklaşmak saatler süren, sabırlı bir ilerleyişle mümkün ancak. İki genç birbirine bakıyor, derhal dikleşiyor, özenle inceltilmiş ahşap mızraklarını ölümcül bir hassasiyetle doğrultuyor. Silahlar dönerek uçuyor ve kaçmakta olan iki yaralı atı durdurup deviriyor. Diğer avcılar yalpalayan hayvanlara yaklaşıp onları öldürürken sürü dörtnala uzaklaşıyor. Topluluk, sırtlanlar ve diğer aç hayvanlara karşı temkini elden bırakmadan avların derilerini yüzüyor ve onları parçalara ayırıyor. Çok geçmeden kar parçalanmış karkasları örtüyor; kemikler ilkbaharda yükselen suların altında korunuyor.

DALGALANAN BUZUL ÇAĞI İKLİMİ

Buzul Çağı, dünya çapında bir buzullaşma yoğunlaşmasının

ardından, yaklaşık 2,5 milyon yıl önce başlamıştı. Daha sıcak ve daha soğuk iklim koşulları arasındaki iklim dalgalanmaları, sonraki milyon yıl boyunca hâlâ görece azdı. İşte bu dönemde Afrika'da daha gelişkin bir insan evrimleşti ve tropiklerden çıkarak Asya ve Avrupa'ya geçti.

Şekil 2.1 Buzul Çağı iklim değişikliği. Antarktika'daki Vostok buz karotunun ortaya çıkardığı, son 420 bin yıl içerisinde gerçekleşmiş iklim dalgalanmaları, hem sıcaklığı hem de CO_2 değişimlerini göstermektedir.

Yaklaşık 780 bin yıl önce, dünyanın manyetik alanının aniden değişmesiyle beraber çok önemli bir değişiklik meydana geldi. Bunu Buzul Çağı'nın kalan bölümünde, derin denizde ve buz karotlarında kaydedilen düzensiz iklim değişiklikleri takip etti. Daha kısa ve ılıman koşullarla ayrılan (buzularası dönemler) en az dokuz buzul dönemi meydana geldi. Uzmanlar, dünya ikliminin son 780 bin yılın en az yüzde 75'i boyunca bir aşırı uçtan diğerine geçişler yaptığı görüşündedir (Son 420 bin yıl için bkz. Şekil 2.1).

Çevresel değişimler çok çarpıcıydı ve yaklaşık 525 bin yıl öncesine rastlayan dönemde buzun güney yönünde Kuzey Amerika'da New York, St. Louis ve Seattle'a dek yayıldığı önemli bir buzul dönemini içeriyordu. Küresel deniz seviyeleri, modern seviyelerin tam 197 metre altındaydı. Buzul maksimumları sırasında buz örtüleri dünya yüzeyinin tamı tamına üçte birini kaplıyordu. Bunun sonucunda, deniz seviyeleri çarpıcı

bir biçimde düştü ve daha ılık buzularası dönemlerde modern kıyı şeritlerine yakın bir seviyeye yükseldi. Tropik bölgelerdeki iklim değişiklikleri hakkında çok daha az şey biliniyor ancak Afrika'nın Sahra Çölü'nün güney kenarları, soğuk dönemler sırasında kayda değer şekilde genişledi.

Bu iklim değişiklikleri 2 milyon yıl öncesinden itibaren insanların ılıman ve tropik dünyaya yayılmasında önemli bir rol oynadı.

HOMO ERECTUS ("DİK İNSAN")

1891'de Hollandalı cerrah Eugène Dubois, Cava'da (şimdi Endonezya) kalın kafataslı bir insanın kemiklerini keşfetti ve onu *Pithecanthropus erectus*, "dik duran kuyruksuz maymun-insan" olarak tanımladı. Dubois, kuyruksuz maymunlar ile insanlar arasındaki efsanevi "Kayıp Halka"ya takıntılıydı. Keşfinin uzun zamandır aranan halka olduğunu öne sürdü ama çabalarına karşın küçümsendi. Buna verdiği tepki, bilimden elini ayağını çekmek oldu. Fosillerini yatağının altında sakladığına dair bir söylenti vardır.

Modern bilim, Dubois'yı akladı ve hem onun bulgularını hem de Güneydoğu Asya'daki diğer insan fosillerini *Homo erectus* olarak adlandırdı. Bu isim yaygın olarak kullanılır; aralarında Afrikalı *Homo ergaster* ("çalışan adam") ve Doğu Avrupalı *Homo georgicus*'un da bulunduğu çeşitli formlar olması güçlü bir olasılık olsa da. *Homo erectus*'un çeşitliliğine dair tartışmalar hâlâ bir çözüme bağlanmadı. Dolayısıyla *Homo erectus*'un Afrikalı, Asyalı ve Avrupalı örneklerinden bahsedebiliriz.

Tarihöncesi *Homo*'nun ardılları, yaklaşık 2 myö civarında Afrika'da evrimleşmiş ve yaklaşık 1,5 milyon yıl öncesine dek orada serpilmişti. Onların atalarına dair pek az bilgimiz var ancak kafatasları ve çeneleri daha ilkel, boyundan aşağısından itibaren kemikleri ise epey modern görünümlüdür. Görünüşe bakılırsa, insan vücudunun farklı parçaları değişken oranlarda evrimleşmiş, vücut, kafadan evvel modern formuna kavuşmuştu.

Bu Afrikalıların vücut oranları, görece bizimkine benziyordu. Bunlar, hatırı sayılır ölçüde çeşitlilik sergileyen çene kemikleri ve kafataslarına sahip insanlardı. Bazılarının beyin büyüklükleri 508 ila 550 cc aralığında ve gayet mütevazıyken, bazıları 804 ila 909 cc kapasitesinde çok daha büyük beyinlere sahipti. Daha büyük beyinlere sahip olanlar genellikle gözlerinin üstünde iyi gelişmiş kemikli çıkıntılara, geniş burun deliklerine ve çıkık orta yüzlere sahipti.

Beyin boyutları ve yüz görünümleri nasıl olursa olsun, Afrikalı *Homo erectus* inceydi ve bazen 1,85 metreyi bulabilecek kadar uzun boyluydu. Daha erken hominin türlerine kıyasla bacakları daha uzun, kolları daha kısaydı. Omurilikleri modern insanlarda olduğundan daha dardı ve bu, sinir sisteminin henüz konuşmayı kontrol edebilecek kadar gelişmemiş olduğuna işaret ediyordu.

Afrikalı *Homo erectus*, Güney Afrika'dan Doğu Afrika'nın Büyük Rift Vadisi ve ötesine uzanan geniş bir alan boyunca serpilmişti. Bunu, en az 1,65 milyon yıl öncesine tarihlendirilen daha girift taş alet teknolojilerinden biliyoruz. Alet yapımcıları, halen kıyıcılar ve yongalar kullanıyordu. Aynı zamanda iki yüzü de yongalanmış, düz kenarlı sivri el baltaları ve düz uçlu satırlar gibi yeni aletlerden oluşan etkileyici bir yelpaze de oluşturmuşlardı. Genel olarak av eti kesmekte kullanılmış gibi görünen bu aletleri üretmek ciddi bir beceri ve planlama gerektiriyordu (bkz. Şekil 2.2).

Homo erectus sıcak ve çorak çevrelerde serpilmişti. Muhtemelen neredeyse tüysüz olan ilk insanlardır çünkü vücutları tüy kaplı olsaydı etkin bir biçimde terleyemezlerdi. Uzun mesafeler kat ediyor, geniş bölgeler boyunca hareket ediyorlardı ve yeni koşullara kolaylıkla uyum sağlayabiliyorlardı. Ayrıca daha gelişkin aletler yapan, ateşi kullanan ve Afrika'dan çıkan ilk insanlardı.

Şekil 2.2 İkinci Bölüm'de bahsedilen alanları gösteren bir harita.

AFRİKA'DAN ÇIKIŞ VE "ORTADAKİ KARIŞIKLIK" (1,9 MYÖ'DEN İTİBAREN)

Daha serin enlemlere ilk insan yerleşiminin bir milyon yılı aşkın zaman önce *Homo erectus*'un tropik Afrika'da evrimleşmesi ve ateşi kontrol etmesinden sonra gerçekleşmesi tesadüf olamaz. Ateş, insan gruplarını yırtıcılara karşı koruyor, soğuğu defediyor, avcıların kendiliğinden çıkan veya kasten çıkarılmış yangınlardan kaçan av hayvanlarını öldürmesini sağlıyordu. Korunmak için basit meşaleler taşımak ve ateş yakmak, insanların açık arazide güvenle hareket etmesini ve daha yüksek zemin de dahil olmak üzere, aşina olmadıkları habitatlara daha özgüvenli bir biçimde yayılmasını sağlıyordu.

En önemlisi de, ateş insanlara yiyecek pişirme yetisi veriyor, yemeyi ve her türlü yiyecekten daha fazla kalori elde etmeyi kolaylaştırıyordu. Besinsel faydalar muazzamdı. Daha fazla et ve pişmiş yiyecek tüketimi, yaklaşık 1,8 myö, beyin büyüklüğünde yaklaşık 1000 cc büyümeye yol açmış olabilir.

Homo erectus'un tropik Afrika'dan neden ve ne zaman çıktığı sorusu, bir göç belgeleyen alanlardan mahrum olduğumuz için gizemini koruyor. Görünüşe bakılırsa *Homo erectus* uzak ataları gibi küçük, yüksek seviyede mobil gruplar halinde yaşamıştı. Sağ kalmak, hareket edebilmeye ve savan, orman ve çöl arasındaki düzensiz değişimlere uyum sağlayabilmeye bağlıydı. Diğer memelilerin yaptığı gibi değişen bitki örtüsü kuşaklarıyla beraber göç etmiş olmalılar. Aşina olmadıkları arazilere gittiklerinde beslenme biçimleri etten bitki ağırlıklı yiyeceklere dönüşmüştü. Son olarak, belki de ateşin sayesinde, tropik enlemlerden çıkarak daha önce insanlar tarafından işgal edilmemiş yaşam alanlarına gittiler (Şekil 2.2).

Bu Afrikalılar hem etçil hem de otçul omnivorlardı, yani ekolojik açıdan diğer yırtıcılarla bağlantılıydı. Yedi yüz bin yıl öncesinden itibaren yoğunlaşan erken Buzul Çağı sırasında, Afrika ile daha ılıman enlemler arasında yaygın bir memeli yer değişimi gerçekleşti. Örneğin Sahra bir tür pompa gibi hareket ederek daha yağışlı binyıl sırasında insanları ve hayvanları

emmiş, daha kuru döngülerde onları kuzeye ve güneye doğru, çölün kenarlarına ve ötesine itmiş olabilir. Tropikal Asya ve ılıman Avrupa'daki ilk başarılı insan yerleşimi büyük ihtimalle Afrika'dan çıkan memeli toplulukları akınıyla aynı zamana rastlar.

ASYA'YA YERLEŞİM (Y. 2,1 MYÖ VE SONRASI)

Tarihöncesi *Homo*'nun ardıllarının Afrika'yı terk ettiğini biliyoruz. İnsan fosillerinin bir türlü bulunamaması nedeniyle ayrıntılara henüz hâkim değiliz. Öncelikle Asya fosillerinden bahsedelim. Bir yüzyıl öncesine rastlayan klasik *Homo erectus* hariç, zemindeki kayıtlar oldukça azdır. Java'nın Trinil bölgesine ait *erectus* fosilleri, 1,8 myö ila 60 bin yıl öncesine tarihlendirilir. Kafatasları, çeneler ve dişler, Asyalı nüfusların geniş vücutlu ve tamamen bipedal olduklarına işaret eder. Bunlar kısmen büyük beyinlere, gelişmiş kaş sırtlarına ve geniş elmacık kemiklerine sahiplerdi. Büyük ihtimalle görüşleri mükemmeldi ve bazıları tam 1,80 metre boyundaydı. Başka insan yerleşimciler olup olmadığı belirsizdir ancak varsa da sayıları çok azdır.

Daha eski yerleşime işaret eden taş alet parçaları bulundu. Shangchen, Çin'deki taş aletler, 2,1 myö civarına tarihlendirilir. İlginç bir şekilde, Asyalı grupların taş alet takımları, batıda bulunan belirleyici el baltaları veya satırları içermez. Bunun nedeni, bu grupların Çin'in kuzeyinin sert iklimi de dahil olmak üzere çok çeşitli çevrelere uyum sağlama ihtiyaçları ya da bambu gibi orman ağaçlarına daha fazla bel bağlamaları olabilir.

AVRUPA'DA YAŞAMAK (Y. 1,8 MYÖ VE SONRASI)

Avrupa'daki tarihöncesi insan nüfusları da seyrekti. En erken yerleşim, aralarında büyük bir mesafe bulunan iki yerden bilinmektedir. Doğu Avrupa'daki Gürcistan'ın Dmanisi alanında, 1,8 myö civarına tarihlendirilen bir dizi parçalanmış insan kalıntısı ortaya çıkarıldı. Bu bulguların *Homo erectus*'un erken bir formu mu,

yoksa daha erken bir insanın kalıntıları mı olduğunu hiç kimse bilmiyor. Bunlar ilk önce *Homo georgicus* olarak isimlendirilmiş olsa da artık *Homo erectus* adı altında sınıflandırılır.

Daha da batıda, İspanya'nın kuzeyindeki Burgos kentine yakın Atapuerca Dağları'ndaki Sima del Elefante Mağarası'nda, 1,1 ila 1,2 myö civarına tarihlendirilen, bilinen en eski insan kafatası bulundu. Ancak muhtemelen doğudan olan yerleşim, zamanın sert iklim koşullarında en iyi ihtimalle seyrekti.

En eski uzun Avrupa yerleşimleri, 600 bin ila 500 bin yıl öncesine tarihlendirilir. Yeni gelenler büyük çıkık yüzlere, devasa ağızlara, büyük kaş sırtları ile dişlere ve basık alınlara sahip çenesiz insanlardı. İspanyol antropologlar, onlara Homo *antecessor* adını verdi ve bu insanların hem Neandertaller hem de modern insanların ortak atası olduğunu ileri sürdüler.

Gelgelelim *antecessor*, ilk olarak bir yüzyıl önce Mauer, Almanya'da keşfedilen bir çene kemiğinden tespit edilen *Homo heidelbergensis*'le bir rekabet içindeydi. Çok büyük bir ihtimalle *heidelbergensis,* Afrikalı *Homo erectus*'tan evrimleşmiştir ve bu muhtemelen 2 milyon yıl önce insanların ilk olarak Afrika'dan yayılması sırasında gerçekleşmişti. *H. heidelbergensis*'in Avrupa'da ilk kez ortaya çıkışı, 1,7 myö gibi erken bir dönemde Afrika'da gelişmiş taş el baltalarıyla aynı döneme denk gelir. Sonrasında yeni gelenler hem Avrupa hem de Afrika'da evrimleşmişti. Vücut yapıları hakkında pek az şey biliniyor ancak geniş göğüsleri ve çok daha insana benzeyen yüzleriyle ufak tefek insanlardı. Beyinleri Afrikalı *Homo erectus*'un beyninden daha büyüktü. Çoğu uzman, *Homo heidelbergensis*'in Neandertallerin atası olduğuna inanır fakat genetikten veya fosil kemik kalıntılarından henüz kesin bir kanıt elde edilemedi. İnsan evrimindeki bu bölüme "ortadaki karışıklık" denmesi boşuna değil.

Dört yüz bin yıl öncesine gelindiğinde insan yerleşimi Batı ve Orta Avrupa'da kısmen yaygındı. Sima de los Huesos Mağarası'nda, aynı zamanda Atapuerca'da bulunan 32 ila 59 bireyin kalıntıları en az 300 bin yıl öncesine tarihlendiriliyor. Bunların hepsi *Homo heidelbergensis*'ti ve görünüşe bakılırsa bedenleri doğal bir yarığa atılmıştı.

BECERİKLİ AVCILAR

Homo erectus, ciddi şekilde çöpçülüğe bel bağlayan tarihöncesi insanlardan çok daha sofistike avcılardı. Büyük av hayvanı avlayan uzman avcılardı ve basit olmakla beraber son derece etkili av silahlarına ve kesici alet takımlarına sahiplerdi. Onların soyundan gelenlerin bazıları (muhtemelen *H. antecessor*), Norfolk, İngiltere'deki Happisburgh'de keşfedilen ve yaklaşık bir milyon yıl öncesine ait ayak izleri ve çakmak taşı aletlerden biliniyor. İngiltere'nin güneyinde, Boxgrove, Sussex'te, yaklaşık 100 metre yükseklikteki bir uçurum, bir akarsuyun beslediği sığ bir göle tepeden bakıyordu. Yaklaşık 500 bin yıl önce insanlar (bu kez *H. heielbergensis* türü) bizon, ayı, geyik ve vahşi atları öldürüp uçurumun dibinde parçalara ayırıyordu. Bir atın kürekkemiğinde, tahta mızrağın açtığı bir delik vardı.

Özenle parçalara ayrılmış Boxgrove avlarından büyük miktarda et elde ediliyordu. Avcılar, etleri ve derileri daha sonra kullanmak için kurutuyordu. Onlar, avlanan, çöpçülük yapan, bir yandan da bitki tüketen çokyönlü avcılardı.

Şimdi Almanya olan bölgede, 300 bin ila 400 bin yıl önce, yukarıda bahsedilen Schöningen iz sürücüleri fevkalade gelişkin silahlar kullanıyordu. Sulak arkeolojik alanlar, pek çoğu alaçam olan küçük ağaçlardan yapılmış, boyları 2,50 metreye ulaşan, incelikle üretilmiş tahta mızrakları muhafaza etmişti. Bu mızrakların sahipleri ağaçların gövdelerini ve dallarını keserek ağacın kökündeki en sert odunu mızrağın ucu için kullanıyordu. Azami kalınlık ve ağırlık, mızrağın özenle kesilmiş ucuna doğru olan kısmın üçte birinde bulunuyordu. Bu, yaklaşık 60 metrelik bir menzile ve iyi bir deliciliğe sahip, son derece etkili bir av silahıydı. Avcılar bölgenin etrafındaki sazlarda yaşayan kazları avlamak için de tahta fırlatma çubukları kullanmış olabilirler. Boxgrove'da olduğu gibi, insanlar kurutmak amacıyla etleri şeritlere bölüyordu.

Madrid, İspanya yakınında Ambrona ve Torralba'daki iki bataklıklı vadide ya çamurlu suya yönlendirilmiş ya da ilkbahar ve sonbahar göçleri sırasında batağa saplanmış olan fillerin parça-

lara ayrılmış kalıntıları gün yüzüne çıkmıştı. İki alanda da iskelet kalıntıları olmadığından, insan varlığı (belki *H. heidelbergensis* türü), fil kemiklerindeki kesme ve taş alet izleri ve aynı zamanda benzer yaştaki diğer alanlarla bağıntısı aracılığıyla saptandı.

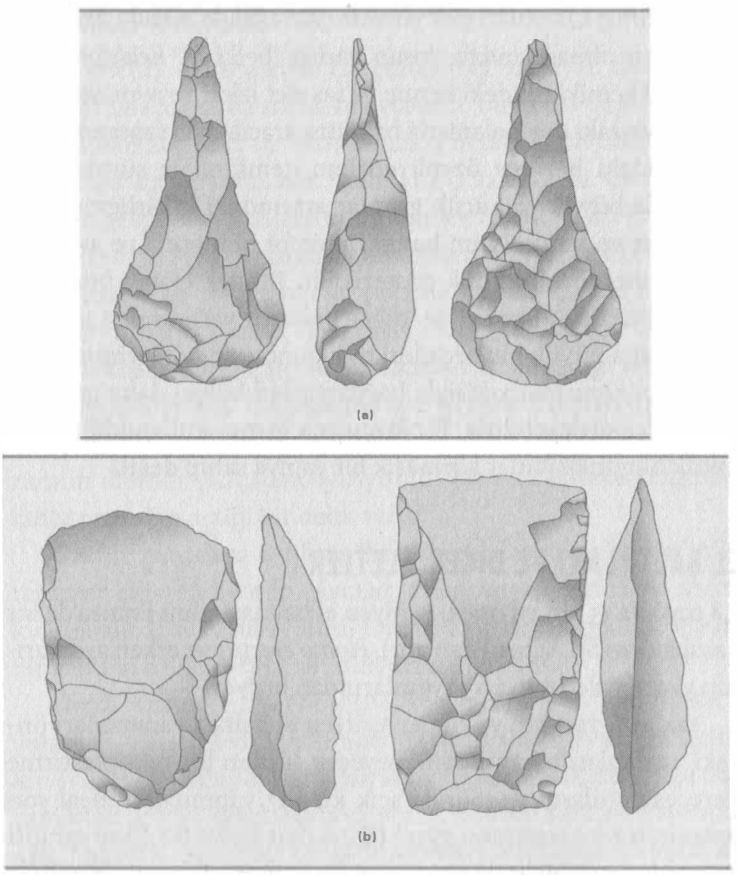
Alandaki her şey özenli gözlem, temkinli iz sürme, aynı zamanda büyük ve küçük gruplar arasındaki iş birliğine bağlı olmalıdır ve bunlar yılın hangi mevsimi olduğuna ve avın hareketlerine göre farklılık gösterebilir. Bunlar *Homo heidelbergensis* türlerinin üyeleriyse, diğer buluntu yerlerinden yola çıkarak daha büyük bir beyinleri olduğunu ve beyinlerinin Broca alanının (konuşma yetisiyle bağdaştırılan bölge) daha gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz. Bir konuşma formu kullanıldığı kesin ancak bugünkü kadar karmaşık bir yapıya sahip değil.

EL BALTALARI VE DİĞER ALETLER

1,8 myö ila 15 bin yıl önce, Aşölyen el baltası (adını Fransa'da bir kasaba olan St. Acheul'dan alır), *Homo erectus* ve erken ardılları-nın yaptığı aletlerin en yaygınlarından biriydi.

Yaklaşık 700 bin yıl önce, Aşölyen el baltası yapımcıları önceki zamanlarda hayal edilemeyecek türden bir tektipleştirme derecesine ulaşmıştı. Şurası açık ki, alet yapımcıları ideal son ürünün neye benzemesi gerektiğine dair kesin bir fikre sahipti ve taşa isabetli biçimde yansıtılan bir geometrik oran algısı kullanıyorlardı. Önce aleti iki yanından yontarak kabasını yapıyor, sonra bir kemik veya ahşap vurucu kullanarak aleti düz kenarlar ve keskin bir uca sahip olacak biçimde son haline kavuşturuyorlardı (Şekil 2.3).

Buzul Çağı'nın sonraki dönemlerinde daha özelleşmiş aletler yoktu. Arkaik insan teknolojisi, özel amaçlar için kullanılan araçlardan yoksundu. Herhangi bir hammaddeden yapılan aletlerini beslenme ve giyinme ihtiyacına göre entegre eden yoktu; bunu olsa olsa çok genel bir seviyede yapıyorlardı.

Şekil 2.3 El baltası teknolojisi. (a) Swanscombe, İngiltere'den Aşölyen el baltası (gerçek boyutunun üçte biri) (b) Angola ve Zambiya'dan iki Aşölyen satır (ikisi de gerçek boyutunun yarısı). Satırların et kesme aletleri olarak kullanıldığı düşünülüyor. Modern deneylerde kaba, yekpare kenarlarının hayvanın derisini yüzmek ve parçalara ayırmakta etkili olduğu anlaşıldı.

Arkaik insan dünyasının doğudaki kesimi Asya'daydı. Mantıken, Afrika kökenli olan ilk Asya homininlerinin memleketlerinde yaygın kullanılan el baltası teknolojisini de beraberinde getirmeleri beklenir. Aksine, özenle yapılmış baltadan ziyade çok daha kaba kıyıcılar kullanıyorlardı.

Hayvan ve bitki yiyeceklerle zengin olan Asya'nın tropikal ormanları, araziye alabildiğine yayılmıştı. İnsanların bambu, ahşap ve diğer lifli maddeleri kullanmış olması daha mantıklı olabilir. Bilhassa bambu kullanışlı bir seçenekti, sağlamdı ve kolay taşınabilirdi, ayrıca silahlardan tutun da, kaplar ve evlere varıncaya dek her şeyde kullanılıyordu. Bugün bile Asya gökdelenlerinin inşasında bambu yapı iskelesini yaygın şekilde kullanıyoruz.

NEANDERTHALLER VE DENİSOVALILAR (Y. 400 BİN İLA ?30 BİN YIL ÖNCE)

Neandertallere dair algımız bir yüzyıl öncesinden beri aynıdır. Pek çoğumuz hâlâ Neandertallerin ahmak mağara insanları olduklarını düşünürüz. Bugün bile karikatüristler erkekleri sıklıkla saçlarından kavradıkları kadınları etrafta sürüklerken betimler. Bu imgeler 20. yüzyılın ilk yarısındaki yaşlı ve engelli Neandertaller üzerine yapılan hatalı çalışmalardan kaynaklanır. Bugün *Homo neanderthalis*, arkaik insanların en iyi bilinenidir. Onlar, prematüre fetüslerden tutun çok yaşlı bireylere dek uzanan binlerce fosil parçası sayesinde tanınıyorlar.

Cahil mağara insanları mı? Yanlış! Neandertaller arkaik özelliklere sahip, iri ve güçlü insanlardı. Kafataslarına baktığımızda basık bir alınları, çıkık bir yüzleri ve bazen de, modern insanlarla karşılaştırıldığında, çıkıntılı bir kaş sırtları olduğunu görürüz. Elbette Neandertaller ile modern *Homo sapiens* arasında çok çarpıcı anatomik farklılıklar mevcut ve bu farklılıkların bilhassa görüldüğü yer, iri, tıknaz ve son derece güçlü vücutlara sahip oldukları Avrupa'dır. Onlar becerikli, açıkgöz avcılardı ve düşünsel muhakeme yapabilme becerisine sahiplerdi.

Araştırmacılar, 1856'da Almanya'nın Neander Vadisi'nde keşfedilen ilk Neandertal kol kemiğinden DNA çıkarmayı başardı. Bu başlangıçla beraber genetikçiler Neandertal genomunu dizilemeyi

başardı. Neandertal DNA'sı, modern insan DNA'sından yaklaşık 27 veya 28 baz çiftiyle fark göstermektedir. (Bunlar genetik kodun temel birimlerini meydana getiren kimyasallar.) Aynı DNA bölgesinin modern insan dizilimleri ise birbirinden sadece yaklaşık 8 baz sayısı kadar farklılık gösterir. Şempanzeler, yaklaşık 55 baz sayısıyla, modern insan DNA'sından çok daha yüksek oranda farklılık gösterir. Genetikçiler, Neandertaller ve modernlerin birbirinden evrimleşmediği, uzak akrabalar olduğu sonucuna vardı. Dolayısıyla Neandertaller anatomik olarak modern *Homo sapiens*'in alt türü değil, ayrı bir türdür.

Gelgelelim, görünüşe bakılırsa bir grup insan anayurtlarını Afrika'yı terk ettikten sonra gerçekten de Neandertallerle çiftleşmişti. Genetikçiler, (Neandertallerin olmadığı) Sahraaltı Afrika'nın dışında soyu gelişen tüm yaşayan insanların (*Homo sapiens*) yüzde bir ila dört arasında Neandertal genomuna sahip olduğunu saptadı. Bu çiftleşmenin yaklaşık 50 bin yıl önce belki Güneybatı Asya'da gerçekleşmiş olduğu tahmin ediliyor. Neandertallerle bağlantımıza gelince, belki 700 bin yıl önce ortak bir ataya sahip olan iki ayrı türdük. Bu atanın kimliği muğlaktır ancak *H. heidelbergensis* olma ihtimali vardır.

Evrim hikâyesi buradan sonra daha da sarpa sarar. Kuzeydoğunun ötelerinde, Sibirya'nın Altay bölgesindeki Denisova Mağarası'nda çıkarılan bir insan parmağı kemiğinden, pek az bilinen "Denisolavlılar"ın Neandertallerle çok daha yakın bir bağa sahip olduklarını gösteren DNA elde edildi. Onlardan yaklaşık 300 bin ila 400 bin yıl önce ayrılmışlardı. Mağarayı 200 bin ila 50 bin yıl önce ziyaret eden Denisovalılar hakkında hâlâ az bilgi sahibiyiz. Neandertaller ile halen bilinmeyen daha arkaik bir insanın –ve *Homo sapiens*'in de– onlarla çiftleştiğine dair işaretler mevcut. Günümüz Papua Yeni Gine'lileri ve Pasifik'teki diğer Melanezyalılar ortalama yüzde 4,8 Denisovalı genomuna sahip. Fakat Denisovalılar oraya nasıl varmıştı? Okyanusu mu aşmışlardı? DNA, bize davranış ve zekâ konusunda pek az şey söylüyor çünkü bu bilgiler yalnızca

fosillerden gelebilir ve şimdiye dek fosil bulunamadı. Denisovalı arayışı, başka yerlerin yanı sıra Çin'de de yoğunlaşıyor.

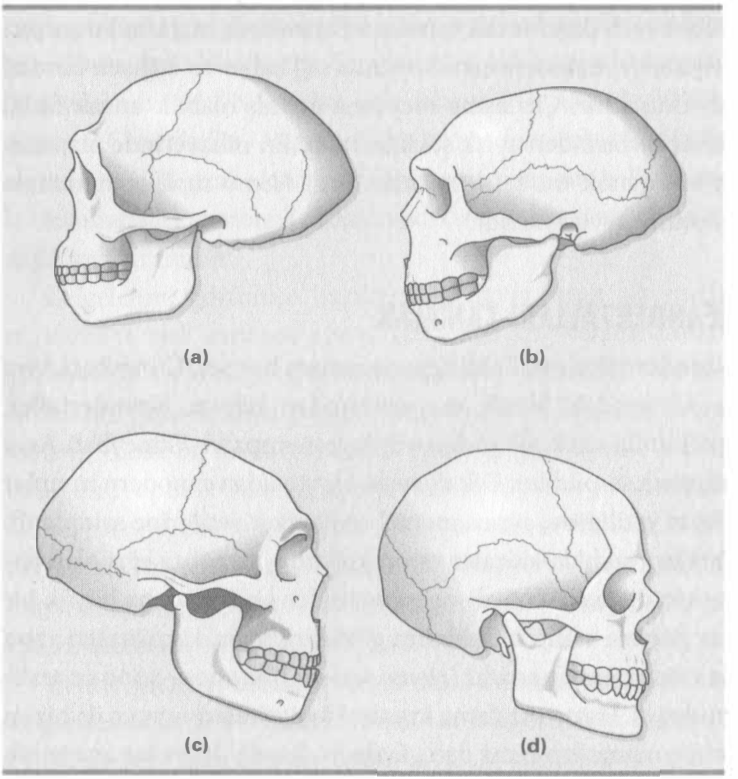
Neandertaller, Denisovalılar, *Homo sapiens* ve belki halen bilinmeyen diğer insan formları: Evrimleşen ataların bu çarpıcı yelpazesi, yüzlerce binyıl boyunca sağ kalan ve değişen bir dizi soy oluşturur. Çiftleşme meydana gelmiş olabilir ancak farklı türler birbirinden ayrık şekilde kaldı. En nihayetinde biz, anatomik olarak modern insanlar, yani *Homo sapiens*, haricinde hepsinin soyu tükendi.

NEANDERTALLERİ TANIMAK

Neandertallerle ilgili bildiğimiz hemen her şey, Güneybatı Asya ve Avrupa'daki klasik anayurtlarından geliyor. Neandertaller, 350 bin ila yaklaşık 30 bin yıl önce Avrupa ve Güneybatı Asya boyunca serpildiler. Dik duruşlu bir vücuda ve modern insanlar gibi el yetilerine, ayrıca menzil ve hareket yetilerine sahiplerdi. Farkları, sıklıkla kalçalar ve ön kollarda bir nebze eğri olan devasa uzuv kemikleriydi ve bu kemikler onların daha büyük bir kas gücüne sahip olduklarını gösterir. Beyin kapasiteleri 1200 ila 1750 cc aralığındadır (*Homo sapiens*'inki 1000–2000 cc aralığındadır). Hatta ortalama kraniyal kapasiteleri 1475 cc ile bizim ortalamamızdan biraz daha fazladır. Kayda değer bir anatomik değişkenlik sergilerler. Avrupalı Neandertaller daima son derece soğuk çevrelerde yaşıyordu ve devasa kaş sırtlarına sahip, tıknaz insanlardı; buna karşın 1,52 ila 1,68 metrelik boylarıyla modern insanlar kadar çeviklerdi (Şekiller 2.4 ve 2.5).

Öncülleri gibi Neandertal grupları da geniş arazileri işgal ediyordu. Bunlar, mamut (uzun tüylü arktik fil), vahşi öküz, rengeyiği ve vahşi at gibi büyük hayvanların izini süren becerikli avcılardı. Aynı zamanda kuş ve balık yakalıyor, etkileyici arazi bilgilerini kullanarak geniş çeşitlilikteki bitki yiyecekleri tüketiyorlardı. Bu çeşitliliğe karşın tehlikeli bir yaşam sürüyorlardı. Avrupalı Neandertaller kışın mağaraları ve kaya sığınaklarını

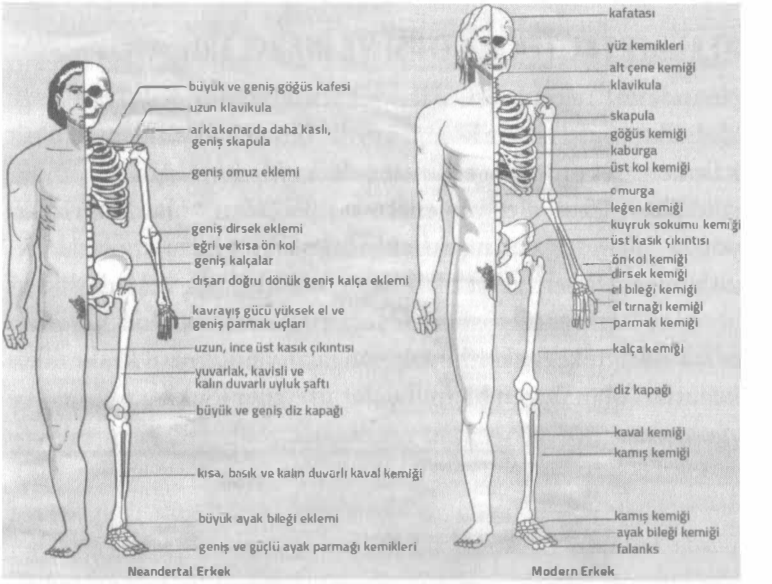
kullanıyordu. Daha ılık aylarda açık topraklara yayılıyor, geçici kamplarda yaşıyorlardı.

Şekil 2.4 Neandertaller ve modern insanlar. (a) ve (b). Çıkıntılı kaş sırtıyla, geri çekik çenesiyle, arkası topuz biçimli klasik Neandertal kafatası. (c) Irak'taki Şanidar Mağarası'ndan bir Neandertal'in alnı daha yüksek, kaş sırtı ise bir nebze daha inik. (d) karşılaştırma için modern bir kafatası.

Pek çoğu, hayvan alışkanlıklarına dair detaylı bilgisine ve incelikli avcılık becerisine itimat ediyordu. Ellerinin altındaki silahların taş uçlu mızraklar ve fırlatma çubuklarından ibaret olduğu göz önünde bulundurulursa iz sürme becerisi son derece önemliydi. Çoğu başarılı av, ilkbahar veya sonbaharda göç eden rengeyiği gibi hayvanları işbirliğiyle tuzağa düşürmeyi içeriyor-

du. Avcılar, avlarına neredeyse dokunabilecek kadar yaklaşmak durumundaydı. Neandertal iskeletlerindeki yara izlerinden yola çıkarak onların günümüzdeki rodeocular gibi yaralar aldıkları söylenebilir. Pek çok açıdan kendi ekosistemlerinin zirvesindeki yırtıcılardı.

Şekil 2.5 Bir Neandertal iskeleti (solda) ile bir modern insan iskeleti (sağda). Neandertal, modern insandan daha kaba ve sıska.

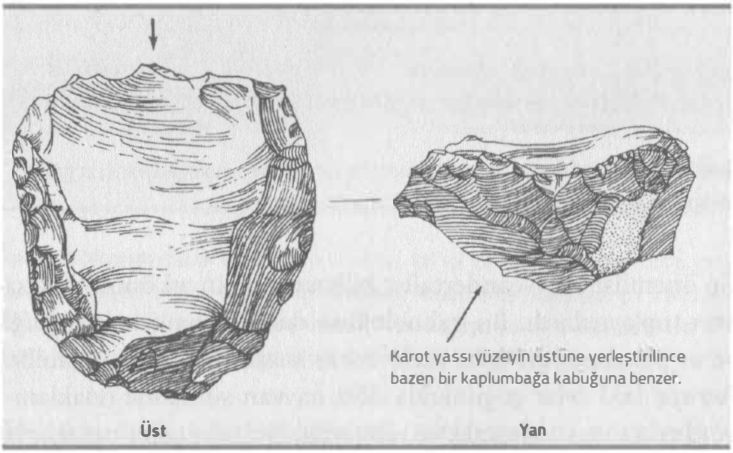
En önemlisi de, Neandertaller bilhassa 50 bin yıl önce, fırsatçı avcı toplayıcılardı. Bu, teknolojinin daha düzenli hale geldiği ve av planlamanın daha fazla önem kazandığı dönem olabilir. Avrupa'daki avlar çoğunlukla dört hayvan sürüsüne odaklanıyordu; bizon, at, alageyik ve rengeyiği. Neandertaller tuzaklarla bu hayvanları hedef alarak ciddi miktarda et elde etmeyi başarıyorlardı. Avlandıktan sonra eti kurutup depolayarak soğuk kış aylarında kullanmış olabilirler.

Çevre hakkında bilgi ve daha geniş gruplar, daha uzun süre hayatta kalmanın sırrıydı. Neandertal dünyasında bölgeler arası

farklar ortaya çıkarken her grup, av hayvanlarının öngörülebilir hareketlerine ve yenebilir bitki besinlerinin mevsimlerine bel bağlıyordu. Örneğin Güneybatı Fransa'nın derin nehir vadilerinde yıl boyunca yaşarken, daha sıcak aylarda kuzey yönündeki açık düzlüklerden faydalanıyorlardı.

NEANDERTAL TEKNOLOJİSİ VE İNANÇLARI

Neandertal teknolojisi, daha erken dönemin el baltası bazlı alet takımından daha komplikeydi. Temel aletler kısmen basit kalırken, teknolojik gelişmeler de kaydedildi. Atalarının aksine Neandertal alet yapıcıları, taş parçaları onlardan ayrılan yonga veya yongaların şeklini belirleyen ön formlar olarak hazırladılar. Üstleri yassı olan hazır karotlar (ilk keşfedildikleri yer olan Paris banliyösünden yola çıkılarak Levallois karotları adını aldı), teker teker büyük yongalar ve ölümcül keskinlikte kenarları olan üçgen biçimli uçlar ürettiler (Şekil 2.6).

Şekil 2.6 İnce ve çok keskin bir yonga üreten, özenle hazırlanmış bir "Levallois" karotu.

Bunun aksine, disk biçimindeki karotlar mümkün olabildiğince farklı boyutlarda yonga üretiyordu. Bu teknolojileri

mızrak uçları ve kazıyıcı aletler üretti; kazıyıcı aletler hem ağaç işçiliği hem de deri işlemede kullanıldı. Alet yapanlar, uçlarının ve kazıyıcılarının kenarlarını özenli bir kırpma işlemiyle ortaya çıkarılan tırtıklı küçük talaşlarla keskinleştirdiler.

Güneybatı Fransa'nın Le Moustier kaya sığınakları nedeniyle "Musteryen" olarak bilinen Neandertal alet takımları arasında önemli bölgesel farklılıklar mevcut. Bunlara burada odaklanmamıza gerek yok çünkü birkaç formal alet içeren Musteryen teknolojisi esasen çok basitti. Aletlerin kenar aşınma incelemelerine göre pek çok insan kesme ve kazıma işlemi için taş yongalar kullanmıştı. Uygun bir biçimde keskinleştirilmiş bir parça alıp onunla deri yüzüyor, et ve sırım kesiyor, sonra da yongayı atıyorlardı. Buna karşın Neandertaller belki de insan nüfusunun arttığı ve toplumsal çeşitliliğin bir nebze zenginleştiği bir dönemde, atalarına kıyasla daha hızlı bir şekilde farklı amaçlara has aletler geliştirdi.

Neandertaller, dünyadaki insan nüfusunun halen az olduğu ancak yaşamın gitgide daha karmaşık hale geldiği bir dönemde avcı toplayıcılar olarak yaşıyordu. Onlara ilişkin bazı önemli sorular halen yanıtlanmadı. Bir dilleri (iletişimin zihinsel süreci) ve konuşma (söz konusu sürecin dışsallaştırması) var mıydı ve karmaşık bilgiyi bir nesilden diğerine aktarıyorlar mıydı? Konuşma ve dil soyuttur, dolayısıyla ancak dolaylı şekilde incelenebilir. Sinirleri beyinden dile taşıyan hipoglosal kanal, Neandertaller ile modern insanlarda aynıdır. Görünüşe bakılırsa, Neandertaller de bizim gibi dilleri ve nefes almaları üzerinde motor kontrole sahipti. Ancak konuşma için gereken tüm bu biyolojik özelliklere karşın Neandertal teknolojisi, onların muhtemelen bizim kadar karmaşık bir dile sahip olmadığını ima ediyor.

Genetik analiz de bu tabloya katkıda bulunuyor. Halihazırdaki bilgilerimize göre konuşma ve dilde FOXP2 geni etkindir. Neandertaller ve *Homo sapiens*, şempanzelerdeki dizilimden farklı olarak bu gende iki değişime sahiptir. Şu sorulmalı: Bu

FOXP2 varyantı nasıl hem bizde hem de Neandertallerde ortaya çıkmıştı? Belki de gen akışı aracılığıyla iki tür arasında aktarıldı veya belki bu varyant ortak atamızda mevcuttu ve sonra iki tür tarafından da seçildi (araştırmacılara göre bu daha muhtemel). Neandertallerde ve bizde aynı haplotipin olmasından yola çıkarak Neandertallerin bizimkine benzer karmaşık dil kabiliyetleri olduğunu öne sürmek her ne kadar cazip olsa da, henüz bu çıkarımı yapacak kadar kanıtımız yok. Genler dilin gelişimindeki pek çok faktörden yalnızca bir tanesi.

Aynı şekilde, *Homo sapiens*'in karmaşık sembolik inançlarına benzer bir formun mevcudiyetine dair bir işaret de yoktur, kayda değer birkaç istisna dışında: Bazı Neandertaller ölülerini gömüyordu. Fransa'nın güneybatısıdaki La Ferrassie kaya sığınağındaki bir kamp alanında, birbirine yakın yerleştirilerek gömülmüş iki yetişkin ve dört çocuk keşfedildi. Bir grup Sibiryalı keçi avcısı, Himalayalar'ın batı eteğindeki Teshik-Tash'taki sığ bir çukura bir çocuk gömmüştü. Mezarın üstünde altı çift dağ keçisi boynuzu bulunuyordu. Bu gömme işleminin yalnızca ceset imhası mı olduğu, yoksa bir öbür dünya inancıyla mı ilişkili olduğu tartışma konusudur.

Ancak bazı Neandertaller kesinlikle yamyamdı. Yaklaşık 100 bin yıl önce Fransa'daki Moula-Guercy'de Neandertaller tarafından kullanılan bir mağarada, beyne ulaşmak amacıyla kırılmış insan kafatası ve bariz bir şekilde et kesme ve soyma izleri taşıyan uzuv kemikleri ortaya çıkarıldı. Onları parçalayanlar, kemiklerini tıpkı hayvan kemikleri gibi işlemişti. Neandertallerin sanatsal uğraşları olabileceğine dair de bazı kanıtlar da vardır. Örneğin kuş tüyleri ve pençelerini kişisel süsler olarak kullanmış olabilirler. Kanıtlar hâlâ kesin olmaktan uzak olsa da, böylesi araştırmalar Neandertaller arasında sembolik davranış olasılığına kapı açar.

Neandertallerin gitgide sofistike bir hale gelen kültürleri, bizim karmaşık inançlarımızın, toplumlarımızın ve dini algılarımızın erken örneklerine benzer. Görünüşe bakılırsa Neandertaller işbirliğine dayalı, sevecen gruplar halinde yaşamıştı.

Fransa'daki La Chapelle-aux-Saints mağarasında bulunan yaşlı bir erkeğin kafatasında (yaklaşık 40 yaşında olmakla beraber zor bir hayat sürmüştü) pek çok diş eksiktir; bu erkek büyük bir ihtimalle hayatta kalabilmek için bakım ve desteğe ihtiyaç duymuştu, ki bunu çevresinden almış olsa gerek.

YOK OLUŞ GİZEMİ

Avrupalı Neandertallerin nesli 40 bin ila 30 bin yıl önce tükendi. Bunun kesin zamanı yoğun bir tartışma konusu olmakla beraber, bir şey açıktır: Neandertallerin nesli tükenmeden önce, Neandertaller ve yeni ortaya çıkan *Homo sapiens* binlerce yıl boyunca Avrupa'da yan yana yaşadı. Neandertaller ve yeni gelenler arasında temaslar olduğu neredeyse kesindir çünkü Fransa'da ve İspanya'nın kuzeyindeki alanlarda, iki grubun kendine özgü aletleri aynı mağaralarda ortaya çıktı ve bu aletlerin birbirinin üzerinde katmanlaştığı görüldü; bu durum, söz konusu mağaraları dönüşümlü olarak ziyaret ettiklerine işaret eder.

Homo sapiens'in 40 bin yıl önce Avrupa'ya yayıldığı dönem, Neandertaller dezavantajlı durumdaydı. Tembel değillerdi ancak göreceğimiz üzere, yeni gelenlerin silahları daha hafif ve etkiliydi. Her şeyden önemlisi de, Neandertaller görünüşe göre modern insanlarda bulunan planlama yetilerinden, öz farkındalıktan ve hayal gücünden yoksundu. Benzer şekilde, yeniliği ve bilginin bir nesilden diğerine zahmetsizce aktarılmasını teşvik eden kompleks toplumsal mekanizmalara da sahip değillerdi. Elbette bu hepsini öldürdüğümüz anlamına gelmez: Bir genetikçiye göre, Neandertallerin sayısı en az 100 bin yıl öncesinden başlayarak azalıyordu. Dolayısıyla bu süreç *Homo sapiens*'in, muhtemelen iklimin gitgide kötüleşmesi sonucu, onların anayurtlarına kalıcı olarak adım atmasından çok önce başlamıştı.

Neandertallerin yok oluşları muhtemelen yavaş yavaş kenara çekildikleri, ağır bir ölümdü. Neandertal toplulukları, tüm doğurgan kadınların öldüğü ve toplulukların birbiri ardına kay-

bolduğu bir noktaya kadar gitgide daha yalıtılmış bir hale gelmiş olsa gerek. Başka bir grupla karşı karşıya geldikleri kanlı bir çatışmaya ilişkin kanıt bulunmuyor; Neandertallerin neslinin tükenmesi daha ziyade belki iklimin etkisiyle ve gitgide kalabalıklaşan modern insanlarla rekabete bağlı olarak sayılarının düşmesi sonucu gerçekleşti.

* * *

Neandertaller yok olalı uzun zaman olsa da derin bir saygı görmeyi hak ediyorlar. 45 bin yıl önce Orta Avrupa'da bir yaz gününü hayal edin. Üç genç Neandertal avcı, bir orman açıklığında uzanıyor. Saatlerdir hareket etmiyor, gözlerini taze otlar üzerinde huzurla otlayan erkek bizondan asla ayırmıyorlar. En yaşlı ve deneyimlileri, kısa saplı bir mızrağı kavrıyor, sessizce doğruluyor ve hiçbir şeyden şüphelenmeyen hayvana arka tarafından yaklaşıyor. Çevik bir hamleyle bizonun sırtına atlıyor ve mızrağını hayvanın omuzlarının arasına saplıyor. Avı böğürürken ve şahlanırken avcı mızrağa sımsıkı tutunuyor ve silahını kanayan yaranın içinde öne arkaya büküyor. Avcı yere devrilirken bizon onun üstüne basıyor ve kolunu kırıyor. Avcının refakatçileri, şahlanan ava mızraklar atıyor ve hayvan ağaçlara doğru körlemesine kaçıyor. Avcılar, tökezleyip yakındaki nehir kıyısına düşen hayvanı takip ediyor ve ölümcül mızrak atışlarıyla onu öldürüyor.

Böylesi bir avlanma olağanüstü bir bilgi, muazzam bir tecrübe ve heybetli av hayvanını yakinen tanımayı gerektiriyordu. Avlanmak, dürbünlü tüfeklerle ateş etmenin rahatlığını içermektense, hayvana fiilen dokunmayı gerektiriyordu.

3

HOMO SAPIENS SAHNEDE (Y. 300 BİN YIL ÖNCESİNDEN İTİBAREN)

Border Mağarası, şimdi Güney Afrika ve Esvatini olan bölgenin kıyısında, 170 bin yıl önce... Kadınlar, ahşap çubuklar ve sivriltilmiş kemiklerle civardan yeni çıkardıkları *Hypoxia* köklerinden oluşan büyük demetleri ayıklıyor. Yakınlarda hızla yanan çıra, taze ve yeşil sebzelerin közlenmekte olduğu ince küle düşüyor. Sebzelerin yüzeyleri soyulurken nem dışarı çıkıyor. Küller soğurken acıkan insanlar pişmiş köksapları ocaktan tırmıkla topluyor.

Hypoxis her gün kullandığımız bir sözcük değil. Ancak *Hypoxis angustifolia*, Afrika'da on binlerce yıldır sevilen geleneksel bir yiyecek. Bu bir köksap; çiğ yenen veya külde kızartılan, başparmağı büyüklüğünde nişastalı kök sebzeler veren toprakaltı bir bitki sapı. Bu bitkilerin çoğu birer birer toplanıp demetler halinde kampa taşınıyordu. Kolayca toplanıp közlenen bu çok değerli temel gıda maddesi, tropikal Afrika'nın doğu kanadından Arap Yarımadası'nda Yemen'e uzanan bölgede yetişir ve günümüzde de tüketiliyor. Pişirilen *Hypoxis* kolayca soyulur ve yenir.

Glikozu salar ve lifi parçalar, bu da köksapları sindirmeyi kolaylaştırır. Hareket halindeyken taşıması kolay olmakla beraber yenmesi hem yaşlılar hem de küçükler için çok daha kolaydır.

Border Mağarası *Hypoxis*'i, dünyanın en eski pişirilen bitkisi olarak bilinir.

HOMO SAPIENS (MODERN İNSANLAR, Y. 300 BİN YIL ÖNCE–GÜNÜMÜZ)

Kendimize *Homo sapiens*, yani "bilge insan" diyoruz. Biz, kurnazlık ve manipülasyon yapabilen ve kendini anlamayı beceren zeki insanlarız. Her bir kıtada bulunan ve son 6 milyon yılın sağ kalan tek hominini olan biz modern insanlar, son derece kolay uyum sağlayan, başarılı primatlarız. Üç yüz bin yıl önce ortaya çıktığımızda, kafataslarımız arkaik ve modern özelliklerin bir karışımını sergiliyordu. İskeletlerimiz yaklaşık 120 bin yıl önce tamamen modern hale geldi. Bu eski *Homo sapiens*, fiziğiyle (ve muhtemelen beyniyle) sıradan bir modern insana benzer ve çalışmalarda AMİ, yani "anatomik olarak modern insan" adıyla bilinir (bu kitapta kullanılmayan tam bilimsel isim *Homo sapiens sapiens*'tir – yani iki katı bilgelik).

Bizi tarihöncesi insanlardan ayıran nedir? Buna verilen cevaplar karmaşık ve her zaman açık değil, zira başka pek çok hominin, dik duruş, büyük beyin, konuşma ve dille ilişkilendirilen FOXP2 geni gibi, bizimkilere benzer özelliklere sahip. Belki de buna cevap verirken karşılaştırma yapmak yerine, pek çoğumuzun en büyük varlığımız olduğuna inandığı şeyi göz önünde bulundurmalıyız: Net ve akıcı konuşma. Biz, dil vasıtasıyla iletişim kurarız; hikâyeler anlatırız, bilgi ve fikir aktarırız. Bilinç, kavrama, öz farkındalık, öngörü, kendini ve duygularını ifade etme yetisi, akıcı konuşmanın dolaysız sonuçlarıdır. Aynı zamanda sembolik ve spiritüel düşünce kabiliyetimizle de bağlantılıdır. Yalnızca geçim ve teknolojiyle değil, aynı zamanda varoluşun sınırlarıyla ve bireyler, grup ve evren arasındaki ilişkilerle ilgileniriz.

Bu yetilerle, ayrıca sanat ve dinde ifade bulan insan yaratıcılığının gelişmesiyle, *Homo sapiens* yalnızca ılıman ve tropik çevrelerde değil, en sonunda tüm yerküreyi sömürgeleştirdi.

KÖKENLERİMİZ (C. 300 BİN YIL ÖNCE)

Nesiller boyunca, karşıt iki teori modern insanların kökenlerini açıklamayı amaçladı.

BÖLGESEL DEVAMLILIK MODELİ

Bu senaryoya göre, *Homo erectus* Eski Dünya'nın farklı bölgelerinde bağımsız olarak evrimleşti, önce insanların ara formlarına, sonra da tam manasıyla modern insanlara dönüştü. Başka bir tabirle, farklı bölgesel insan topluluklarının çeşitli antik kökenleri vardır. Bu esnada yüksek derecede adaptif, yeni anatomik özellikler hızla yayıldı. Bunlar, insan topluluklarını modern insanlara uzanan evrimsel patikada tuttu.

AFRİKA'DAN ÇIKIŞ MODELİ

Bu yaklaşıma göre *Homo sapiens* Afrika'da evrimleşmiş, sonra tek bir köken yerinden başka yerlere yayıldı. Bu model, günümüzün coğrafi topluluklarının görece yakın bir dönemde tek bir kaynaktan türeyen sığ kökleri olduğunu savunur.

Yıllar süren genetik ve arkeolojik araştırmalardan sonra varılan ortak kanı, Afrika'dan Çıkış teorisinin doğru olduğu yönünde ancak bu teoride bazı değişiklikler yapıldı. Tüm *Homo sapiens* gerçekten de Afrika kökenlidir ancak soyu tükenmiş olan insan türleriyle hem Afrika'da hem de –Afrika'yı terk edenler için– Neandertaller ve Denisovalılarla (ve belki diğerleriyle de) bir dereceye kadar çiftleşmişlerdir.

Moleküler biyoloji, modern insan kökenlerini ortaya çıkarmada büyük rol oynadı. Başlangıçta araştırmacılar nükleer DNA'dan çok daha hızlı mutasyon geçiren mtDNA'ya (mito-

kondriyal DNA) yoğunlaştı. Bu mtDNA, yalnızca anne tarafından miras alınır ve baba DNA'sıyla karışmaz, yani ata topluluklarla potansiyel olarak güvenilir bir bağlantı sunar. Son araştırmalara göre, mtDNA soyu Afrika'da bir süre evrimleşmiş, bunu az sayıda insanın dışarı göçü izledi. Sonraki tüm Asya ve Avrupa *Homo sapiens* soyları, bu küçük Afrikalı topluluğa dayanır.

En son ortak ata ne zaman yaşamıştır? Moleküler biyoloji, ayrılmayı yaklaşık 200 bin yıl öncesine tarihlendirdi. Bu tarih istatistiksel bir kestirim. Fosil kanıt Sahraaltı Afrika'da, bilhassa Etiyopya'daki Omo Kibish ve Herto'da bulunan ve 195 bin ila 150 bin yıl öncesine tarihlendirilen *Homo sapiens* bulgularından oluşur. Uzmanlar aynı zamanda Yunanistan'daki Apidima Mağarası'nda kafatası parçaları buldu ve bunlar tartışmaya açık bir şekilde, 210 bin yıl öncesine tarihlendirildi. Son olarak Kuzeybatı Afrika'da, Fas'ta bulunan Jebel Irhoud Mağarası'ndaki daha da erken *Homo sapiens* bireyler, yaklaşık 315 bin yıl öncesine tarihlendirildi.

Bunlar altı üstü etrafa dağılmış insan fosilleridir ama başka ilginç ipuçları da mevcuttur. Eski zamanların el baltası teknolojisi, 200 bin ila 100 bin yıl önce Afrika'nın doğu ve güneyinde yerini ahşap işçiliği ve et kesimi için keskin taş yongalarını tahta mızrak saplarıyla ve daha özelleşmiş aletlerle birleştiren, daha hafif alet takımlarına bıraktı. Bu daha hafif ama basit aletler belki de 75 bin yıl öncesinden itibaren geliştirilen daha verimli aletlerin uzak prototipleriydi.

Eldeki tüm bilgiler, türümüz *Homo sapiens*'in vatanının Afrika olduğuna işaret eder. Fakat AMİ'nin yeni kıtalar keşfetmesi ancak on binlerce yıl sonra geçekleşti.

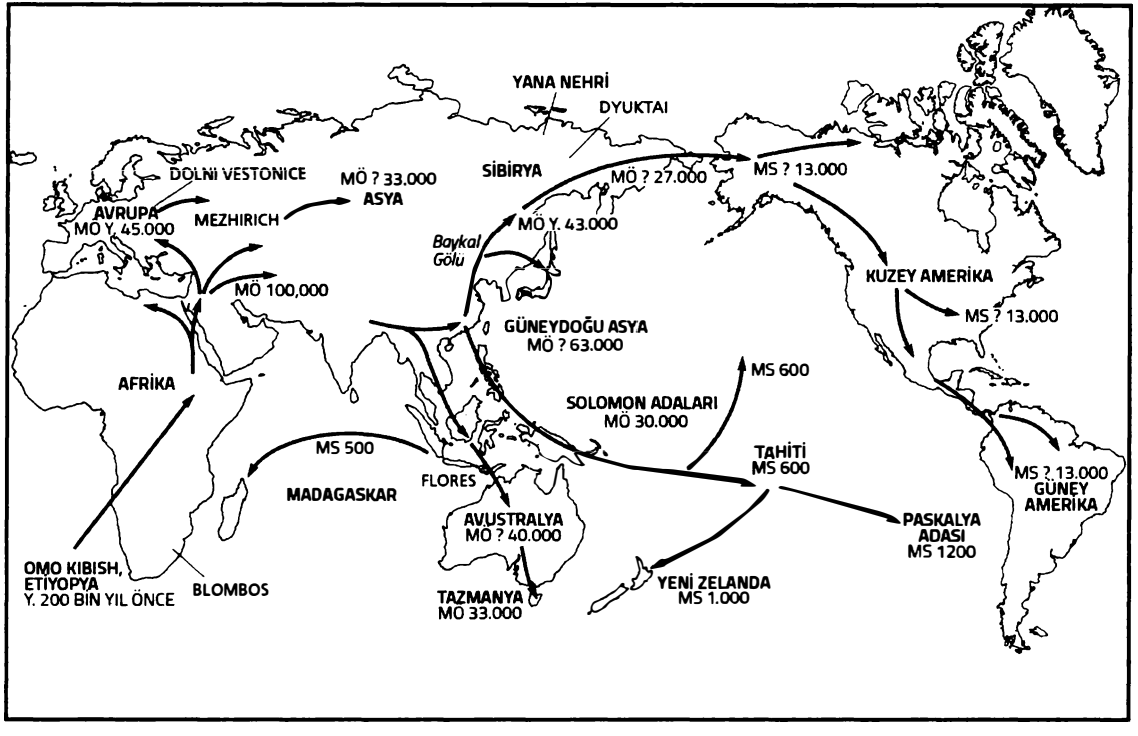
AFRİKA'DAN GİDİŞ (Y. 120 BİN YIL ÖNCESİNDEN İTİBAREN)

Anatomik olarak modern insanlardan (AMİ) oluşan bir topluluğun bir sabah Afrika'da uyanıp vatanından uzaklara yolculuk

etmeye karar verdiği kesin bir andan bahsedilemez. Çoğunlukla avcılık ve arayıcılık yaşamının gerektirdiği, muhtemelen düzensiz ve ara sıra gerçekleşen nüfus hareketlerinin detaylarını asla tam olarak tespit edemeyeceğiz (Şekil 3.1). Yunanistan'dan gelen tartışmalı kanıtları şimdilik bir kenara bırakırsak, Afrika dışında bulunan en eski AMİ kalıntıları, İsrail'deki iki mağarada ortaya çıkmış ve 120 bin ila 90 bin yıl öncesine tarihlendirilmişti. Bu bireyler, bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar azdı ve arada sırada çiftleştikleri Neandertallerle aynı arazilerde yaşıyordu. Orada yaşadıklarına dair pek iz bırakmadılar ki sayıları az olduğu için bu şaşırtıcı değildir. AMİ yerleşiminin yaygın göstergeleri sadece yaklaşık 50 bin yıl öncesine aittir.

Yeni gelenlerin sayıları az olabilir ancak uzak mesafelerdeki akrabaları ve komşularıyla bağlantılarını muhafaza etmeye alışkınlardı. Silahları hafif, büyük ya da küçük fark etmeden her türlü hayvanla mücadele etmek için etkiliydi. Aynı zamanda geniş çeşitlilikteki bitki yiyecekleri tüketiyorlardı. Bunlar, sağ kalmanın başkalarıyla bilgi alışverişi yapmaya bağlı olduğu kurak veya yarı kurak arazilere uyum sağlayan insanlardı.

Nil Vadisi kuzeye uzanan doğal bir rotaydı ve Sahra Çölü, Akdeniz'e doğru hareket etmenin önünde ciddi bir engeldi. Ancak kuzeydeki son buzullaşmanın müthiş sert ve soğuk hava koşulları, 100 bin yıl öncesinden yaklaşık 40 bin yıl öncesine dek, Sahra'ya daha soğuk ve ıslak bir iklim getirdi. Şimdi dünyadaki en kuru yerlerden biri olan bu bölge, uzun dönemler boyunca yarı kurak çayırlara ve av hayvanı sürülerine evsahipliği yaptı.Bunlar, insanların Sahra boyunca avlanabildiği ve yiyecek arayabildiği binyıllardı. İnsanlar çölün kalbinden çıkan, artık kurumuş durumdaki su yolları boyunca kuzeye doğru ilerlemiş olabilirler. Bazılarının Kızıldeniz'in dar boğazlarını aştığı, Etiyopya'dan (türümüz için en önemli bölgelerden biri) Arap Yarımadası'na geçtiği ve oradan da doğuya ilerledikleri düşünülüyor. Arabistan'ın Kızıldeniz ovasında bulunan taş aletlerden, arkaik insan türlerinin Buzul Çağı'nın ilerleyen döneminde bu geçişi yaptıklarını biliyoruz.

Şekil 3.1 Modern insanların yayılması.

AFRİKA: VATANDA KALANLAR (Y. 65 BİN YIL ÖNCESİNDEN MODERN ZAMANA DEK)

DEVAMLILIK

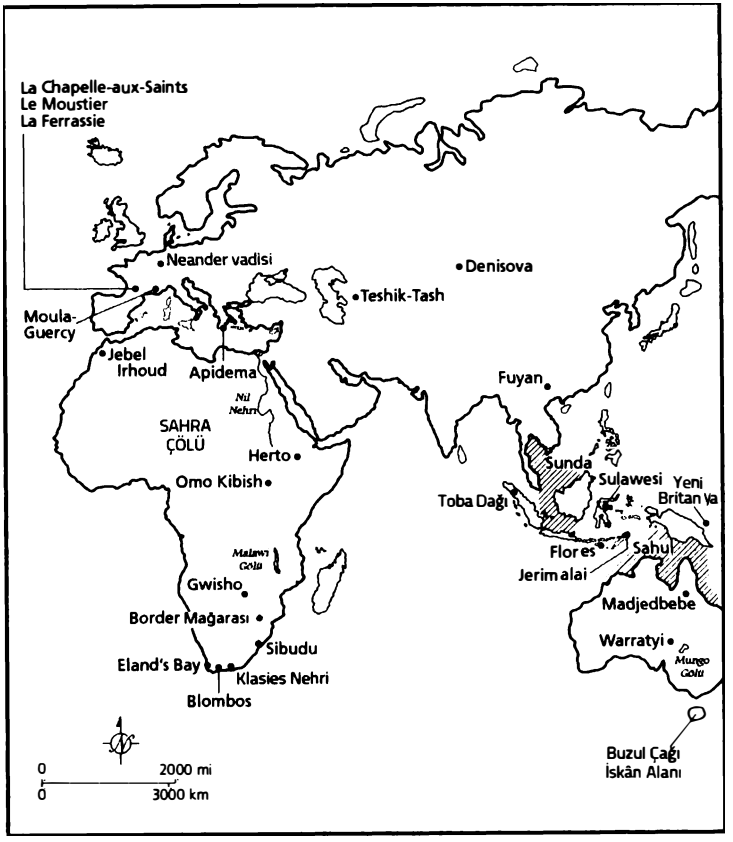
Sahraaltı Afrika yerlilerinin genetik soyu modern insanlığın en başına uzanır. Dünyadaki en eski soylar arasında modern Tanzanya'nın Hadza halkı, Kongolu Pigmeler ve Afrika'nın güneyindeki San halkı yer alır Bunların hepsi, derin kökleri uzak geçmişe dayanan avcı toplayıcılardı.

Homo sapiens gruplarında modern bilişin ilk arkeolojik izleri, Güney Afrika'daki Blombos Mağarası'nda bulunan malzemeleri içerir. Yetmiş bin yıl öncesine tarihlendirilen bu malzemeler, deniz kabuğu boncukları ve aşı boyasıyla boyanmış soyut sanat eserleridir. Afrika'nın güneyinde modern insan davranışına dair işaretler en az 65 bin yıl önce ortaya çıktı. Aletler ve silahlar gitgide daha küçük ve etkili bir hale gelmiş, hatta basit bir ok ve yay içermiş de olabilir. En başından beri AMİ'ler, Klasies Nehri ve Sibudu gibi Afrika mağaralarını ziyaret ederek yavaş yavaş daha etkili avcılık ve arayıcılık yöntemleri geliştirmiştir (Şekil 3.2). Elli bin yıl öncesinden itibaren yağış miktarı artmış; Afrika'nın nüfusu hızla büyümüştü. O dönemler AMİ'ler Sahraaltı Afrika'nın dört bir yanına yayıldı.

O dönemde, türümüz geniş çeşitlilikteki av eti ve bitki yiyeceklerle, ayrıca yakın kıyılardaki yumuşakçalar, balık, penguen ve foklarla besleniyordu. Avcılar eland gibi daha uysal antiloplar avlıyordu. Ayrıca etlerini yırtıcıların avlanması sonrasında çöpçülük yaparak elde ettikleri bizon ve fil gibi daha iri ve ürkütücü hayvanları sömürüyorlardı; bu hayvanlar bilhassa daha yaşlı ya da daha gençti. On üç bin yıl öncesine gelindiğinde, son buzullaşmanın bitiminden hemen sonra, avcılık daha özelleşmiş bir hale gelmişti çünkü kolayca avlanan hayvanlar muhtemelen aşırı avlanmaya bağlı olarak gitgide azalmıştı.

Daha da güneyde, günümüzün Cape Town'ına yakın bir böl-

gede Elands Bay Mağarası'nı ziyaret eden insanlar, MÖ 11000'de orta büyüklükte ve büyük antilopları avlıyordu. İki bin yıl sonra, dikkatlerini daha küçük otlak hayvanlarına çevirdiler ve beslenmek için yumuşakçalar ile deniz hayvanlarına fazlasıyla bel bağladılar. Başlangıçta avcı topluluklar mağarayı yalnızca ziyaret ediyordu, daha sonra orada uzun süreler boyunca yaşadılar. MÖ 6000 civarında, iklim daha ılıklaştığında, yükselen deniz seviyelerine bağlı olarak civardaki kıyı ovalarını sel basınca mağarayı terk ettiler.

Şekil 3.2 Üçüncü Bölüm'de bahsedilen bölgeleri gösteren harita.

Son buzullaşmadan sonra sıcaklıklar arttıkça Afrika'nın iç kısımları kuraklaştı. İnsanlar güvenilir su kaynaklarına ve küçük hayvan sürülerinin bulunabildiği kıyı bölgelerine yaklaştı. Çoğa avlanma ve yiyecek arama daha da özelleşmiş bir hale geldi. Kongo Havzası'nın yağmur ormanları toplulukları gibi pek çok grup, ormanlık alanlarda ve savan arazilerde yaşayanlar kadar çok hayvan avlayamadıkları için tavşanlara, kaplumbağalara ve bitki yiyeceklerine bel bağladılar.

Ne yazık ki korunma koşulları nedeniyle, bir zamanlar bu gruplar tarafından iskân edilen çoğu alandan sadece taş aletler ve nadiren kemik mızrak uçları çıkarıyor. Kafue Nehri'nin mevsimsel sel altında kalan taşkın ovasının kenarında yer alan, Orta Zambiya'daki Gwisho kaplıcaları gibi istisnalar söz konusu. Fokurdayan kaplıcaların arasında 3 bin yılı aşkın zaman boyunca tekrar tekrar kurulan ve iskân edilen pek çok av kampı bulunuyordu. Kampların suyla kaplı zeminleri yalnızca her boyuttan hayvan kemikleri değil, aynı zamanda başta *Bauhinia* çalısının yenebilir tohumları olmak üzere, ağırlıklı olarak sekiz bitki türü içerir. Yiyecek arama uygulamaları son 3 bin yıldır öyle az değişmişti ki, Kalahari'li bir San, kazılarda çıkarılan tohumları tanıyabildi, onların ne için kullanıldığını arkeologlara söyleyebilmiştir.

Ot ve çubuklardan inşa edilen barınakların, ocakların, yatak olarak kullanılmış olabilecek ot katmanlarının izleri de bulundu. Kamplarda otuz beş kişi gömülmüştür. Gwisho beslenme biçiminde ağırlıklı olan bitki yiyecekleri işlemekte kullanılan havan elleri (*pestle*) ve bileği taşları, yüzlerce taş ok dikeni (*arrow barb*) ve küçük kazıyıcı aletin yanında bulundu. İnsanlar alanda bulunan tahta kazma sopalarıyla kökleri söküp çıkardı. Hatta ok uçlarını zehirlemekte kullanılan bitki kalıntıları bile bulundu.

Elbette 3 bin yaşındaki Gwisho alanının modern yaşam biçimlerinin bir prototipi olduğunu varsayamayız ancak benzerlikler çarpıcıdır. Örneğin günümüzde de Kalahari Çölü'ndeki ortalama San kampı, muhtemelen Gwisho kampının geçmişte

yaptığı gibi 10 ila 30 kişiye evsahipliği yapar. Antik San toplulukları modern olanlara benziyorsa kamplar aralıksız bir sosyal harekete tabi olmuştur. Avcı toplayıcılar arasındaki akrabalık sistemleri bir hayli esnek olmaya meyillidir. Bir topluluğun her bir üyesi, yalnızca yakın aile bağlarına değil, aynı zamanda geniş bir alanda yaşayan çok daha fazla sayıda insanla akrabalık bağlarına sahiptir. Böyle sistemler sayesinde bireyler yeni bir kampa taşınıp hemen kendilerini kabul edecek akrabalık bağları olan bir aile bulabiliyordu. Toplumsal kaosu engellemek bir yana, böylesine kolay hareket etmek, besin kıtlığı çekilen zamanlarda bir ortak yardımlaşma ağı işlevi de görür.

Şekil 3.3: San avcı toplayıcılar, Güney Afrika'daki bu örnek gibi kaya resimleri yaratmıştır. Bu sahnenin modern yoruma direnen derin bir simgesel anlamı vardır ancak insan figürleri değişmiş bir bilinç durumunu betimlemek için uzatılmıştır.

Antik San resimleri ve gravürleri, arkeolojiden ve 19. yüzyıl ile modern San topluluklarına dair etnografik incelemelerden bildiklerimizi pekiştirir. San sanatçıları avladıkları hayvanları, iz sürmeyi ve kamp yaşamını betimlemişti. Koşan avcıları, kanolardan balık tutan insanları, bal ve bitki yiyecek toplama manzaralarını çizmişti (Şekil 3.3). Avcıların gizlenerek avlarını takip ettikleri görülebilir. Bir örnekte devekuşu derisi giymiş bir avcı, avladığı sürünün ortasında durur.

San kaya sanatına kendi çapında sanatsal bir gelenek olarak

hayranlık beslemek doğaldır. Sanatçılar fazlasıyla yeteneklidir. Ancak San sanatının daha derin sembolik anlamları söz konusu ve bu anlamların bir kısmı, Alman asıllı dilbilimci Wilhelm Bleek'in 19. yüzyılda yaptığı araştırmalar sayesinde bize ulaştı. Güney Afrikalı arkeolog David Lewis-Williams, San sanatının bu etnografik kayıtlarını inceledi. Resimlerin her bir süempresyonunun ve insan figürleri ile hayvanlar arasındaki her ilişkinin sanatçılar ile insanlar için derin bir anlamı olduğuna işaret etti.

Resimlerin çoğu, eland antilopları ile onların etrafında hoplayıp zıplayan dansçıları betimler. Lewis-Williams, dansçıların avlarının ölümüyle serbest kalan potansiyeli özümsediklerine inanıyor. Ona göre, belki de dansçılar öyle güçlü translara girerler ki, değişmiş bir bilinç durumunda bizzat elandlara dönüşürler. Lewis-Williams ve başka bazı isimler, bu sürece translar ve halüsinojenik uyuşturucuların dahil olduğu şamanistik davranışın hâkim olduğunu ileri sürer ancak bu konuda ciddi akademik itirazlar söz konusu. Bu tartışma da diğer pek çoğu gibi çözümsüz kaldı.

19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Güney Afrika'da San resmi yoktu. Taş alet yapımı sanatı neredeyse tamamen tükenmişti. Son taş işçileri, alışılageldik kuvars çakılları yerine endüstriyel şişe parçaları kullanıyordu. Bu insanlar MS 1'den sonra Afrika'nın güneyine yayılan çiftçi topluluklar ve sonrasında Avrupalı yerleşimi karşısında, savan ormanlık alanlarından çıktılar ve soylarının çok küçük nüfuslar halinde günümüze dek ulaştığı daha ıssız ve sıklıkla daha kuru arazilere çekildiler.

DOĞUYA YAYILMAK (Y. 120 BİN YIL ÖNCESİNDEN İTİBAREN)

Yüz yirmi bin yıl öncesinden itibaren AMİ gruplarıyla ilgili kesin bir şey söylenebilir. Düzensiz olarak ve hiç durmadan hareket ettiler. Bir arazi çok kalabalıklaşabiliyordu; bir topluluk dağılıyor, üyeleri zıt yönlere gidebiliyordu; genç bir adam ve ailesi,

av veya bitki yiyecekler arayarak komşu bir vadiye taşınabiliyordu. Mesafe önemsizdi ancak insan bağlantıları bilgi ve eş sağlıyordu. Düzensiz görünen bu hareketlerin ardındaki dinamikler AMİ'leri dünyanın dört bir köşesine, Afrika'dan Asya'ya ve ötesine göndermişti. Örneğin, 50 bin yıl öncesinden itibaren Ortadoğu'daki koşullar gitgide kuraklaşırken ve bu sırada kuzeydeki son buzullaşma yoğunlaşırken, AMİ yeni gelenleri nüfus baskısına ve gıda kıtlığına kuzeye doğru Avrupa ve Avrasya'ya, aynı zamanda Akdeniz kıyıları boyunca batıya doğru giderek cevap verdi (bkz. Dördüncü Bölüm).

Tropikal Afrika'dan çıkış, çağlar boyunca kullanılan rotaları izledi ve insanların doğu yönünde Nil Vadisi'ne ve Kızıldeniz'e ilerlemesine, Kızıldeniz'in güneydeki dar ucunu aşarak Arabistan'ın alt bölgelerine geçmesine sahne oldu. En nihayetinde insanlar Güney ve Güneydoğu Asya'nın alt tropikal ve tropikal bölgelerine çıktı. Ne yazık ki detaylar belirsizdir ve ipuçları yok denecek kadar az. Çin'in güneyindeki Fuyan Mağarası'nda bulunan kırk yedi AMİ dişi, 120 bin ila 80 bin yıl öncesine tarihlendirilir. Yaklaşık 70 bin yıl öncesine tarihlendirilen bazı taş aletler, Malay Yarımadası'ndan gelir. Çok büyük bir ihtimalle, o zamana dek bazı AMİ toplulukları Hindistan'a geçmişti ancak bu yalnızca bir tahminden ibaret. Afrika'dan tek bir yayılma mı, pek çok yayılma mı olduğu henüz bilinmiyor.

Ancak *Homo sapiens*, bu erken evrede yalnız değildi. Flores Adası'nın Liand Bua Mağarası'ndaki esrarengiz küçük insanlar da dahil olmak üzere başka hominin türleri de vardı. Bunlar yaklaşık bir metre boyundaydı, çıkıntılı kaş sırtları ve alçak bir kafatasları vardı. Dişleri modern, yüzleri hassas, uzuvları ise inceydi. *Homo floresiensis* adlı bu tür, bölgede çok uzun zaman önce yaşayan kalıntı bir *Homo erectus* nüfusunun soyundan geliyor olabilir. Kısa boylarına gelince, bunun izolasyon kaynaklı cüceliğin sonucu olması muhtemeldir.

Onların ortadan kayboluşu bizim bölgede ortaya çıkışımızla aşağı yukarı kesişse de, yok olmalarına kesin olarak bizim yol açtığımıza dair herhangi bir kanıt bulunmuyor. Daha ziyade, soy-

larının tükenmesinde zorlayıcı iklim koşulları rol oynamış olabilir. Yaklaşık 70 bin yıl önce Güneydoğu Asya'daki Sumatra'da bulunan Toba Dağı adlı önemli bir aktif volkan, son 23 milyon yılın en büyük püskürtmesiyle beraber patladı. Arap Denizi'nin kuzeydoğusuna, Hint Okyanusu'nun büyük bir kısmına, Bangladeş ve Hindistan'ın kuzeyine ve Güney Çin Denizi'ni kapsayan geniş bir alana volkanik külden yoğun bulutlar düştü. Bu patlama, tropiklerdeki devasa bir alandaki hayvan ve bitki topluluklarını yok etmiş olabilir. Her büyük patlama gibi, bu patlamanın da beraberinde getirdiği yıllar süren soğuk hava ve yoğun kuraklık geniş bir alanı etkiledi.

Toba Dağı felaketi, binlerce kilometrekarelik alana yayılmış olan seyrek insan nüfuslarını etkilemiş olmalıdır. Buna ilişkin rakip teoriler ortaya atılıyor. Bir uçta kimi uzmanlar düşen külün pek çoğu volkandan uzakta olan insan topluluklarını yok ettiğini ileri sürer. Kitle ölümlerinin yol açtığı ağır bir genetik darboğaz oluşmuş, kültürel gelişime sekte vurdu. Ancak Orta Afrika'da, Malawi Gölü'ndeki karotlardan elde edilen iklimsel veri, patlamanın Doğu Afrika'yı ciddi şekilde etkilemediğine, patlamanın bir genetik darboğaza neden olmadığına işaret eder. Afrika, Güneydoğu Asya'dan çok uzaktı, dolayısıyla bu felaketin etkileri yumuşamış olsa gerek.

Bir diğer makul tablo, genetik darboğazlardan değil de bazı bölgelerde diğerlerine oranla daha fazla yenilikçi hızlı değişim "kıvılcımı" olduğundan bahseder. Böylesi bir kıvılcım, 50 bin yıl önce Ortadoğu'da dilgi teknolojisinin gelişimidir (bkz. Dördüncü Bölüm). Günümüzden 40 bin ila 50 bin yıl önce Avrupa ve Güneydoğu Asya'da, belki Afrika'da da sanatın ortaya çıkması, bir diğer kıvılcım olabilir. Bu hızlı kültür değişiminin insanların sömürgeleştirdiği dünyanın tüm bölgelerinde meydana gelmesi yalnızca yaklaşık 30 bin yıl önce oldu.

Tamamen modern insan davranışı, belki düzensiz aralıklarla uzun bir süreç boyunca gelişmiş gibi görünür ve tamamen anlaşılır hale gelen insan konuşması da bunda önemli bir rol oynadı. AMİ'ler 50 bin yıl önce küçük sayılarda olsa da Asya'nın doğusu-

na ve güneydoğusuna iyice yerleşmişti. Bundan sonra karmaşık bir sömürgeleştirme ve yayılma süreci, onların soylarını hayal edilebilecek her türlü doğal çevreye taşıdı; Güneydoğu Asya'nın anakarasına ve doğusuna, Yeni Gine'ye, Avustralya'ya, Pasifik sınırlarına, aynı zamanda Avrupa, Avrasya ve Amerika'ya.

Genetikçiler, modern insanların Güneydoğu Asya'ya birkaç dalga halinde yerleştiğinden emin. İki taşınmanın gerçekleşmiş olabileceğini ileri sürerler. Bunların biri, biraz Denisovalı DNA'sı içeriyordu ve başkalarının yanı sıra Yeni Gineliler ve Avustralyalıların atalarına katkıda bulunmuştu. İkincisi de günümüzün Doğu Asyalılarını ve Endonezyalılarını ortaya çıkarmıştı.

AÇIK DENİZE AÇILMAK: SUNDA VE SAHUL (60 BİN YIL ÖNCESİNDEN İTİBAREN)

Tüm bunlar epey farazi olsa da jeolojik kanıt öyle değil. Yaklaşık 18 bin yıl önceki son buzullaşmanın zirvesinde, küresel deniz seviyeleri, modern seviyelerin en az 90 metre altındaydı. Güneydoğu Asya'nın coğrafyası radikal bir biçimde farklıydı. Sumatra'yı Borneo'ya kuru bir bölge bağlıyordu. Asya anakarasına bağlı engebeli ovalar, açık deniz adalarının pek çoğunu birbirine bağlıyordu. Büyük nehirlerin kat ettiği artık su altındaki düzlükler, jeologların Sunda olarak bildiği, uzun zaman önce yok olan bir bölge oluşturuyordu. Açık denizin daha da ötesinde, Sahul adlı bir başka büyük kara parçası, Avustralya, Tazmanya ve Yeni Gine'yi birbirine bağlıyordu. Düşük deniz seviyeleri nedeniyle açık su geçitleri çok daha kısaydı ancak insanlar Yeni Gine ve Avustralya'yı sömürgeleştirmek için yine de deniz araçlarına ihtiyaç duyuyordu.

Su araçları, derin suyu aşmak için elzemdi zira insan yerleşiminin büyük kısmı kıyılarda ve güvenilir su kaynaklarına yakın bölgelerdeydi. Bu bölgelerin sakinleri, sığ suda balık ve yumuşakça, bilhassa devasa midyeler tutabiliyor, avlanabiliyor ve bitki yiyecekleri hasat edebiliyordu. Mangrov sırıklarından ve bambudan yapılma, orman sarmaşıklarıyla bağlanmış basit

sallar, sığ suda balık tutmak ve deniz kabuğu yataklarına erişmek için yeterliydi. İnsanlar belki de böylesi sallarla ve güçlü rüzgârlarla açık denize sürüklenerek anakaradan Sunda ve Sahul'a geçmiş olabilir. Örneğin, bilgisayar simülasyonları, bir salın Timor Adası'ndan şimdi Avustralya olan bölgeye yalnızca yedi günde sürüklenmiş olabileceğini ortaya koyuyor.

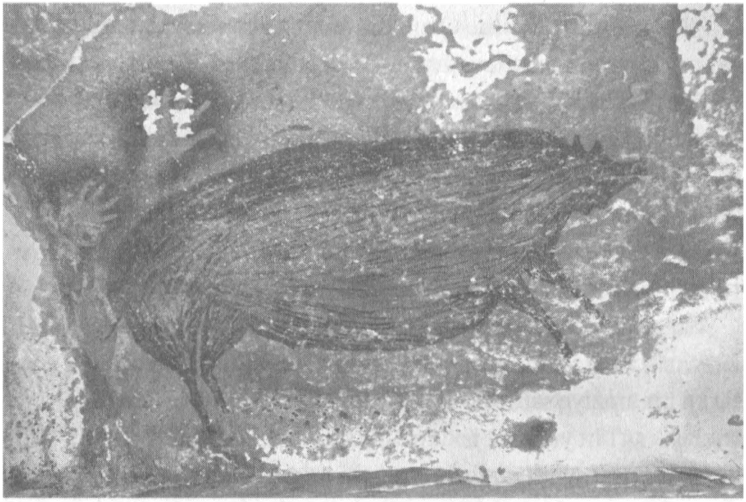
Bu sömürgeleştirme yaklaşık 40 bin ila 45 bin yıl önce, epey hızlı bir biçimde gerçekleşmişti. Örneğin ton balığı avcılarının en az 42 bin yıl önce Doğu Timor'daki Jerimalai Mağarası'nı ziyaret ettiğini biliyoruz. İnsanlar, çok geçmeden Sahul kıyı şeridinin yaklaşık 3 bin kilometrelik kısmı boyunca yerleşmişti.

Sahul'un büyük bir kısmı engebeli, yarı kurak ovalardı (şimdiki Avustralya) ve kuzeyde sarp dağları ve yüksek vadileriyle epey farklı bir araziye sahipti. Genetik veri, Avustralya ve Yeni Gine'nin yaklaşık 55 bin yıl önce iskân edilmiş olduğuna işaret ediyor. Yeni Gine'de insan yerleşiminin en eski arkeolojik kanıtı, günümüzden yaklaşık 45 bin yıl önce yüksek arazilerden geliyor.

SANATÇILAR

Arkeologlar bir yüzyıl boyunca dünyanın en eski figüratif sanatının (soyut sanattan farklı olarak) Avrupa mağaralarından geldiğine inanmıştı (bkz. Dördüncü Bölüm). Ancak bu konuda yanılıyor olabilirler. Endonezya'nın Sulawesi Adası'ndaki Leang Tedongnge Mağarası, kireçtaşı falezlerle çevrili, uzak bir vadide yer alır; dönemsel seller nedeniyle sadece kurak mevsimde erişilebilir bir yerdir. Bilinmeyen bir sanatçı, mağaranın duvarına kırmızı aşı boyasıyla koyu kırmızı bir siğil domuzu resmetmişti (Şekil 3.4). Resimde yüzde dik ve kısa tüyler, yetişkin erkeklere has, bir çift boynuz benzeri yüz siğili görülmektedir. Domuzun arka kısmında iki el izi vardır. Domuz, (yalnızca bir kısmı korunmuş olan) iki domuza dönükmüş, onların arasındaki bir dövüşü veya sosyal etkileşimi izliyormuş gibi görünür. Uzman Maxime Aubert uranyum serisine ait izotop tarihlendirme kullanarak resmin üzerini kaplayan kalsit katmanı 45.500 yıl öncesine ta-

rihlendirdi. Bu, kalsitin altında bulunan resim için minimum tarihtir; bu görünüşe göre dünyanın en eski mağara resmidir.

Şekil 3.4 Leand Tedongnge Mağarası'nda bulunan, el izleriyle beraber görülen siğil domuzu resmi, Sulawesi, Endonezya, y. 45.500 yaşında. Maxime Aubert'in izniyle kullanılmıştır.

Sulawesi'deki onlarca mağarada el kalıpları, mağara resimleri, aynı zamanda boya kalemleri ve oyulmuş figürinler bulundu. Küçük bir tavanda kırmızı boya kullanılarak mızraklar veya halatlar kuşanmış sekiz avcının bir Sulawesi siğil domuzu ile bir küçük boynuzlu cüce bizonun izini sürdüğü bir avcılık sahnesi betimlenir. Bu hayvanlar adada halen yaşıyor. Maske takmış gibi uzun burunları var. Figürler muhtemelen ayinsel bir ava katılmış olan mitsel hayvan-insan figürleridir. Resimlerin üstünü kaplayan kalsit katman, resimlerin en az 44 bin yaşında olduğuna işaret eder.

Tarihler daha detaylı incelendikten sonra kesinleşirse, bu capcanlı sanatsal geleneğin, dünyadaki diğer figüratif kaya sanatlarına verilen tarihlerden en az 4 bin yıl eski olduğu görülebilir. Bu sanat, adaya yaklaşık 50 bin yıl önceki ilk modern insan yerleşiminden sonra gelişmiştir.

PASİFİK'E DOĞRU

Yeni Gine'nin doğusunda, açık okyanusta birbirine yakın adalar uzanır. Yeni Britanya Adası yalnızca 50 kilometre ötede yer alırken Yeni İrlanda'ya ulaşmak için kısa bir yolculuk yapmak yeterliydi. Birbirini rahatça gören iki adayı derin sular ayırır. Yeni Gine'den açılmak için denize dayanıklı bir su aracı türü kullanmıştı. İnsanların köpek balığı ve ton balığı tuttuğu 35 bin yıl öncesinde seferler olağanlaşmış olsa gerek. Yirmi bin yıl önce, bu insanların ardılları, hemen yandaki Yeni Britanya'dan çıkıp açık denizde alet yapımı için bir volkanik cam olan ince taneli obsidyenin ticaretini yapıyordu.

Bazı seyyahlar daha da azimliydi. Otuz bin yıl önce ada toplulukları kuzeydeki Solomon Adaları'nda yer alan Buka Adası'ndaki Kilu kaya sığınağını ziyaret ederken ton, uskumru ve başka açık deniz balıkları tutuyordu. Orada balık avlamak, en az 130 ila 180 kilometrelik açık su seferlerine çıkmayı gerektiriyordu. Bunlar yalnızca denize dayanıklı kanoları değil, aynı zamanda denizde uzun günler boyunca yetecek yiyecek ve güvenilir su depoları da gerektirmiş olmalı.

Buzul Çağı'nın seyyahlarını bu kadar açıklara taşıyan genellikle iyi havalar, ayrıca öngörülebilir mevsimsel rüzgârlar ve akıntılardı. Onların öncü seferlerinin sınırı buydu, zira Pasifik'in güneybatısında daha açıkta yer alan adalara uzanan mesafe çok daha uzundu. Böylesi geçişler daha büyük kanolar, çok daha sofistike bir seyrüsefer becerisi ve kolay depolanabilir gıdalar gerektiriyordu. Gelişkin teknoloji yokken daha yakındaki adalar denizcilik için harikulade korunaklı havuzlar gibiydi.

AVUSTRALYA

Avustralya'ya ilk yerleşim, tıpkı ilk Amerikalılar gibi (bkz. Dördüncü Bölüm), epey tartışmalı bir konu. İnsan yerleşimi 36 bin ila 38 bin yıl öncesinden itibaren iyi belgelenmiş olmakla beraber, daha erken yerleşimin izleri çok azdır. Bir kez daha esas mesele çok seyrek ve mobil avcı toplayıcı grupların izlerini bulma meselesidir.

İnsan yerleşiminin birkaç izi günümüze ulaşmıştır. Madjedbebe kaya sığınakları, Avustralya'nın kuzeyindeki Kakadu Milli Parkı'nda bulunur. Bu alanda iyi tarihlenmiş pek çok taş alet ortaya çıkarıldı ve bunların en az 65 bin yaşında olduğu söylenir. Güney Avustralya'nın Flinders Sıradağları'ndaki Warratyi kaya sığınağında tam 49 bin yıl öncesine tarihlendirilen kanıtlar bulundu. Yine güneyde, New South Wales'teki Mungo Gölü'ndeki bulgular yaklaşık 40 bin yıl öncesine tarihlendirilir. Madjedbebe ve diğer yerlerdeki izole bulgular, uzun binyıllar boyunca sürmüş neredeyse görünmez bir iskâna işaret eder.

İlk sömürgeleştirmenin tarihi ne olursa olsun, insanların Buzul Çağı'nın geç dönemi boyunca ta Yeni Gine'den Tazmanya'ya kadar yürümüş olabileceklerini biliyoruz. Bazı akademisyenler ilk sömürgeleştirmenin, kıyılar boyunca açılan, sonra iç kısımlara yayılan, ağır ve aşamalı bir süreç olduğuna inanır. Bazıları da bu bölgenin mobil yaşam tarzlarının bir sonucu olarak kıtaya hızla yayılan küçük gruplar tarafından hızlıca sömürgeleştirildiğini savunur.

Daha güneyde, Tazmanya'daki iklim koşulları epey ağırdı ve yüksek bölgelerde buz tabakaları vardı. Düşük deniz seviyeleri, adayı en az 55 bin yıl boyunca anakaraya bağladığı için ilk yerleşimciler oraya yürüyerek geçebildiler. Yaklaşık 780 yıl öncesine kadar içinde yaşanan Parmerpar Meethaner Mağarası'nın ta 35 bin yıl önce bile iskân edildiği sağlam şekilde belgelendi. İnsanlar, yaklaşık 18 bin yıl önce son buzullaşmanın en soğuk binyılı boyunca Orta Tazmanya'nın sert arazisini iskân etmişti. Temel avları kızıl valabiler olmuş ve beslenme biçimlerinde bitki yiyecekler de yer almıştır. İşte son buzullaşma sırasında dünyada yaşayan güneyli insanlar bunlardı.

Yirmi beş bin ila 10 bin yıl önce, Avustralya'nın insan nüfusu tam bir milyona ulaşmış olabilir. Avustralyalı Aborjinler, minimal teknoloji ve yalnızca en basit aletlerle geleneksel yaşam tarzlarını korumuşlardır. Kültürel değişim binlerce yıl boyunca aşamalı olarak meydana geldi. Avustralya ve Tazmanya kültürünün büyük gelişimi ayinsel ve toplumsal yaşamın yanı sıra, Aborjinler ile kurak çevrelerindeki erişilebilir besin kaynakla-

rı arasındaki dengeyi korumaya yardımcı olan antik sanatsal geleneklerde oldu. Aborjin teknolojisi, Avustralya içinde yerel ihtiyaçlara cevaben uzun süreç boyunca ve dışarıdan kültürel yeniliklerin yardımı olmaksızın gelişti.

* * *

Avustralya'nın kuzeyi, y. 45 bin yıl önce veya daha öncesi... Bir uskunduralı kano, ılık arka rüzgârıyla beraber sessiz sedasız süzülüyor. Basit bir su aracı bu; platformu bir kütük kanoya takılmış basit bir uskunduradan oluşuyor, bir diğer hafif karina ise bitki lifleriyle kütük kanoya bağlanmış. Aile, alttaki kerestelerin üstüne yerleştirilmiş sazlara veya katmanlara oturuyor ve uzanıyor. Atalar nice zamandır bu kanolarda denize açıldı ancak şimdi genç bir adam, yan tarafta uzun bir kürek kullanarak denizde ilerliyor. Gözleri, lifle kısa bir direğe bağlanmış, dalgalanan hafif deri yelkeni izliyor.

Bu esnada ailesi ötede uzanan alçak kıyıya bakıyor. Sığ suya vardıklarında yelkeni serbest bırakıyorlar ve kanonun usulca kuma çıkmasına izin veriyorlar. İki genç, korunaklı koyun başındaki küçük akarsu civarına saklanmış olabilecek düşmanlara karşı mızraklarını hazır ederek kıyıya sıçrıyor. Kimsenin gelip gittiği yok çünkü burada kimse yaşamıyor. Ekip kamp kuruyor ve etrafı iyice görebildiklerinden emin olarak ağaçların arasında ateş yakıyor. Ertesi gün avlanacak ve yiyecek arayacaklar. Erzakları denizde geçen günlerden sonra azaldı.

Görünüşe bakılırsa bu ıssız kıyıya ayak basan ilk insanlar arasındalar.

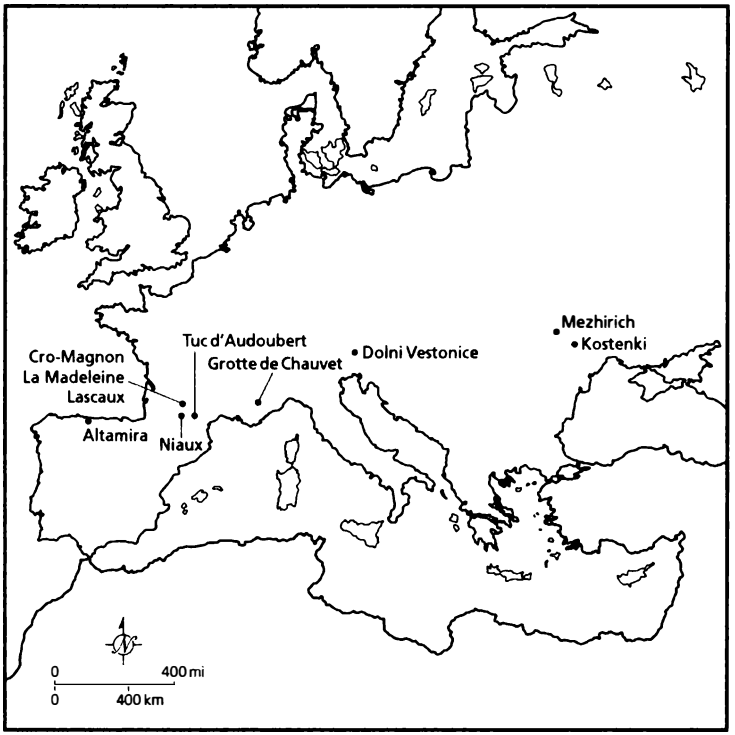
4

KUZEYDE MODERN İNSANLAR (Y. 50 BİN İLA 12 BİN YIL ÖNCE)

Niaux Mağarası, Fransa'nın güneybatısı, 13 bin yıl önce... Yağ lambaları karanlıkta titreşirken ruh kâhini şarkı söylüyor. Kadının sesi, şarkının hikâyesiyle beraber kâh yükseliyor kâh alçalıyor. Büyük odadaki yaşlıların bazıları bu hikâyeyi daha önceden biliyor ancak çocuklar huşu içinde dinliyor. Açık havadan 500 metre uzaktaki mağaranın mükemmel akustiği, tınılar ve yankılar üretiyor. Seyirci büyülenmiş gibi izlerken siyah boyayla çizilmiş bizonların bulunduğu iki sütun, titreşen ışıkta hareket ediyormuş gibi görünüyor. Bir bizon, bir şey dinliyormuş gibi öylece duruyor. Tanıdık hayvanların doğaüstü güçleri, onları avlayanlara miras kalıyor.

Yaklaşık 50 bin yıl önce –tam tarihi net değil– anatomik olarak modern insanlar, muhtemelen küçük topluluklar halinde, Ortadoğu'dan Avrupa'nın güneydoğusuna gittiler. Asya'nın güneybatısının yarı kurak arazileriyle uzaktan yakından ilgisi olmayan bölgelere yerleştiler. Akdeniz'in kuzeyindeki araziler çarpıcı mevsimsel tezatlıklara sahne olan çevrelerdi; kısa ve görece ılık yazlar, uzun kışlar, sıklıkla haftalarca süren sıfırın altı sıcaklıklar.

Son buzullaşma en yoğun dönemindeydi ve kuzeyde İskandinavya'yı devasa buz tabakaları kaplıyordu. Dağ buzulları Alpler'den dışarı doğru akıyordu. Avrupa'nın Atlantik Okyanusu ve Ural Dağları arasında kalan kısmı, genel olarak açık steptundra iklimiydi. Bilhassa batıdaki nehir vadileri soğuk aylar boyunca sığınak görevi görüyordu. Burada derin vadileri gür yaz çayırları donatıyordu, ayrıca açık step ve orman karışımı bitki örtüsü hâkimdi. Yüksek falezler, sıklıkla kış güneşinin ısıttığı mağaralar ve kaya sığınakları sunuyordu. Bu alanlar ilk ve sonbaharda rengeyiği göçlerine sahne oluyor, somon balıkları gürül gürül akan nehirlerde cirit atıyordu.

Şekil 4.1 Dördüncü Bölüm'de bahsedilen alanları gösteren harita.

CRO-MAGNON'LAR SAHNEDE

Yeni gelenler, ilk olarak 1868 yılında Fransa'nın güneybatısındaki Les Eyzies civarında, Cro-Magnon kaya sığınağındaki gömütlerde tespit edilen yuvarlak kafalı insanlardı. Cro-Magnon ismi artık yerleşti ve bu kitapta da bu isim kullanılıyor ancak bunun Geç Buzul Çağı Avrupası'ndaki türümüzün üyeleri için bir lakaptan ibaret olduğunu göz önünde bulundurmak gerek. Yeni genetik analize bakılırsa, bu insanlar ılıman iklim koşullarının hâkim olduğu kısa bir süreçte yeni yuvalarına ulaşmış, siyah veya çok koyu tenli insanlardı. Avrupa'nın Geç Buzul Çağı iklimi, düzensizce ve aniden bir uçtan diğerine savruluyordu. Bu nedenle Cro-Magnon'lar buna cevaben incelikli ve sofistike avlanma kültürleri geliştirdiler.

Avrupa'daki ilk modern insanlar, yalnızca uzman avcı ve toplayıcılar oldukları için değil, aynı zamanda sıfırın altı sıcaklıklarda kendilerini sıcak tutmak için etkili yöntemleri olduğundan da bu sert ve kestirilemez çevrede sağ kalmayı başardılar. Her şeyden önemlisi, başkalarıyla işbirliği yapmaya alışkın, kolay uyum sağlayan fırsatçılardı ve yiyecek arayışlarını çeşitlendirmenin sağ kalmak için elzem olduğunun gayet bilincindelerdi.

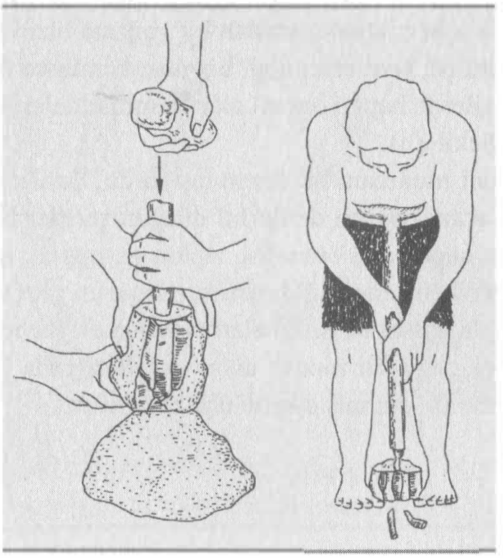
İlk yerleşimciler çoğu zaman küçük gruplar halinde, geniş çeşitlilikteki av hayvanları ve depolanan yiyeceklerle beslenerek yaşadılar. Yüksek ihtimalle, rengeyiği ve diğer av hayvanlarının bol olduğu ilkbahar, yaz veya sonbahar başında ve daha sonra, somon balığının kolayca tutulduğu zamanlarda bir araya geldiler. Yılın bu dönemi önemli bir zamandı, zira sosyal hayatın da en yoğun olduğu dönemdi. İnsanlar evlilikler ayarlıyor, erginleme ayinleri gerçekleştiriyordu. Aynı zamanda ince taneli alet yapımı taşı, kutlama eşyaları ve diğer ürünleri takas ediyorlardı. Sonra, kışın, insanlar küçük gruplar halinde dağılıyor, derin vadilerde yerel av hayvanları ve depolanmış yiyeceklerle beslenerek yaşıyordu.

Neandertallerin soyunun 30 bin yıl önce tükenmesinden sonra, Batı ve Orta Avrupa'nın tamamı Cro-Magnon'lara aitti.

Kayda değer teknolojik yeniliklerle öne çıkan girift ve sofistike toplumlar geliştirdiler. Kültürleri aynı zamanda dünyadaki en eski sanat geleneklerinden birine de yansıyan, ayinsel ve toplumsal yaşamın serpilmesine de sahne oldu.

Temkinli, yenilikçi, alabildiğine becerikli ve çeşitlilik sahibi Cro-Magnon toplumları, 40000'lerin ortaları gibi erken bir tarihten itibaren serpildi. Ancak altın çağları, son Neandertaller'in büyük kısmının 21 bin ila 18 bin yıl önce Son Buzul Maksimumu denen dönemde yok olmasından sonra oldu. Avrupa'daki modern insanlar nesiller boyunca dünyanın ilk arktik uyumlu kültürlerini geliştirdiler.

İLK İSVİÇRE ÇAKISI

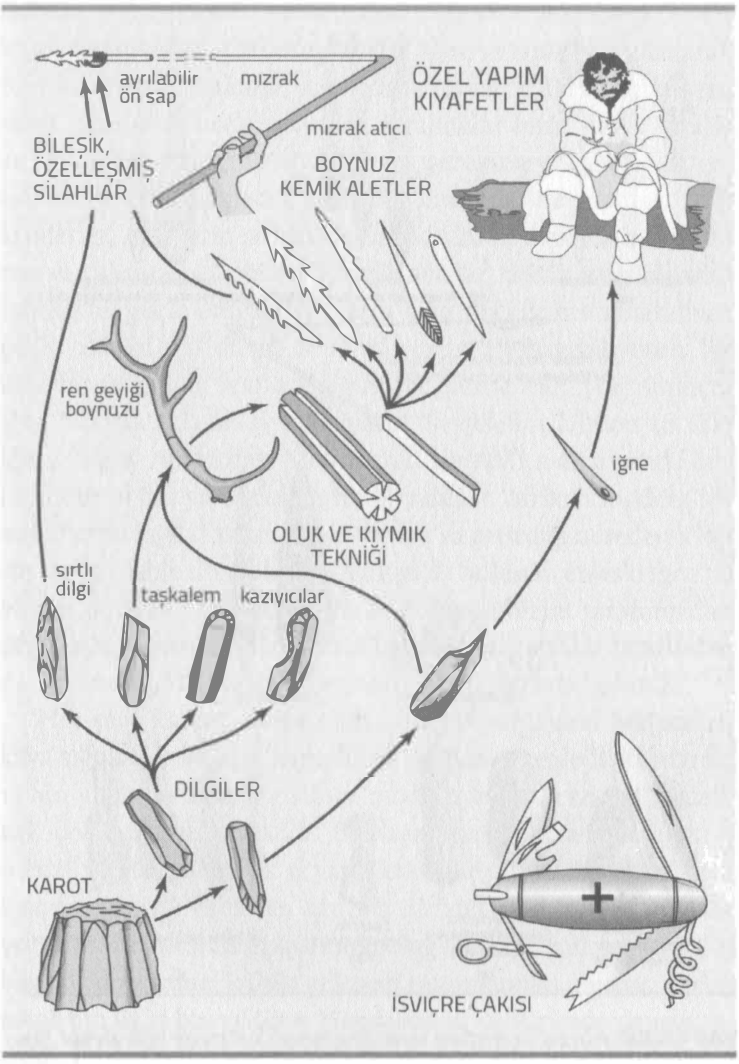

Şekil 4.2 Dilgi üretmek için delgi kullanımı. Bıçağa vurmak için çeşitli aletler kullanılıyordu. Elle tutulan bir delgi (solda) veya kişinin göğsünü kullandığı daha uzun bir delgi (sağda). Delgi, karotun tepesindeki tek bir noktaya yoğun bir baskı uygulanmasını ve şok dalgalarının yönünü kanalize etmeyi sağlıyordu.

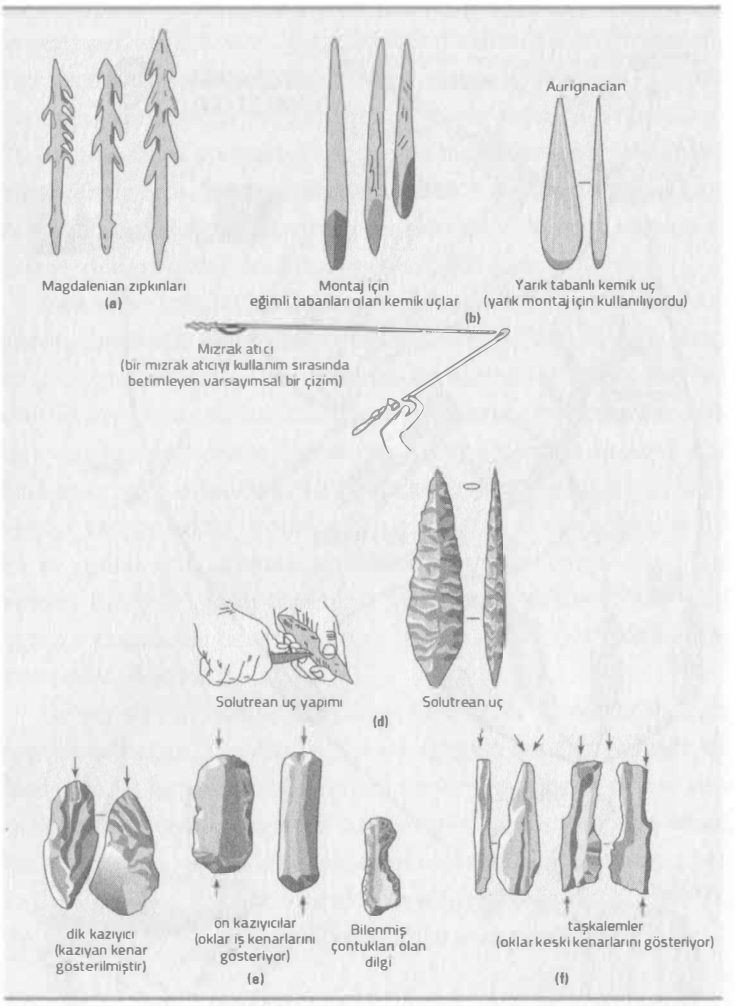
Cro-Magnon'lar, daha uzmanlaşmış aletlerin tüm özelliklerini içeren, çok amaçlı ama gayet basit bir teknoloji kullanıyordu. Her yerdeki taş alet yapımcılarına benzer biçimde, çört ve çakmaktaşı gibi ince taneli taş tercihlerinde seçici davranırlardı. Bu hammaddeyi yongalayarak özenle biçim verilmiş yumrulara dönüştürürlerdi. Bu karotlardan, görece standart, paralel kenarlı bıçaklar delgiliyorlardı ve bu şablonlar, kesme, kazıma ve delme aletleri olarak kullanılıyordu (Şekil 4.2).

Makastan tutun da kürdana varıncaya dek her türlü görevi gören, hareketli dilgilerle donatılmış bir şasiden oluşan İsviçre çakısını düşünün. Cro-Magnon'lar, saniyeler içinde aletlere dönüştürülebilecek hammadde rezervlerine benzeyen karotları yanlarında taşımış olmalıdır. Bir rengeyiğini kesmek için keskin kenarlı dilgiler ve ahşap mızrak sapı yapmak için kazıyıcılar ve çontuklu rendelerinin yanı sıra deriye düzgün delikler açmak için çakmaktaşından bir yontma bizi vardı. Hepsinden önemlisi, yeni teknoloji, boynuz, kemik ve fildişi gibi, ağaçsız arazilerde hayati önemi olan hammaddeleri kullanıma açıyordu. (Şekil 4.1).

İki taş alet muazzam bir önem taşıyordu. Bunların ilki, ahşapta oluk açan, hayvan derilerini düzgün şeritler halinde dilimleyen ve hepsinden önemlisi, zıpkın ve mızrak uçları yapmak için gereken rengeyiği boynuzunda uzun parçalar kesen, ince kenarıyla hassas bir keski olan taşkalemdi. Bu boynuz parçalarının pek çoğu, bir mızrak avına saplandığında kırılıveren, ön saplara monte edilmiş dikenli uçlara dönüştü.

Şekil 4.3 İsviçre çakısı etkisi: Dilgi teknolojisi, kemik ve boynuz üzerinde çalışmak için özelleşmiş pek çok alet yapımı için şablon sunarak meşhur İsviçre çakısı görevi görüyordu.

Şekil 4.4 Batı Avrupa'da modern insan gruplarının kullandığı tipik aletler. Boynuz ve kemik, bilhassa zıpkınlar (a) ve ahşap saplara takılan (b) kemik uçlar için hayati önem taşıyordu. Mızrak atıcı (c) bir mızrağı uzun bir mesafe boyunca gayet isabetli şekilde fırlatmak için kullanılan kancalı bir saptı. Dilgilerden yapılan taş aletler, basınçla yongalanan Solutrean uçlarla beraber, yaklaşık 20 bin yıl öncesinden itibaren ciddi bir gelişme kaydetmiştir. Solutrean adı, Fransa'nın güneybatısındaki bir alandan gelmektedir. Herkes deri işlemek ve başka amaçlar için kazıyıcılar kullanıyordu (e). Keski şekilli taş kalem (f) mızrak ucu yapımı için ahşap, kemik ve rengeyiği boynuzunda oluk açmakta kullanılıyordu.

İkincisi gözlü iğneydi. Neandertaller, vücutlarından sarkan deri kıyafetler giymişti. Cro-Magnon'lar, iğne ve sinir ipi kullanarak özel kapüşonlu parkalar, uzun pantolonlar, içlikler, hatta sert, sıcak tutan sert botlar yaptılar. Sıcaklıklar hızla değiştiği için ve bir kar fırtınası ihtimaline karşın, gerekirse giyilebilecek, gerekirse de çıkarılabilecek katmanlı kıyafetler de yaptılar. Özel kıyafetler, AMİ'lerin sıfırın altı sıcaklıklarda dışarıda avlanmasını ve çalışmasını sağladı. Kuzeyli avcılar, arktik rüzgârlarının müthiş bir güçle estiği ve rüzgârın soğutma etkisinin inanılmaz güçlü olduğu açık stepte artık yıl boyunca yaşayabiliyordu. İğnelerin ne zaman icat edildiğini hiç kimse bilmiyor; sonuçta iğne bulmak asla kolay iş değildir! Gelgelelim bilinen en eski iğne, Güney Afrika'daki Sibudu'daki bir AMİ mağarasında bulundu ve 61 bin yıl öncesine tarihlendirilir. Afrikalı modern insanların bu faydalı teknolojiyi Avrupa'ya getirdiği neredeyse kesin. Ancak tablo muğlak, zira Avrupa'da bulunan en eski iğne 50 bin yıl öncesine tarihlendirilir ve yalnızca bizim tarafımızdan değil, aynı zamanda Neandertaller ve Denisovalılar tarafından da kullanılan, Sibirya'daki Denisova Mağarası'nda bulundu.

Her şeye karşın, Avrupa'nın dört bir yanındaki mağaralar, kaya sığınaklar ve açık kamplarda yapılan arkeolojik kazılarda, 15 bin yıllık bir süreç boyunca modern insan teknolojisindeki pek çok gelişme saptandı. Bunların arasında, av mızrağının menzil ve gücünü bir ok ve yayın etkisiyle yarışabilecek noktaya taşıyan, kancalı ve bazen ağırlıklı bir alet olan mızrak atıcı da yer alıyordu. Meşhur Fransız arkeolog Henri Breuil, 20. yüzyılın başında dört temel kültür geleneği tanımlamıştı. Bunlar, yaklaşık 18 bin ila 12 bin yıl önce Magdalenian kültüründe zirveye ermişti. Fransa'nın güneybatısında, Vézère Nehri'ndeki La Madeleine kaya sığınağının adını alan Magdalenian kültürü, yalnızca teknolojik açıdan sofistike olmakla kalmıyor, aynı zamanda sanatsal ifade ve vücut süslemeyle de ilgileniyordu.

RESİMLERLE DÜŞÜNMEK: CRO-MAGNON SANATI

Buzul Çağı'nın sonuna gelindiğinde, insanlar belirli görsel imgelerle düşünme yetisinde ustalaşmıştı. İnanç ve fikir paylaşımı için bunların yanı sıra şiir tarzı şarkılar, ezbere hikâyeler ve şarkılar da kullanıyorlardı. Tropikal Afrika'nın San halkı ve Avustralya Aborjinleri'nin antik sanat gelenekleri, pek çoğu artık kaybolmuş olan sembolik anlamlarla dolup taşıyordu. Aynısı, Endonezya'daki Sulawesi'de bulunan ve 40 bin yıl öncesine tarihlendirilen kaya sanatı için de geçerlidir (bkz. Şekil 3.4, s. 68).

Buzul Çağı sanatı, pek çok başka toplumda olduğu gibi, ilk olarak kuş tüylerinden life, ağaç kabuğuna ve deriye varana dek kolay bozulan madde türlerinde görüldü. Bilhassa mağara ve kaya sığınağı duvarlarında gravürler ve resimlerle, aynı zamanda mızrak atıcılardan basit levhalara varıncaya dek, baş döndürücü çeşitlilikteki gravürlü taşınabilir eşyalarla günümüze ulaştı. Bu sanat geleneklerini, İspanyol bir soylu olan Marquis de Sautola'nın, İspanya'nın kuzeyindeki Altamira Mağarası'nın duvarlarındaki muhteşem çok renkli bizon resimlerinin keşfini duyurduğu 1879 tarihinden beri biliyoruz. İlk olarak dokuz yaşındaki kızı Maria'nın gözüne çarpan bu figürler öylesine taze ve gerçekçiydi ki, uzmanlar onların modern sahtecilik olduğunu beyan etmişti. Sautola'nın haklı olduğu çeyrek yüzyıl sonra, Fransa'nın güneybatısında duvarlarında resimler olan mühürlü mağaraların keşfedilmesiyle anlaşılmıştı.

Günümüze ulaşan sanat eserleri Kuzey Afrika'dan Sibirya'ya, İspanya'nın kuzeyinde ciddi yoğunlaşmalarla beraber Fransa'nın güneybatısına, aynı zamanda Orta ve Doğu Avrupa'ya dek uzanan muazzam bir alana yayılmıştır. Sanatçılar, hayvan gravürleri ve resimleri; çok nadiren insan resimleri ve çeşitli şematik desenler yapışmışlardı. Duvarlarda insan baskılarının da günümüze ulaştığı yerler söz konusu ve bunlar eller ileriye uzatılarak ve aşıboyası tozu üflenerek yapılmıştı Bunlar duvarların ardında pusuya yatan ruhani hayvanlardan güç elde etme girişimleri miydi? Bilmiyoruz.

Aynı sanatçılar dört dörtlük bir yetenekle boynuz, kemik ve

fildişi gravürleri de yapmıştı Hassas taşkalem darbeleriyle yuvarlak bizon gravürleri yapmış, gözlerin, yele ve tüylerin her bir detayını yansıtmışlardı. En erken sanatçılardan bazıları yaygın olarak Venüs figürini denen, duysal anatomili kadınların heykellerini üretmişti. Bunların önemi bilinmiyor.

Fransa'da Grotte de Chauvet, Lascaux ve Niaux ve İspanya'nın kuzeyindeki Altamira gibi büyük sanat alanları, sıradışı bir dini ve sembolik öneme sahip yerler olsa gerek. Bunlar, daha geniş bir bölgeden ziyaretçiler çekmiş olabilecek belli başlı tapınaklar. Bazı sanat alanları, özenle modellenmiş iki kil bizonun girişten uzak karanlık bir odada bulunduğu, Fransa'nın güneyindeki Tuc d'Audoubert gibi, yalnızca pek az insanın bildiği kutsal yerler. Yeraltındaki erginleme ayinlerine ve kutlamalara katılanların bıraktığı yetişkin ve çocuk ayak izlerinin nemli kilde korunduğu başka pek çok yer de var.

Cro-Magnon sanatı kolay yorumlara meydan okuyan cinsten, zira sembolizmi bizimkine alabildiğine uzak bir dünyadan geliyor. Sanatçılar bu imgeleri "sanat için sanat" şiarıyla mı üretmişti? Yoksa bunların yapılmasının amacı avların avdan önce sembolik olarak öldürülmesi miydi? Ümitsizlikten ötürü mü resim yapıyorlardı? Sanatları, habitatların bilhassa soğuk ve çetin olduğu bir dönemde dünya üzerinde bir tür kontrol dayatma girişimi miydi? Fazlasıyla yaratıcı patlamalarının zamanlamasını gerçekten de açıklayabilir mi bu?

Mağara duvarlarındaki tek tük el baskıları, insanların kaya duvarının ardında pusuya yatan mitsel yaratıklardan ruhani güç elde ettiğine işaret ediyor olabilir ancak elbette bu bir spekülasyondan ibarettir. Bir diğer düşünce ekolüne göre, sanat fazlasıyla ruhaniydi ve gözle görülen doğaüstü güçlere sahip olan ruh kâhinlerinin elinde, ilahiler ve danslar aracılığıyla doğaüstü güçlere bağlanıyordu. Bu muhteşem sanat geleneği, çağdaş yaşamda önemli bir rol üstlenerek daha geniş bir doğaüstü âlemde insanların rolünü belirlemiş gibi görünüyor. Çok büyük bir ihtimalle bu sanat hem pratik hem de tinsel bilgiyi nesiller boyunca gençlere aktarmanın bir yöntemiydi. Gençler zifiri karanlıkta titreşen ışıkta bu bilgilerin gerçekliklerini öğrenmişlerdi.

Şekil 4.5 Niaux'da bir bizon. Gövdesine saplı mızrağa dikkat edin.

DOĞU STEPİNİN AVCI ARAYICILARI (Y. 45 BİN İLA 15 BİN YIL ÖNCE)

İspanya ve Güneybatı Fransa'nın daha korunaklı arazileri ve Akdeniz arazisi, Atlantik'in derinliklerinden Sibirya'ya, ta kuzeydoğuya dek uzanan, engin, açık step-tundra düzlükler halinde uzanıyordu. Ucu bucağı görünmeyen maki kaplı düzlükler ufuğa dek uzanıyordu. Kutup rüzgârlarıyla beslenen sıfırın altı sıcaklıklar, haftalar boyunca aralıksız sürüyor, hem insan hem hayvanları zorluyordu. Buzul Çağı insanları, korunaklı kış kampları bulmak, dışarıda çalışmaya uygun, özel yapım kıyafetler yapmak ve uzun kışlar boyunca yetecek yiyecek depolamak gibi ciddi güçlüklerle yüzleşmek zorundaydı.

Küçük topluluklar, 45 bin yıl öncesi gibi erken bir dönemden başlayıp yaklaşık 18 bin yıl önceki Son Buzul Maksimum'dan biraz öncesine dek düzlükleri bölen sığ nehir vadilerine yerleştiler. Daha sonra, her grubun, av hayvanlarının bol olduğu ve bitki yiyecekler ile balığın kısa yaz aylarında bulunabildiği bir nehir vadisinde toplanmasıyla beraber, nüfus epey hızla arttı.

Burada insanlar, kısmen yere kazılan, sonra eldeki uygun hammaddeyle –mamut ölülerinden alınan kemiklerle– duvarla çevrilen ve çatısı takılan, kubbe biçimli kış evleri inşa ettiler. Post ve çimle kaplı güçlü iskeletlerden meydana gelen bu evlere yeraltı tünellerinden giriyorlardı. Bir kestirime göre, böylesi bir meskeni yapmak için aşağı yukarı on beş kişi on gün boyunca çalışmalıydı; yani geçici bir kampa kıyasla çok daha fazla çaba harcanması gerekiyordu.

Ta 31 bin yıl öncesinden başlayarak en az 6 bin yıl boyunca, Dolní Věstonice, Moravya'daki Dyje Nehri'nin tepesindeki düzlüklerde, mamut kemikleri ve kil nesneler yapmakta kullanılan basit kireç ocaklarıyla göze çarpan onlarca dairesel mesken vardı. Yaklaşık 27.600 yıl öncesine tarihlendirilen çarpıcı bir mezarda, 16 ila 18 yaşlarında iki erkeğin ve yaklaşık 20 yaşında bir kadının iskeletleri bulunuyor. Bu iskeletler yan yana uzanıyorlar, bedenlerinde kırmızı aşı boyası izleri bulunmuştur. İşin ilginç yanı, üçünün yirmilik dişi de gömülüdür. Bu da akraba olabileceklerine işaret eder.

En iyi korunan bazı alanlar, Doğu Avrupa Platosu'nun sığ nehir vadilerinde bulunur. Burada insanlar, 41 bin yıl öncesi gibi erken bir dönemde daimi bir su kaynağına ve alet yapımı taşlarına yakın, kuru nehir düzlüklerinde kamp kuruyorlardı. Buradaki AMİ yerleşiminin tarihi, Batı Avrupa'dan gelen verilerle uyumludur. Don Nehri'ndeki Kostenki'de bulunan yirmi bir alan, esasen geçici kamp yerleriydi ancak muhtemelen kışın oturmak için daha kalıcı kamplar da mevcuttu.

Buzul Maksimum'dan uzun zaman sonrasına, 15.400 yıl öncesine tarihlendirilen Ukrayna'nın Dinyeper Nehri'ndeki Mezhirich gibi kamplarda, kunduzlar ve diğer kürklü hayvanların çok sayıda kemiği bulundu. Böylesi yerleşimler, yılda altı ay kadar, yaklaşık 50 ila 60 kişi tarafından kullanılıyordu ve her hane bir veya iki aileye aitti. Kış boyunca bu aileler toprağın altındaki dona kazılmış, doğal bir buzdolabı işlevi gören çukurlara depoladıkları etle besleniyorlardı. İnsanlar mevsimsel rengeyiği

göçlerine ve yoğun yaz avlarına güveniyordu. Aynı rutin, Son Buzul Maksimum'dan Buzul Çağı'nın sonuna dek binlerce yıl boyunca sürdü.

KUZEYDOĞU ASYA

Birbirinden çok uzak yaşayan Son Buzul Çağı grupları, doğuda Sibirya'da Baykal Gölü'ne dek uzanan step-tundraya yerleştiler. Yirmi beş bin yıl önce, en az iki büyük avcı toplayıcı gelenek, gölün etrafındaki geniş bölgelerde serpildi. İkisi de mamut gibi büyük hayvanların yanı sıra rengeyiği ve daha küçük hayvanların peşine düştü. Bu iki gelenek, Baykal Gölü'nün uzak batısından Pasifik Okyanusu kıyılarına dek, Sibirya'nın güneyi ile Orta Asya'nın engin arazisinde farklı adaptasyon biçimlerini yansıtır.

Sibirya'ya nüfus hareketleri, sadece batıdan değil, pek çok yerden çıkmıştı. Başka yerlerde olduğu gibi, taşınmalar küçük topluluklarda yaşayan insanlar için avcı toplayıcı hayatının gerçeklerinden kaynaklanıyordu. Zaman içinde seyrek bir insan nüfusu, binlerce kilometrelik bir step-tundra arazisini işgal edecekti. Aralıksız hareketin bu doğal dinamikleri, azami sosyal esneklik ve fırsatçılık sayesinde insanlar, Kuzeydoğu Asya'ya yerleşti ve Amerika kıtasına geçti.

Kuzeydoğu Asya'nın 27 bin yıl öncesi gibi erken bir tarihte bile bazı insan gruplarına evsahipliği yaptığını biliyoruz. Yana Gergedan Boynuzu Alanı, Arktik Okyanusu'nun sadece 140 kilometre ötesinde bulunur ve 18bin yıl önceki Son Buzul Maksimum'dan çok önce iskân edilmişti. Maksimum sırasında Sibirya'nın kuzeydoğusunda acı bir soğuk hâkimdi ve bitki örtüsü zayıftı. Orada yaşamış olan birkaç topluluk, güneyde daha ılık arazilere taşınmış olsa gerek. İnsan yerleşimi, Baykal Gölü'nün kuzey ve doğusunda 20 bin ila 15 bin yıl öncesine tarihlendirilen en soğuk binyıldan sonra kaldığı yerden devam etmişti. Pek çoğu 18 bin yıl önce yayılan ve kendine özgü taş

mızrak uçlarıyla bilinen Dyuktai adlı bir kültürel gelenekle bağdaştırılmıştı.

Bir diğer önemli teknolojik yenilik, ılıman Asya'da, muhtemelen insanların muazzam mesafeler boyunca avlandığı Gobi Çölü ve Moğolistan gibi bölgelerde ortaya çıktı. Burada insanlar kolay taşınabilen ve rahatça mızrak başı olarak takılabilen taş "mikro dilgi" teknolojisi geliştirmişlerdi. Böylesi alet takımları, Sibirya'nın kuzeydoğusunun sert arazilerine yayılmış olan karibu ve diğer hayvanlara karşı son derece etkiliydi. Aynı teknoloji o bölgeden başlayarak sonraki binyılda önem kazanan taş mızrak uçlarla beraber, Bering Boğazı'nın kuru topraklarından Alaska'ya geçti.

BERİNG DURAKLAMASI (25 BİN İLA 11.500 YIL ÖNCE)

Çoğu arkeolog, Amerika kıtasının ilk sakinlerinin bölgeye Bering Kara Köprüsü üzerinden ulaştığına inanıyor. Bu yerleşimciler, son buzullaşmanın düşük deniz seviyelerinin alçak ve kıvrımlı bir kara kütlesi ortaya çıkarmasıyla beraber Alaska'ya yürümüşlerdi. Bu da jeologların Beringia adını verdiği bir Buzul Çağı kara parçasının merkezi kısmını oluşturur.

Beringia görünürde yaşamaya elverişli değildi. Soğuk kışlarıyla step-tundrayı bölen sığ vadilerde sert rüzgârlar esiyordu. Açıkta kalan kara miktarı ciddi şekilde değişiklik gösteriyordu ve Son Buzul Maksimum'dan önce daha ılık binyıl boyunca kara köprüsünü dar bir istmusa çevirmişti. Yirmi beş bin ila on bir bin beş yıl önce deniz seviyeleri sıcaklıkta bir düşüşle beraber alçaldı. Kuru arazi, Asya'dan Alaska'ya, kuzey yönünde Arktik Okyanusu'na ve Aleut Adaları'na dek uzanıyordu. Karot sondajları sayesinde, kara köprüsünün çeşitlilik arz eden habitatları desteklediğini biliyoruz. Şaşırtıcı bir şekilde bazı kısımlar farz edilenden daha yaşamaya elverişlidir.

Genetikçiler, geçici olarak Sibirya'ya yerleşen insanlarla Kuzey Amerika'ya yerleşen insanlar arasındaki bölünmenin zama-

nını 24.900 ila 18.400 yıl öncesi olarak belirledi. Görünüşe bakılırsa, Son Buzul Maksimum yoğunlaşırken ve sonra gerilerken kara köprüsünde doğuya doğru tek bir göç oldu.

Sonrasında işler sarpa sardı. Kara köprüsünün güneydoğusundaki karot sondajları, Kuzey Pasifik Okyanusu'na olan yakınlığa bağlı olarak, görece yüksek seviyede bitki verimliliği ve alçak topografya ortaya çıkarır. Bu bölge, Beringia'nın güneyinde yaşayan insanlar için eşsiz bir habitat oluşturmuş olabilir. Pasifik nedeniyle Son Buzul Maksimum sırasındaki sıcaklık düşüşü, Kuzey Yarımküre'nin diğer kısımları için olduğundan daha azdı. Kara köprüsünün büyük kısmı yaşamaya elverişli olmasa da güneydoğu, kaçılacak bir sığınak görevi görmüş olabilir. İşte ilk Amerikalıların ataları en soğuk binyılda burada serpilmiştir.

Bering Duraklama Hipotezi olarak bilinen bu teori, ilk yerleşimdeki elzem an için farazi bir açıklamadır. Beringia'nın geniş arazisinde belki 8 bin ila 10 bin kişi yaşamış olabilir. Ardından, 15 bin yıl öncesinden itibaren sıcaklıklar artıp deniz seviyeleri yavaş yavaş yükseldikçe, bu insanlar Beringia'dan doğudaki daha yüksek bölgelere taşınmıştır. Belki de ilk ziyaretler mevsimseldi, yaz aylarıyla sınırlıydı ve kış aylarında sığınak bölgeye gidiliyordu. Kuzey Amerikan buz tabakaları 17 bin yıl önce geri çekilmeye başladığında, Beringia halkının yalıtımı, bilhassa güneydeki kıyı bölgelerinin açılmasıyla beraber sona erdi.

KUZEY AMERİKA'YA GİDİŞ (Y. 15 BİN YIL ÖNCESİNDEN İTİBAREN)

Amerika kıtasına ilk yerleşim, bir yüzyıl boyunca yoğun bir tartışmanın konusu oldu. Bunca yıl sonra, bu konuda kısıtlı bir uzlaşı söz konusu. Ancak hemen herkes, Neandertallerin veya Denisovalıların Amerika kıtasına hiçbir zaman yerleşmediği konusunda hemfikir. İlk Amerikalılar *Homo sapiens*'ti.

Peki Kuzey Amerika'ya ne zaman geçtiler? İlk yerleşimin Son Buzul Maksimum'dan sonraki ısınma sırasında gerçekleştiği

üzerinde genel bir görüş birliği söz konusu. Dolayısıyla, zaman çerçevesi 18 bin ila 15 bin yıl öncesine daraltılabilir. Çoğu uzman genellikle bunun 15 bin ila 16 bin yıl önce olduğu görüşünde.

Bir yüzyılı aşkın zaman boyunca antropologlar, Sibiryalılar ile Kuzey Amerikan Yerlileri arasındaki biyolojik benzerliklere dikkat çekti. Kuzey Amerikalılarda, onları Kuzey Asya halklarına bağlayan bir diş yapısı görülür. Eski dostumuz mitokondriyal DNA, tüm Amerikan Yerlilerinin, Sibirya'nın doğusunda ve Beringia'daki bir nebze çeşitlilik sergileyen Asyalı grubunun soyundan geldiğine işaret eder.

Sıcaklıklar arttıkça çok küçük bir insan nüfusu, engin Alaska arazisine yayılarak çok uzun bir zaman boyunca kendine has kültürler geliştirmişti. Tenana Nehri havzasındaki Swan Point alanında, yaklaşık 14.200 yıl öncesine radyokarbon tarihlendirmesi yapılan pek çok ocak, Beringia'nın batısına mensup Dyuktai halkının orada yaşamış olduğunu belgeler. Bazı geçici kamp alanları da Fairbanks'in güneydoğusunda Nenana Vadisi ve civarında sudan arınmış sırtlarda kurulmuştu. Kamplar, av hayvanlarının yazın otladığı sulak ovalara tepeden bakar. Bu alanların radyokarbon tarihleri yaklaşık 13 bin ila 11.500 yıl öncesine tekabül eder.

Sıcaklıklar kayda değer bir biçimde artarken onlarca küçük nüfus hareketi, insanları o zamana dek metruk olan arazilere getirmiş, insanlar pek az bilinen Kuzey Paleo-Kızılderili geleneği içerisinde gruplaşmıştı. Bu, aşağıda betimlendiği gibi, daha da güneydeki Paleo-Kızılderili geleneklerinin kuzey muadili olarak düşünülür. (Paleo-Kızılderili kapsayıcı terimi, Amerika kıtasındaki erken avcı toplayıcı topluluklar için kullanılır.) Bu insanların bir kısmı, belki sadece onlarcası, kâh kara kâh deniz yoluyla Kuzey Amerika'nın engin buz tabakalarının güneyindeki ılıman arazilere giden ilk insanlardı.

Amerikan Yerlileri'nin atalarının içeriden mi yoksa Pasifik Kıyısı boyunca mı güneye doğru gittiğinin cevabı bilinmiyor. Gerekli alan araştırmasının zorlu bir bölgede yapıldığı göz önünde bulundurulursa bunun nedeni açık. Nesiller boyunca

uzmanlar ilk yerleşimcilerin Amerikan'ın iç kesimlerine karadan ulaştığını varsaydı. Argümanlarını, 18 bin yıl önce devasa donmuş yabanla birleşen son buzullaşmanın büyük buz tabakalarına dayandırdılar. Sonra ısınma başladı. ve buz tabakaları ayrılarak güneye uzanan buzsuz bir koridor bıraktı.

Koridor teorisi, hiç kimsenin varsayımsal patikasını araştırmadığı bir zamanda Amerikan Yerlileri'ni güneye doğru getiren bir tür zihinsel "karayolu" halini aldı. Böyle bir karayolu gerçekten var mıydı? Günümüzde yoğun araştırmalar, koridor rotasının kuzeyinde başlayan buz çözülmesini yaklaşık 19 bin yıl öncesine, diğer yerlerde daha açık arazilerdeki buz çözülmesini 15 bin yıl öncesine ve güney uçtakini de GÖ* 13000'e tarihlendirilir. Bir koridor olmamış olabilir ancak kuzeydeki ilk yerleşimin hemen ardından güneye uzanan katedilebilir ancak zorlu rotalar olduğu muhakkaktır.

En erken göçmenler, Alaska ve British Columbia kıyıları boyunca buzsuz kıyı bölgelerinde güneye doğru mu yolculuk etti? Ne yazık ki kamplarının pek çoğu ve daha kalıcı yerleşimler, günümüz deniz seviyelerinin derinliklerindedir. British Columbia açıklarında Haida Gwaii'deki iki alan, yaklaşık 12.800 yıl öncesine tarihlendirilir ancak mutlaka daha eski iskânlar olmuştur. O zamanlar açıktaki kıta sahanlığı boyunca uzanan tundranın geniş toprakları iç kısımlardan avcılar çekmiş olmalıdır. Bunlar aynı zamanda torunlarının temel uğraşları olan balıkçılığa ve deniz memelisi avcılığına da başlamış olmalıydı. İç kısımlar gibi, kıyı rotası da geçerli ancak zorluydu. Şu noktada iki rotanın da kullanılabilir olduğunu ancak hiçbir surette basit rotalar olmadıklarını varsayabiliriz.

İlk yerleşimin detayları bir kenara, hem genetik hem de sayıları gitgide artan tarihli DNA örnekleri, 14.500 ila 13 bin yıl önce Amerika kıtası boyunca insan nüfusunun hızla arttığına ve yayıldığına işaret eder. İnsanların 14 bin yıl önce Güney Amerika'da yaşadıkları ve GÖ 13000'de Güney Kaliforniya açıklarındaki Santa Rosa Adası'nı ziyaret ettikleri kesin.

* İngilizce BP, before present karşılığı olarak "günümüzden" önce. *–çn*

ERKEN YERLEŞİMİN BELİRSİZ BİR İZİ (?Y. 14 BİN YIL ÖNCESİNDEN İTİBAREN)

Buz tabakalarının güneyindeki ilk Amerikan Yerlileri, 12 bin yıl öncesine tarihlendirilen bir avuç alan dışında âdeta görünmezdir. Onlar hakkındaki bilgilerimizin büyük kısmı, taş alet parçalarından gelir; küçük, taşınabilir alet takımları olan bir hayli hareketli avcı toplayıcıların arkeolojik bir imzasıdır bunlar.

Yeni, yaşanmamış arazilere ilk taşınmalar sırasında insanlar genellikle güneye doğru ilerlemiştir. Bilgisayar modellemesine göre, avcı toplayıcı nüfuslar Amerika kıtasını ilk gelişlerinden yaklaşık 2 bin yıl sonra kat edebildiler. Bu tahmin, yerleşimcilerin mümkün mertebe zahmetli olmayan, yiyecek ve alet yapımı materyalleri sağlaması daha muhtemelen yolları seçtiklerini varsaymaktadır. Esas yerleşim süreci, toplulukların "sıçramasını" ve sıklıkla uzun mesafelerdeki yeni bölgelere ayrılmasını içeriyor olabilir. Kıta boyunca erken bölgelerin arasında geniş mesafeler olmasının nedeni bu olabilir.

Gerçekten de bunların aralarında geniş mesafeler vardır: Bazı insanlar Oregon'daki Cascade Dağları'nda bulunan Paisley Five Mile alanını ziyaret etmiş, arkalarında yaklaşık 14.290 yıl öncesine tarihlenen dışkılar bırakmıştılar. Pennsylvania'da uzun zaman iskân edilen Meadowcroft kaya sığınağının en alt seviyelerinde, 14.500 yıl öncesi gibi erken bir tarihte yaşanmaktaydı. Virgina'daki Cactus Hill Kum Tepesi'nde GÖ 15000 ila 16600 gibi erken bir döneme tarihlendirilen bir ocak ve mızrak uçları bulundu. Florida'nın kuzeydoğusunda Page-Ladson bölgesinde 14.550 yıl önce bir grup avcı bir mastodonu öldürüp parçalamıştı. Dolayısıyla, 14 bin yıl önce bir hayli dağılmış bir insan nüfusu için Kuzey Amerika'da erken yerleşime dair kanıtlar yavaş yavaş birikiyor.

Yıllar boyunca neredeyse herkes, 13.050 ila 12.800 yıl öncesine ait olan ve iyi bilinen Clovis halkının kendilerine has mızrak uçlarıyla ilk Amerikalılar olduklarını varsaydı. Yanlış! Artık haklarında hâlâ pek az şey bildiğimiz daha erken yerleşimciler olduğunu biliyoruz. Clovis halkı aniden ortaya çıktı ve Great

Plains ile Kuzey Amerika'nın doğusuna yayıldı. Diğer erken Amerikan Yerlisi toplulukları gibi, onlar da her türlü büyüklükte hayvan öldürebilen ve aynı zamanda bitki yiyecekler ve balık tüketen bir hayli hareketli, çok yönlü avcı toplayıcılardı. Clovis topluluğu geniş alanlara yayılmıştı ve yiyecek için öngörülemez ortamlara bağımlıydı. Dolayısıyla sosyal temaslar ve uzak mesafelerde toplanan istihbarat son derece önemliydi. Paleo-Kızılderili nüfusu nesiller boyunca arttı. On bin beş yüz yıl önce bölgeye has, iyi bilinen mızrak ucu formları, Kuzey Amerikan yaşamı yeni yönlere ilerledikçe yerel çevrelere çok daha çeşitli biçimlerde uyum sağlandığını gösterir.

Amerika kıtasının daha da güneyinde, ilk yerleşime dair veriler hâlâ güvenilmezdir. Orta Meksika'daki Chiquihuite Mağarası'nın 25 bin ila 32 bin yıl öncesinde bile insanlar tarafından iskân edildiği söylenir. Bununla birlikte, orada bulunan taş aletler hakkında bazı sorular ortaya atıldı ve bu konuya dair bağlam ve görüşler farklılık gösterir. Genetik bulguara göre, kuzeyden Güney Amerika'ya çeşitli göçler gerçekleşmişti ve bunların ilki yaklaşık 14 bin yıl önce olmuştu. Peru kıyısındaki Huaca Prieta'da o tarihe rastlayan insan yerleşimi izleri söz konusu. Daha da güneyde, Şili'nin güneyinde, Monte Verde alanı 13.800 ila 14 bin yıl öncesine tarihlendirilir. Kazıcı Tom Dillehay, deri kaplı ve bağlama duvarıyla birleşen, iki sıra dikdörtgen evi gün yüzüne çıkardı. Sakinler, bir ormanın yanında bulunan, aynı zamanda av hayvanlarının dahil olduğu beslenme biçiminde büyük bir yeri olan bitki yiyeceklerin bol olduğu bu kamp alanını iskân etmişti.

Bilinen en erken yerleşimler bir hayli dağınık; bunlardan biri Brezilya'da ve 12.700 ila 11.700'e tarihlenir. And dağlık arazilerindeki Cuncaicha kaya sığınağı, yaklaşık 12.400 yıl önce, uzaklardaki Alaska'da bulunan Swan Point'le aynı zamanlarda iskân edildi. Gelecekteki araştırmalar, ilk yerleşimin karmaşık sürecinin tablosunu mutlaka tamamlayacaktır.

Amerika kıtasında 16 bin ila 15 bin yıl önceki ilk yerleşimle beraber, *Homo sapiens* artık dünyayı sömürgeleştirmiştir. Yine

o sıralar doğal küresel ısınma, Geç Buzul Çağı dünyasını tanınmayacak derecede değiştirmişti ve insan tarihinin yeni bölümleri, daha karmaşık insan topluluklarının sahneye çıkmasına neden olmuştu.

* * *

Kuzey Amerika Büyük Havzası, 12 bin yıl önce, sonbaharın başı...
İki Paleo-Kızılderili topluluk, yanlarında ağlar getirmiş. Tavşanların çalıların içinde yiyecek aradığı bir su kaynağının civarında, bildik bir kaya sığınağına kamp kuruyorlar. Sabahın ayazında, erkekler ve kadınlar ağlarını büyük bir dikdörtgen oluşturacak şekilde yayıyor. Kadınlar ağın kenarında bir ateş yakıyor. Ateş güzelce yandığında, erkekler ağın içine sırayla girerek tavşanları önlerine katıyor. Tavşanların bazıları bir baş büyüklüğündeki örgüye hapsoluyor ancak çoğu panikliyor ve dikdörtgenin sonuna doluşuyor. İşin içine ahşap sopalar ve mızraklar dahil oluyor. Hem erkekler hem de kadınlar saklanan hayvanları dışarı çıkarmak için çalılığa vuruyor. Kadınlar ve çocuklar hayvan ölülerini alıyor, temizliyor; erkekler ise ağı boşaltıp aynı süreci tekrar tekrar yineliyor. Günün sonunda onlarca tavşan derisi ve bedeni askılarda kurumaya bırakılıyor. Av, eli kulağındaki kış için yeterince sıcak battaniye yapacak kadar post sağlıyor.

5

BUZDAN SONRA (Y. 15 BİN YIL ÖNCESİNDEN İTİBAREN)

Büyük Havza, Amerika Birleşik Devletleri'nin batısı, Sonbahar, MÖ yaklaşık 2500... Erkekler, Hogup Mağarası'nın zeminindeki depolama çukurundan kıymetli tüyden yapılma sahte yemlerini ve kapanlarını özenle çıkardılar. Şnorkel olarak kullandıkları kemik boruları temizliyorlar. Gün ağarmadan çok önce gölün etrafındaki sazlıkların içinde çömelip derin suda uyuyan su kuşlarını izliyorlar. Avcılardan birkaçı, sahte kuş yemleri başlarında, sessiz sedasız suya giriyor. Tek bir dalgalanma bile bırakmadan uyuyan kuşlara doğru sessiz sedasız ilerliyor, kemik tüpleri aracılığıyla nefes alıyorlar. Aniden boynu kavranmış ve saniyeler içinde bükülüp sıkılmış bir ördek suyun altında kayboluyor. Hâlâ titreşen av, hızlıca bir ağ çantaya atılıyor. Avcı yalnız değil. Yaşayan kuşlara benzeyen sahte kuşlar, ördeklerin arasında sessizce süzülerek onları teker teker avlıyor.

ISINAN BİR DÜNYA (16 BİN YIL ÖNCESİNDEN İTİBAREN)

16 bin yıl önce dünyanın kuzeyindeki buz tabakaları Britanya, İskandinavya ve Kuzey Amerika'ya doğru tam çekilme halin-

deydi. Deniz seviyesi, dünya çapındaki en düşük seviyesinden modern seviyenin 90 metre kadar altına yükselmekteydi. Yükselen deniz suyu büyük kıta sahanlığını ve Güneydoğu Asya'nın şimdi sular altındaki Sunda ve Sahul kara parçalarını kademeli olarak suyla kaplamıştı. Bering Kara Köprüsü daralıyordu ve Doggerland'in Kuzey Denizi'nin altında kaybolmasıyla beraber Britanya bir adaya dönüşüyordu.

Isınmakta olan iklim, düzensiz olarak soğuk ve sıcak döngüleri arasında gidip geliyordu. Britanya, Almanya'nın kuzeyi ve İskandinavya'nın büyük kısmında, geniş huş, çam ve kavak ağacı ormanları, açık stepin yerini almıştı. Tüm bu iklim değişiklikleri jeolojik standartlara göre hızlıydı. Isınmayla beraber ilkbahar ve yumurtlama mevsimi daha erken gelmeye başladı, ayrıca artık daha az kar yağıyordu ve vahşi at ve bizon gibi hayvanlar için daha iyi otlaklar vardı. 14 bin yıl öncesine gelindiğinde, küçük insan grupları Amerika kıtasının çeşitli yerlerine yerleşmişti. Her yerde ataları gibi temel bir yaşam tarzı gözetiyor, atalarının aynı türden bir varoluş sürdüğünü varsayıyorlardı. Uzun vadede, insan yaşamının deneyimlediği değişimler bilhassa Avrupa'da ve daha kuzey bölgelerde son derece kapsamlıydı. Neyse ki avcı toplayıcı yaşamının esnekliği, yiyecek arayışında önemli değişiklikler yaşandıysa da, insan topluluklarının değişen dünyaya çabasızca uyum sağlayabilmesini sağladı.

Orta ve Batı Avrupa'daki Geç Buzul Çağı insanları, rengeyiği gibi alışılageldik avlarını kuzeye doğru takip ederek daha açık araziler ve soğuk iklimlere yöneldi. Aynı şekilde göç eden ren geyiklerini sığ kuzey göllerinde pusuya düşüren avcı toplulukları da. Sıcaklıklar artmayı sürdürürken Kuzeybatı Avrupa büyük değişimlerden geçti. Kuzey Denizi, deniz seviyesinde, bataklık benzeri bir yerdi (Şekil 5.1). Ren, Sen ve Thames nehirleri, şimdi İngiliz Kanalı olan geniş bir halice akıyordu. 11 bin yıl önce insan yerleşimi kuzey yönünde, afallatıcı bir biyoçeşitlilik içeren sığ haliçler, gelgit düzlükleri, doğal kum seddi gibi yapıların oluşturduğu hızla değişen, dinamik bir dünyaya doğru kayıyordu. Pek çok insan, sonradan Baltık Denizi olan

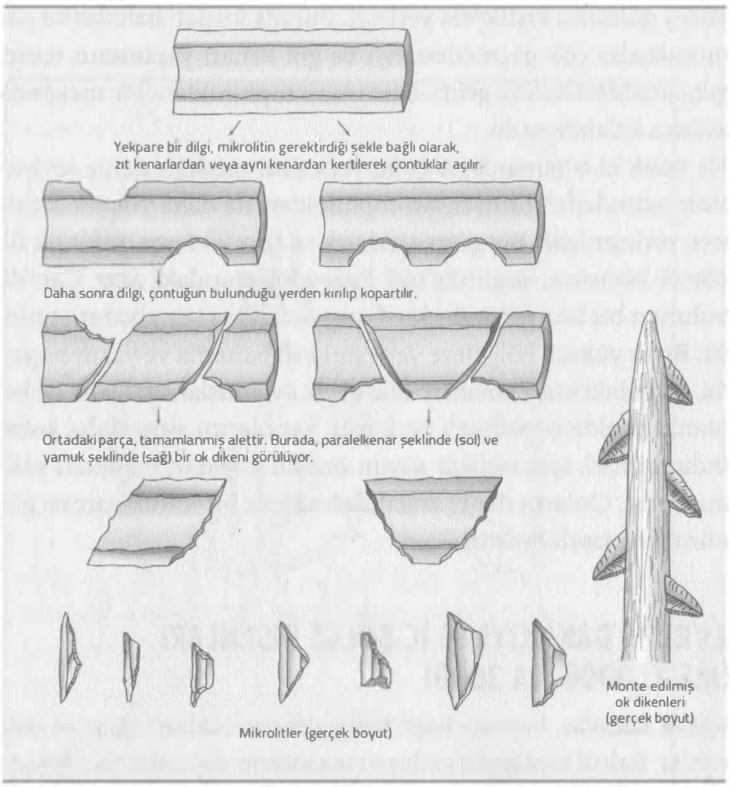
Şekil 5.1 Beşinci Bölüm'de bahsedilen arkeolojik alanlar.

kuzey gölünün kıyılarına yerleşti. Burada kuşlar, balıklar ve yumuşakçalar çok geçmeden kıyı ve göl kenarı yaşamının temel gıda maddesi haline geldi. Bazı insan toplulukları, bir mekânda aylarca kalabiliyordu.

Ne yazık ki o zamanların çoğu yerleşimi modern deniz seviyesinin altındadır. Kimi insan toplulukları da daha yüksek arazilere yerleşmiştir. Bir grup, yaklaşık 10.500 yıl önce, yaklaşık üç yüzyıl boyunca, İngiltere'nin kuzeydoğusundaki Star Carr'da bulunan bir buz gölünün kıyılarını defalarca kez ziyaret etmiştir. Biraz yüksek bölgelere yerleşmiş, ilkbaharda ve yazın başında, civardaki huş ormanlarında geyik avlamışlardır. Daha iyi bir manzara elde edebilmek ve kütük kanolarını suya daha kolay indirebilmek için sıklıkla suyun önünü kapatan sazlıkları yakmışlardır. Onların deniz aracından sadece bir kürek parçası günümüze ulaşabilmiştir.

AVRUPA'DAKİ KIYI VE İÇ BÖLGE İNSANLARI (MS Y. 9000 İLA 3000)

Kütük kanolar, boynuz başlı balıkçılık mızrakları, ağlar ve dalyanlar, Baltık kıyılarına yerleşen insanların yaşamlarını sığ suda yürüyerek veya denizin üzerinde geçirdiğinin kanıtlarıdır. Artık suyun altında kalan yerleşimlerinde nadiren yeraltında varlığını sürdürebilen, zengin artefakt yığınları ortaya çıkarılmıştır. En önemli silahlarının, genellikle iki veya üç başlı, dikenli balık zıpkını ile ok ve yay olduğunu biliyoruz. Uç görevi gören jilet gibi keskin mikrolitler (minik dilgiler) veya dikenli oklar kullanmışlardır (Şekil 5.2). Avcılar, kuşları oklarla vurma ve yere düştüklerinde onları sopayla öldürmede uzmanlaşmıştı. Yiyecek stokları o kadar bereketliydi ki, nüfus düzenli bir şekilde artıyordu ve hiç olmadığı kadar yoğun bir şekilde sömürülen av bölgelerinde toplaşıyordu. Bu av bölgeleri gitgide küçüldü; balık ve kabuklu deniz ürünleri avı yoğunlaştı. MÖ 7000'e gelindiğinde, yerel mezarlıklardaki ölü sayısından da görüleceği üzere, düşmanlıklar bazen şiddetle sonlanıyordu.

Şekil 5.2 Mikrolitler. Bir mikrolit üretiminin evreleri. Bir dilgide çentuk açılması ve alet biçimlenince ana parçanın koparılmasıyla üretilen, küçük bir ok dikeni veya benzeri bir alet.

Avrupa'nın büyük kısmında insanlar gür ormanlık alanlarda yaşıyordu. Çoğu insan topluluğu, geyik ve arada bir ayı veya yaban öküzü gibi hayvanlar avlayan bir avuç aileden ibaretti. Asıl beslenme kaynakları geniş çeşitlilikte kök, meyve ve yenebilir otlardı. Orman farklı bir çevreydi ancak hayatta kalmanın gerektirdikleri hâlâ aynıydı. Yazın ve sonbaharda bereketli aylar, kışın ve ilkbaharda ise uzun ve soğuk aylar; sık sık kıtlık ve ölüm dönemleri yaşanıyordu.

İnsanların hayatta kalabilmesinin nedeni, bulundukları çevreyi yakinen tanımalarıydı. Birbirlerine bağımlılardı. Girift ritüel

inançları sayesinde, avladıkları hayvanlarla ve doğal dünyanın karmaşık güçleriyle bir bağlantıya sahiplerdi. Tuna Nehri'nin Demir Kapılar'ının kıyıları gibi hoş yerlerde yaşayan insanlar bile, zaman zaman yetersiz ve düzensiz beslenmeye bağlı rahatsızlıklardan mustarip oluyordu. Öte yandan ilkbaharda kaynak yönüne göç eden ve uzunluğu dokuz metreyi bulabilen mersinbalığı avlıyorlardı. MÖ yaklaşık 6300'de, mersinbalığı avcıları Demir Kapılar'ın kalbindeki Lepenski Vir'de ikamet ediyor, özenle inşa edilmiş zeminler ve merkezi ocakları bulunan trapez şeklinde meskenlerde yaşıyorlardı.* Görünürde bereketli olmasına karşın, kayalar oyarak, bazen balıkları ve insanları andıran portreler yaratarak, engin nehrin yaşam veren kudretini onurlandırmaya özen gösteriyorlardı. Bu portreler, sahiplerini atalarına ve diplerindeki nehre bağlamak içi yapılmışçasına, bu insanların evlerinin temelinde yatmaktadır.

Doğal küresel ısınmanın getirdiği köklü çevresel değişimler, insanların daha geniş yelpazedeki yiyecek kaynaklarını daha verimli bir biçimde tüketmeye başlamasını sağladı. Kısa dönemli kuraklıklar ve diğer beklenmedik değişimler, öngörülemeyen kıtlıklarda kendilerini korumalarına neden oldu. Avrupa'daki avcı toplayıcı toplumlar, zamanla köklü bir uyum sağlama sürecinden geçti ve bazı bölgelerde sosyal açıdan daha karmaşık topluluklar kurdu.

Avcı toplayıcı toplumlarda, bilhassa Fransa'nın güneybatısı ve İspanya'nın kuzeyindeki Magdalenian'lar gibi bazı Buzul Çağı toplumlarında halihazırda bir parça karmaşıklık mevcuttu. Buzul Çağı sonrası ısınmayla beraber sosyal karmaşıklık tatlı su veya deniz balığı, kabuklular veya deniz memelilerinin bol olduğu bölgelerde yaygınlaşmaya başladı. Avrupa'nın kuzeyinde Baltık kıyıları, MÖ 4500 civarında Danimarka ile İsveç kıyılarında ortaya çıkan Ertebolle kültüründe görülen yüksek sosyal karmaşıklık ve nüfus patlamasına sahne oldu.

---

* Buradan itibaren MÖ 10000'den (10000 BCE) sonraki tarihler için MÖ/MS (BCE/CE) kullanıyoruz.

ERTEBOLLE KÜLTÜRÜ (Y. 4500 İLA MÖ 3000)

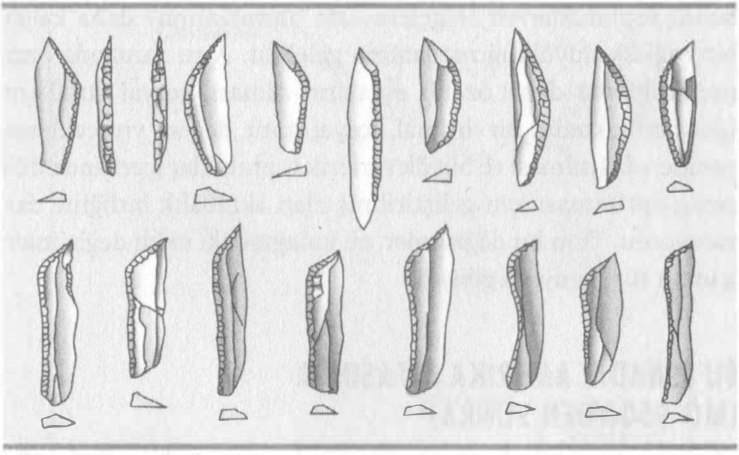
Ataları daha hareketliydi ancak Ertebolle toplulukları nesiller boyunca tek bir yerde kalmaya meyilliydi. Kıyılardaki türleri hedef alan balık avlarının büyük kısmını yaz aylarında yaparlardı. Nehir ağızları veya dar koylar gibi güçlü akıntıların bulunduğu yerlere kurdukları sabit tuzaklarla balık avlama konusunda uzmanlardı. Bazı tuzaklar, fındık ağacı sırıklarına bağlanan, büyük ölçekli ve kalıcı yapılardı. Balıkçılar kemik kutular ve dikenli çokçatallı zıpkınlar da kullanmakla beraber, çok çeşitli avlarının neredeyse tamamını tuzaklardan elde ederlerdi. Şişe biçimli kapanlar sayesinde bol miktarda yılan balığı avlarlardı. Soğuk aylarda, çoğunlukla kurutulmuş ve özenle depolanmış balıklar ve kabuklu yemişlerin yanı sıra muazzam miktarda yumuşakça ile beslenirlerdi. Devasa yığınlarda birikmiş boş kabuklar, arkeologlar için paha biçilmez arşivlerdir. İç kesimlerde daha az sayıda Ertebolle yerleşimi vardı ve bunların çoğu yumuşak yataklı, bitki kaplı sularda levrekgillerin tutulabildiği göllerin yakınında bulunuyordu. Düşük teknolojili Ertebolle balıkçılık yöntemleri öylesine etkiliydi ki, Sanayi Devrimi'ne dek kullanıldı.

Ertebolle nüfusu, arazilerin daha sınırlı ve yerleşik hayatın daha yaygın hale geldiği MÖ yaklaşık 4000'e kadar düzenli olarak arttı. Herhangi bir Ertebolle arazisinde hayatta kalmak, dikkatli zamanlama, bir nebze mevsimsel hareket, balıkların hareketleri hakkında kıyıdan ve kanoyla daimi istihbarat edinmeyi gerektiriyordu. Bu kapsamlı bilgiler, örnekler sayesinde, aynı zamanda doğaüstü diyarın arabulucuları olan atalar ve doğaüstü varlıkları onurlandıran ayinler aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarılıyordu.

Baltık balıkçılar, dikkatlerini var güçleriyle balık ve yumuşakçalara yöneltmeleri açısından sıradışıydı. Fakat İskandinavya'nın büyük kısmında tarımcılığı MÖ 3000'den sonrasına dek sekteye uğratan soğuk iklim düşünülürse, bu hiç şaşırtıcı değildir (bkz. Altıncı Bölüm).

BUZUL ÇAĞI'NDAN SONRA GÜNEYBATI ASYA (Y. 15 BİN YIL ÖNCESİNDEN MÖ 8500'E DEK)

On beş bin yıl önce, küçük ve yüksek seviyede hareketli olan avcı toplayıcı topluluklar, çoğunlukla Levant denen (Akdeniz'in doğu kıyısı ve iç kesimleri) çeşitli çevreleri iskân etti. Bu insanlar Kebaran halkı olarak bilinir ve alanlarında, yalnızca ormanlık arazilerde değil, stepte, ayrıca Negev ve Sina çöllerinde de avlanmak için kullanılan binlerce küçük geometrik mikrolit bulunmuştur. Bu topluluk, hareketliliğe büyük değer verirdi, zira hareketlilik yarı kurak çevrelerde elzemdir. Bu hareketliliğe bağlı olarak alet takımları büyük bir çeşitlilik içeriyordu. Bazı bölgelerde insanlar yazın dağlık arazilere dağılıyor, kışın da alçak arazilerdeki göllerin civarında bulunan mağaralara ve kaya sığınaklarına taşınıyordu. Görünüşe bakılırsa, avcılık bitki besinlerden daha çok önem taşıyordu çünkü bu topluluklar, daha fazla yabani ot tüketen sonraki yerleşimlerde keşfedilmiş olan sayısız öğütücü ve eziciye sahip değildi.

Şekil 5.3 Geometrik Kebaran mikrolitleri. Kebaranlar ok ucu olarak kullandıkları bu parçaları büyük miktarlarda üretiyordu.

NATUFİAN İNSANLARI (MÖ Y. 11 BİN İLA 8500)

Kebaranlar başarılı avcılardı ancak Natufian insanları av sürme konusunda daha çok gelişme kaydetti. İlkbahar ve sonbaharda göç eden ceylanları (küçük, çöl antiloplarını) hedef aldılar ve palamut, badem, fıstıktan oluşan depolanmış yiyeceklerin yanı sıra yabani otlarla geçindiler. En önemli yerleşimler, ortalama 700 metrekareye erişerek çok daha büyük bir hale geldi. Daha büyük Natufian alanları, kıyı düzlükleri ve yüksek araziler arasındaki sınırlarda ve iyi alet yapımı taşlarına yakın yerlerde bulunmaktadır. Böylesi yerleşimler, Natufian insanlarının ilkbaharda tahıl ürünleri, sonbaharda kabuklu yemiş ürünleri ve meşe ormanlarında serpilen av hayvanları tüketmesini sağlamıştır. Bu insanlar, hareketli atalarının aksine, bol yiyeceğe sahip oldukları uzun ayların keyfini sürmüşlerdir.

Gitgide kalabalıklaşan arazide daha gelişkin toplumsal düzenler ortaya çıkmıştır. Yerleşimler ve bölgesel sınırlar arasındaki aralıkları belirleme konusu daha fazla önem kazanmış olabilir. Bazı yerleşimlerde ölüler mezarlara gömülmüştür ve bu belirli topluluklar ve bölgelere –ata topraklarına– daha kalıcı bir bağlılık duyulduğu anlamına gelebilir. Aynı zamanda bazı mezarlıklarda daha özenli eşyaların olması, sosyal statülere işaret etmektedir. Bir ihtimal, sosyal statü, değerli yiyeceklerin yeniden dağıtılması ve büyük yerleşik topluluklar içerisinde düzenin korunması için geliştirilmiş olan akrabalık birliğine dayanıyordu. Tüm bu değişimler, eli kulağındaki ciddi değişimler için bir tür ön uyum gibiydi.

BU ESNADA, AMERİKA KITASINDA (MÖ 9500'DEN SONRA)

Altıncı Bölüm'de bahsedilen soğuk Erken Dryas devri, MÖ yaklaşık 9500'de sona erdi. Onu takip eden ısınma, Kuzey Amerika'daki yağış modelleri, deniz seviyesi ve bitki örtüsünde çarpıcı değişimleri beraberinde getirdi. Kıta sahanlıkları kaybolurken ılıman bölgeler kuzey yönüne doğru yayıldı. Daha büyük çev-

resel çeşitlilik, genellikle komşularıyla nadiren temasa geçen ve izole topluluklar halinde yaşayan Paleo-Kızılderili toplumlarını zorladı. Buna verdikleri farklı tepkiler ve kayda değer fırsatçılıkları, sonraki Amerikan Yerlileri'nin büyük çeşitliliğinin zeminini hazırlamıştır (Şekil 5.4).

Şekil 5.4 Amerika kıtasındaki olası yerleşim rotalarının da dahil olduğu erken arkeolojik alanlar.

Uzun vadeli en önemli iklimsel değişim, bilhassa batıda daha fazla kuraklık olmasıydı. Orada yaşayanlar bu duruma yiyecek arayışını genişleterek cevap verdi. Atalarından yerel bölgeye dair etkileyici bir bilgi birikimi miras almışlardı ve daha küçük hayvanlara, aynı zamanda balıklara, yumuşakçalara ve hepsinden çok da her türlü bitki yiyeceklere eskiye oranla daha fazla odaklanıyorlardı. İlk Amerikalıların ardılları, çöllerden yarı kurak arazilere, bol çeşit yiyecek sunan bereketli nehir longozları ile kıyı şeritlerine ve elbette daha da kuzeydeki arktik arazilere varıncaya dek, çarpıcı bir çeşitlilik sergileyen çevrelere uyum sağlamıştır. Gelgelelim, en bereketli çevrelerde dahi hayat hiçbir zaman kolay olmamıştır. Herkes hayatta kalmak için beslenme biçimini çeşitlendirmiş, muhafazakâr avcılık ve arayıcılık yöntemleri benimsemiştir.

PLATOLAR: CLOVİS'TEN SONRA (12.800 YIL ÖNCESİNDEN MS 16. YÜZYILA KADAR)

Clovis halkının ardılları platolarda, Alaska sınırlarından Meksika Körfezi kıyılarına dek uzanan engin otlak arazilerde serpilmiştir. Burası, Erken Dryas Devri ve sonrasında yaygınlaşan otlar kısa olduğu için hayvanların böyle kısa otlar yemeye başladığı "büyük bizon kuşağı"ydı. Bizon nüfusu epey hareketliydi, dolayısıyla Plato insanları geyik, Amerikan antilobu ve kemirgenlerin de dahil olduğu daha küçük hayvanları avlamıştır.

Yürüyerek yapılan kitlesel bizon iz sürmeleri ender olmakla birlikte çok çarpıcı olaylardı. Folsom, New Mexico'da bir grup avcı, dik kenarlı bir kuru vadide bir inek-buzağı sürüsünün otuz iki üyesini öldürmüştür. Daha sonra kaburga artıklarını taşıyarak kesilmiş hayvan karkaslarını olukta bırakmışlardır; bu karkaslar sonradan rüzgârın taşıdığı kumun altına gömülmüştür. Küçük veya büyük, böylesi hayvan iz sürmeleri önceden dikkatli bir planlama gerektiriyordu çünkü bir sürü panikleyip dağılmadan önce ancak kısa bir mesafe boyunca takip edilebiliyordu. Böylesi avlar için toplulukların işbirliği yapması gerekti. Avcı-

lar avlarının hareketlerini günler boyunca yönlendiriyor, doğru yöne gitmeleri için uğraşıyordu. Her şey hazır olunca, çil yavrusu gibi dağılan sürüyü sahte hayvan yemleriyle yönlendiriyor, hatta onlara deriler sallıyorlardı. Dört nala kaçan sürünün büyüklüğü ve ağırlığı, yavruları dar geçide sokuyor, ölmelerine neden oluyordu.

Her biri çarpıcı bir ölümün sonucu oluşan çok sayıda arkeolojik alan vardır. En iyi bilinen avlardan biri, Kit Carson, Colorado yakınlarındaki Olsen-Chubbock'ta MÖ 7400'de gerçekleşmiştir. Arkeolog Joe Ben Wheat, gömülü bir kuru vadiye sıkışmış olan 100 erkek ve 80 dişi bizon karkası çıkarmıştır. Bunların yaklaşık yüzde ellisi yetişkin hayvanlardı, geri kalanı ise daha gençti. Wheat, av günü rüzgârın yönünü bile tahmin etmeyi başarmıştır çünkü bizonlar rüzgâr yönünde sürülmüştür. Wheat, hayvanların etkili bir biçimde kesilmesini de, önce erişmesi daha kolay hayvanlar, sonra kuru vadiye sıkışan hayvanlar olmak üzere yeniden kurmuştur. Her bir hayvan karnının üstüne yatırılmıştır. Kesimi yapanlar hayvanın sırtındaki deriyi keserek iki yandan sıyırmıştır ve böylece kesilen et için bir tür masa görevi görmesini sağlamıştır. Sonra çok hızlı çalışarak ön ayakları kesmişlerdir. Wheat, Karaayak Yerlileri örneğine bakarak bu uygulamanın modern montaj hattı gibi gelişen bir süreç olduğunu tahmin etmiştir. On kişinin yaklaşık üç gün içinde 140 adet tam ve kısmen erişilebilir hayvan cesedini parçalara ayırdığını tahmin etmiştir. Elde edilen et inanılmaz miktardaydı. Avcılar, yaklaşık 26.635 kilogram taze et, ayrıca 350 kilogram ilik yağı ve 2285 kilogram donyağı elde etmişti.

Olsen-Chubbock ve diğer alanlar, platolardaki antik bizon avlarının çarpıcı portrelerini sunmaktadır ancak böylesi kitlesel iz sürmeler ender olaylardı. Geniş yelpazeli avcılık ve arayıcılık hız kesmeden devam etti ve ayrı ayrı gruplar hem ormanlık arazilerde hem de dağ eteklerinde çeşitli türlerde avcılık ve arayıcılık türlerine uyum sağladı. Bu çeşitli kültürel gelenekleri, şaşırtıcı bir çeşitlilik sergileyen taş fırlatıcı uçlarından tanıyoruz ancak büyük takiplerde çil yavrusu gibi dağılan hayvanları

kapatmak için ağıl inşa etmeyi de içeren bizon avı yoğunlaşmasına dair bilgimiz haricinde, bu insanların yaşamlarına dair pek detaya hâkim değiliz. Plato yaşamının ritmi, 16. yüzyılın sonunda İspanyolların atı sahneye çıkarmasına dek neredeyse hiç değişmeden devam etmiştir.

BATIDAKİ İÇ KESİMLER (MÖ Y. 10000'DEN MODERN ZAMANLARA DEK)

Batının iç kesimlerindeki çorak arazilerdeki kuru mağaralar ve kaya sığınakları, binlerce yıl boyunca pek az değişen bir yaşam tarzını yansıtmaktadır. Bu kurak arazilerdeki her grup, güvenilir su kaynaklarına yakın yaşayarak ve yiyecek arayışını çeşitlendirerek hayatta kalmıştır. En bereketli yiyecekler, önemli göller ve nehirlerin yanında ve sulak bölgelerde bulunmuştur. İklim ısındıkça ve kurudukça, çevresel değişkenlik artmış, değişik gruplar arasında kültürel çeşitlilik ortaya çıkarmıştır. Ancak bütün bu yerel farklara karşın her şey, özenle planlanmış hareketliliğe, detaylı ekolojik bilgiye ve dört dörtlük bir esnekliğe bağlıydı. Alet takımları ve teknoloji basit ve taşınabilirdi. Basit uygulamalar sayesinde insanlar çok çeşitli tohum, bitki ve kökü asgari bir teknolojiyle işleyebiliyordu. Kullandıkları en önemli aletler, düz öğütme taşları ve değirmen taşları ile örgü sepetlerdi.

Çoğu insan, birbirinden uzak konumlarda, mevsimsel yiyeceklerin bulunabilirliğine bağlı olarak hareket eden, akrabalarının oluşturduğu küçük gruplarda yaşıyordu. İnsanlar tohumları sepetlere atarak veya elle toplayarak yabani otları hasat ediyordu. Sert ağaçtan kazıma sopaları sayesinde yampa ve kök bitkiler topluyorlardı. Orman meyveleri, *piñon* fıstığı ve meşe palamudu, kadınlar tarafından sandık sepetleri içinde taşınan değerli yiyeceklerdi. Saydıklarımızdan son ikisi de proteince zengindir ve meşe palamudu aynı zamanda yüksek yağ içeriğine sahiptir. İkisi de kolay saklanıyordu, dolayısıyla erken sonbahar epey meşgul bir dönemdi.

Nehir kıyıları, bataklıklar ve göller, aynı zamanda sulak alan-

lar, kuşaklar boyunca insanları yerleşme açısından âdeta mıknatıs gibi çekmiştir. Utah'taki Hogup Mağarası sulak alanların civarında bulunmaktadır ve MÖ yaklaşık 7840'tan itibaren binlerce yıl boyunca düzenli olarak ziyaret edilmiştir. Kuru katmanlar, aralarında ağlar, sandalet, hatta kürk battaniye parçalarının da bulunduğu, kolay bozulan artefaktları muhafaza etmiştir. Buranın sakinleri, ağlarla tutulan tavşanları ve diğer küçük hayvanları yemiş, geyik ve yabani koyun avlamış ve biraz balık tutmuştur.

Hayatta kalma sanatı, aşırı kurak bir arazinin yenilebilir kısmından faydalanabilmeye bağlıydı. İnsanlar sürekli alçaktan yüksek irtifalara çıkıyor, hasat mevsimlerini takip ediyor, nadiren yağmur yağdığında hemen geçici göllerin yakınına gidiyorlardı. Grupların büyüklüğü ve kompozisyonundaki değişiklikler ve MS 500'de ok ve yay gibi teknolojik yenilikler, değişen koşullara uyum sağlamaya hizmet etti. Bunu hepsinden çok yapan ise geniş çeşitlilikteki yiyeceklerin gitgide daha yoğun biçimde tüketilmesi oldu.

YENİDEN KIYIDA

İlk yerleşim için patikalardan biri, balık, yumuşakça ve deniz memelilerinin bol olduğu Pasifik Kıyısı'ydı. Hiç kimse ciddi deniz ürünü tüketiminin ne zaman başladığını bilmiyor ancak MÖ 6000'de bazı grupların somon avlarına ve kıyıya yakın ringa balığı avına epey bel bağladığını biliyoruz. Somon avlarında muazzam miktarda balık elde ediliyordu ve bunlar kurutulabiliyor veya salamura ediliyordu. Avlar her yıl dağılım ve nicelik açısından değişiklik gösteriyordu ancak MÖ 3000'e gelindiğinde, somon avlarının gitgide artan yoğunluktaki manipülasyonu, sadece insanları doyurmakla kalmayan, aynı zamanda toplumsal ve ideolojik ihtiyaçları da tatmin eden gıda fazlaları üretmiştir. O sırada, büyük ölçekli balık tütsülemede kullanılan ve hem ikamet edilen hem besin depolanan sedir tahtalı evlerin hammaddeleri için gereken odun, Kuzeybatı Kıyısı boyunca bol bulunan sedir ağacı ormanlarından sağlanıyordu.

Somon ve pisi balığı, kıyının beslenme biçiminde muazzam bir önem taşıyordu; öyle ki, karbon izotoplar, bu insanların neredeyse tamamen deniz besinlerine bel bağlanmış olduğunu ortaya çıkarmıştır. Kıyı toplumu daha karmaşık bir hale gelmiştir. Köylerarası ticaret rotalarında, ta Oregon'un doğusu ve Juneau, Alaska civarına dek obisidyen taşınmıştır. Bu takas şebekeleri ve farklı tüketim ürünleri taşıyan diğerleri, geniş bölgeler boyunca fikirleri ve kültürel özellikleri yaygınlaştırmıştır. Bu dönemde statü ve zenginlik vurgusu ön plana çıkmış, bu durum da yeni sanat geleneklerine ve özenli merasimlere yansımıştır.

Bu sırada balıkçılık daha da yoğunlaşmış, balıkçılar kıyıdan daha da uzakta avlanmak üzere sedir kütüğünden kocaman kanolarla açılmıştır. Balıkçılık teknolojisi, yalnızca mızrak ve zıpkını değil, sıklıkla savaklarla bağdaştırılan çeşitli tuzakları ve öldürücü olan bileşim kancaları kapsamıştır. Her grup, gitgide artan gıda fazlasını idare etme ve yeniden dağıtma sorunlarıyla mücadele etmiştir ve sosyal statü ile ona eşlik eden, vücut aksesuarları gibi özel kılıklar son derece önem kazanmış, daha yeni zamanların özenli potlaçlarına benzer törensel ziyafetlerde görülmeye başlanmıştır. MS 500'e gelindiğinde, daha geç ve karmaşık Kuzeybatı toplumlarının tüm temel unsurları artık kurulmuştu.

Kuzeybatı kıyısı, barışçıl ve refah içinde yaşayan kabile grupları tarafından iskân edilen sakin bir arazi değildi. Şeflerin, kurutulmuş et ve törensel kılık hediyeleri gibi alelade ürünlerin ticareti aracılığıyla inatçı bir biçimde güç, prestij ve zenginlik amaçladığı, son derece rekabetçi, bazen şiddet içeren bir dünyaydı. Hizipçilik, şiddetli çekişmeler ve grup içinde saldırgan diplomasi artık bir rutine dönüşmüştü.

KIYI İNSANLARI: CHUMASH HALKI VE DİĞERLERİ (MÖ Y. 6000'DEN TARİHSEL ZAMANLARA)

Daha güneydeki kayalık ve dağlık kıyı çevreleri, binlerce yıl boyunca seyrek avcı toplayıcı nüfuslara evsahipliği yapmıştır. Bu

insanlar, bitki yiyecekleri, deniz memelileri, yumuşakçalar ve balık içeren bir beslenme biçimi benimsemiş, mevsimsel besin kaynakları arasında hiç durmadan hareket etmiştir. Güneyde San Francisco Körfezi, birleşen iki nehir şebekesi ve yükselen deniz seviyesiyle beraber suya gömülmüştür ve böylece bataklıklar ve sulak alanlar, kayda değer bir çeşitlilik sergileyen hayvan bitki yaşamına evsahipliği yapmıştır. Bataklık araziler büyüdükçe insan nüfusu da artmıştır. Bu bölgeler genişledikçe topluluklar cezir zamanında çamurlu düzlüklerle çevrili tepeciklere yerleşmiştir. Bazı tepecikler, bilhassa istiridye ve deniz tarağı yatakları ile bereketli sığ sulardaki balık yataklarına yakın olanlar, önemli kamplara dönüşmüştür.

Nüfus yoğunluğu burada ve ana nehirlerin iç kesimlerinde artmıştır. Ancak Orta ve Güney California'nın büyük bölümünde kıyı nüfusu binyıl boyunca düşük kalmıştır. Burada insanlar, bitki besinleri işlemek için dövücüler ve öğütme taşlarını ekledikleri erken Paleo-Kızılderili kültürüne çok şey borçluydu.

Santa Barbara Kanalı'nın nüfusu, MÖ yaklaşık 6000'de, özellikle de insanlar meşe palamudu hasat etmeye odaklandıktan sonra arttı. Zengin balık yatakları olan suyosunu yataklarının kıyıya yakın yerlerde yeniden belirmesiyle deniz ürünü bereketi de arttı. Uzun yüzyıllar boyunca deniz palamudu ve deniz kaynakları tüketimi çarpıcı bir artış gördü. Bu durum, daima yüksek riskli olan bu bölgede, teknoloji, sanat ve toplumsal kurumların daha çok detaylanmasıyla birleşti. Şiddetli kuraklık döngüleri ve yağış ile deniz suyu sıcaklığındaki kısa vadeli dalgalanmalar her an kapıda belirebilirdi. MÖ 1000 ile MS 1000 arasında Chumash kıyı halkı, okyanusa son derece bağımlıydı. Bunlar, sonraki dönemlerde *tomol* olarak bilinen kalas döşemeli kanolarla derin su balıkçılığı yaptılar.

Artan nüfus yoğunluğu, daha karmaşık politik rekabetler ve gitgide detay kazanan törensel yaşam: Belli başlı Chumash köyleri, artık tam bin kişi barındırıyordu ve bunları savaş lideri ve törensel köy şölenlerinin başkanı olan varis bir şef (*wot*) idare ediyordu. Chumash sanatı güneş, yıldızlar, insanlar, aynı za-

manda kuşlar, balıklar ve sürüngenlerin soyut betimlemeleriyle hak ettiği bir ün kazanmıştır. Şamanlar ve uzmanlar, gök cisimlerine dair derin bilgiler içeren bir geleneğin sanatçıları olarak hizmet etmiştir.

Chumash kıyı nüfuslarının gitgide artan karmaşıklığı, bol besin kaynaklarından kaynaklanmamış olabilir çünkü şiddetli kuraklık yiyecek arayışındaki iç kesim gruplarını daha bereketli olan kıyıya taşımıştır. Bölgesel sınırların korunmasının yanı sıra besin stoklarını ve ticareti düzenlemek gibi çözülmesi gereken daha karmaşık politik sorunlar vardı. Hangi stratejiler kullanıldıysa kullanılsın, Chumash toplumları Santa Barbara Kanalı bölgesinde 3 bin yılı aşkın süre boyunca, MS 16. Yüzyıl sırasındaki Avrupalı temasına dek serpilmiştir.

Batı Kıyısı'nı, uysal iklim koşulları ve bereketli yiyeceklerle kutsanmış bir tür Cennet Bahçesi gibi hayal etme eğilimi vardır. Gerçek hayat ise bundan çok farklıydı. İklim öngörülemezdi: Uzun, düzensiz kuraklık döngüleri, aralıksız kıtlık yaratabiliyordu. Burası Cennet Bahçesi değil, hayatta kalmaya engel oluşturan dengesiz bir araziydi.

DOĞUNUN ORMANLIK ALANLARI (MÖ Y. 8000 İLA 2000)

Doğudaki ormanlık alan toplumları, kuzeyde Great Lakes ve St. Lawrence Vadisi'nden Meksika Körfezi'ne, Atlantik Okyanusu'ndan Mississippi'ye dek serpilmiştir. Bu geniş alan, geniş çeşitlilikteki avcı toplayıcı toplumları geçindiriyordu. Bunların çoğu geyik gibi hayvanları avlıyor ve binyıl içerisinde gitgide artan bir şekilde bitki besinler ve kabuklu yemiş hasatlarıyla geçiniyordu. İnsanlar, farklı yerel çevrelere değişen oranlarda bir başarıyla uyum sağlıyordu. Nüfuslar, nehir vadisi yatakları, göl kenarları ve kıyı haliçleri gibi rağbet gösterilen konumlarda ciddi bir artış sergilemiştir. MÖ 4000'e gelindiğinde, genel nüfus öyle fazlaydı ki bölgeler daha sınırlı ve kısıtlanmış bir hale geldi. Bitki besinleri ve kabuklu yemiş hasatlarının çok önemli olma-

sının nedenlerinden biri de buydu. İnsanlar besin kaynaklarını daha verimli tüketiyordu ancak temel yaşam biçimi, Holosen'in büyük kısmı boyunca neredeyse aynı kaldı.

MÖ yaklaşık 4500 ila 4000'de, pek çok ortabatı ve güneydoğu nehri sabitleşmiş, sabit deniz seviyesinin bir sonucu olarak taşkın yataklarında alüvyon biriktirmiştir. Sığ sular ve daha yavaş nehirler, bol balık ve yumuşakça sunuyordu. Bunlar beslenme biçiminde ciddi bir yer edinmeye başladı ve pek çok grup, doğudaki ormanlık arazilerin çeşitli kısımlarında da yerleşik yaşam biçimleri benimsedi. Bunun mevsimsel olarak bereketli olan yiyeceklere karşı iyimser bir tepki mi, yoksa insanların daha alternatif besin kaynaklarına dönmesine neden olan nüfus yoğunluğuna karşı bir tepki mi olduğu bilinmemektedir.

Ancak rağbet gören konumların yılın tamamı olmasa da büyük kısmı boyunca kullanıldığını biliyoruz. Illinois Nehir Vadisi'ndeki Koster alanı, MÖ 8500 gibi erken bir tarihte civardaki gruplar tarafından ziyaret edilmiştir ve MÖ 5600 ila 5000'de orada değerli bir yerleşim serpilmiştir. Oranın sakinleri, yılın büyük kısmı boyunca direk ve dal evlerde yaşamıştır. MÖ 3900 ila 2800'de, Koster'de yuvarlak kulübelerden oluşan kalıcı yerleşimler serpilmiştir. Bu kulübelerin sahipleri, ağ ile 0,4 hektar başına 270 kilograma varacak kadar büyük bir miktarda nehir balığı avlamıştır. Aynı zamanda kabuklu yemiş hasadı ve sukuşu avına ciddi şekilde bel bağlamışlardır. Mississippi uçuş rotasındaki Illinois Nehri, her ilkbahar ve sonbaharda Kanada'daki üreme alanlarına gidip gelen milyonlarca sukuşunun göç yollarından biridir. Yüzlerce ördek ve kaz su yüzeyinde uyuyor, böylece avcılar onları ok ve yayla veya ustaca ağlarını atarak yakalıyordu.

Koster, pek çoğu insanların kabuklu yemiş veya diğer mevsimsel yiyecekleri tüketmek için taşındığı düzenli temel kamplar olan, farklı büyüklüklerdeki onlarca böylesi yerleşimden sadece biriydi. O zamanın özelliği olan yalıtılmışlık yıkıldı ve yerine daha karmaşık toplumsal ve politik ilişkiler geldi. Aynı zamanda, Yedinci Bölüm'de anlatıldığı üzere, ataların anılma-

sı ve onları kutlamak için tepecikler ve toprak setler inşa edilmesiyle doğal ve doğaüstü diyarlar arasındaki ilişkilere yönelik yeni bir ilgi oluştu. Güçlü bireyler arasında resmi hediye verme ve akrabalık bağları, daha sonraki dönemlerin doğulu orman toplumlarında ciddi bir rol oynayacaktı.

* * *

Kuzey Kaliforniya bayırları, MÖ 1500, sonbahar... Topluluk, uzun zamandır olgunlaşmakta olan meşe palamutlarını günlerdir izliyor, hasat için hazır olacakları anı bekliyor. Zamanlama elzem. Çok geç kalınırsa olgunlaşmış yemişler, bekleşmekte olan geyiklerin ağzının içine düşüverecek. İnsanlar günlerdir meşelerin yanında kamp yapıyor ve bu sırada erkekler geyik avlıyor. Hasat günü geliyor. Herkes şafak vakti kalkıyor, bir gün boyunca, büyük bir ağaç veya iki küçük ağaçtan olgunlaşmış palamutları topluyorlar. Erkekler ağaçlara tırmanırken kadınlar ve çocuklar da toplanan hasadı sepetlere yüklüyor ve bin bir zahmetle kampa taşıyor. Asıl iş şimdi başlıyor. Önceki yılın hasadından sonra gömülen havanlar çıkarılıyor. Bu sırada diğerleri çekiç taşlarıyla kabukları kırıyor, sonra onları inceliyor ve ayırıyor, en sonunda onları döverek una çeviriyor. Dövmek bir sanat ve ince taneli palamut unu üretmek için çeşitli şekiller ve basınç dereceleriyle saatlerce vurmayı gerektiriyor. Ancak iş daha doğru düzgün başlamadı bile: Dövülen meşe palamutları, zemindeki gözenekli bir oyuğa konuluyor ve toksinleri yok etmek için iki ila altı saat boyunca suyla yıkanarak süzülüyor. Yemişler ve işlenmiş unları ya kısa bir süre içinde kullanılacak ya da, daha büyük ihtimalle, kış kampına taşınacak. Kampta kadınlar kullanılmayan yemişleri kabukla su geçirmez hale getirilen sazdan yapılma tahıl ambarlarınada saklıyor. Büyük bir ambar, altı kişiyi tam bir yıl boyunca besleyebiliyor.

6

ÇİFTÇİLER VE ÇOBANLAR (MÖ Y. 10000 VE SONRASI)

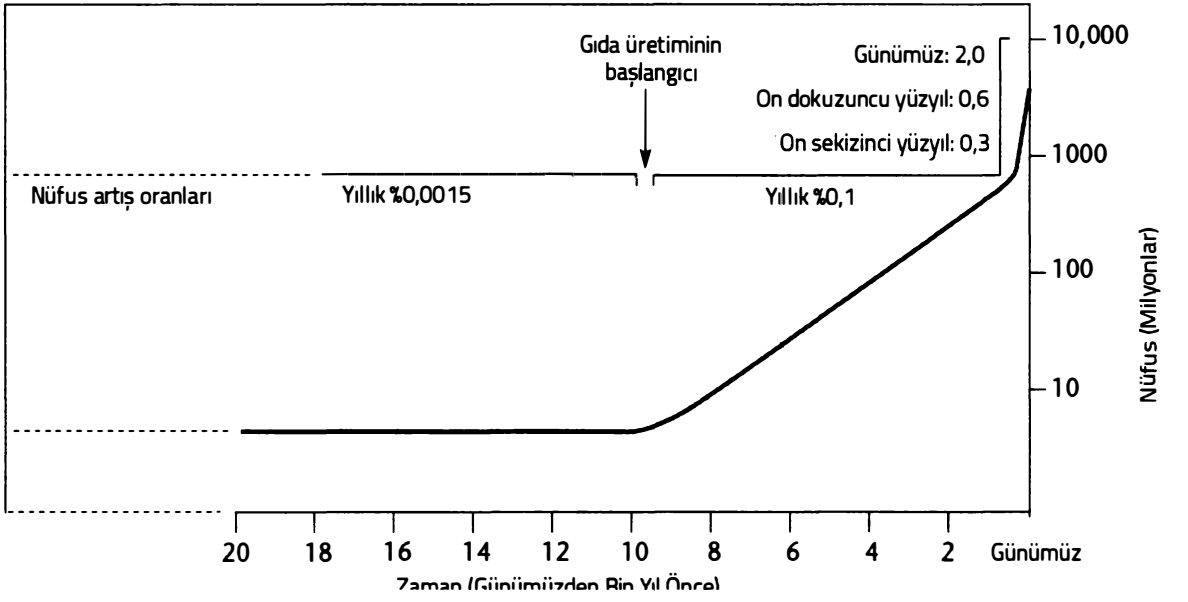
Abu Hureyra, Suriye, sonbahar, MÖ 8000. Kazıma sesleri... Fırat Nehri'nin yakınında yer alan ve gitgide genişleyen yerleşimi, bu kazıma sesi doldurur. Bu tekdüze ses şafaktan hemen sonra başlar ve gün boyu sürer. Kadınlar, kısmen yerin içine gömülü küçük bir evin önünde, eyer biçimli bileği taşlarıyla değirmenlerine eğilmiştir. Kadınların vücutları, her darbede sert tanelere sabit bir güç uygular ve onları bin bir zahmetle una çevirir. Kadınlar depolanmış tahıldan avuç dolusu alıp değirmene koyarken ayak parmakları saatler boyunca altlarında kıvrılmış bir halde durur. Sızlayan kollarını ve bacaklarını rahatlatmak için arada bir ayağa kalkıp esnerler. Şimdi yakından baktığımız kadın genç, dolayısıyla çektiği ağrıları göğüsleyebilecek durumda. Oysa annesi, yıllar boyunca her gün tahıl ve meşe palamudu dolu ağır sepetleri taşımaktan ve öğütmekten ötürü sızlayan kolları, şişen ayak parmakları ve sancılı eklem yangısı nedeniyle zar zor yürümekte.

Abu Hureyra halkı, bir değişim döneminde yaşıyordu. MÖ 10000'de halen artan insan nüfusu, dünyanın onları avcı toplayıcılar

olarak geçindirme kapasitesine yetişmeye başlamıştı (Şekil 6.1). Binlerce yıl boyunca sorun kolayca çözüldü; insanların başka bir yere taşınması yetiyordu. Küresel sıcaklıklar artmaya başladıkça insanlar gitgide artan çeşitlilikteki besin kaynaklarını daha etkili bir biçimde tüketmeye başladılar. Böylece açlık sorununun önüne geçebildiler. Bu aynı zamanda kısa vadeli kuraklıklar ve öngörülemeyen diğer iklim değişikliklerinden kendilerini korumalarının bir yoluydu.

Bereketli nehir vadilerinden kıyı çöllerine dek çarpıcı bir çeşitlilik sergileyen daha karmaşık toplumlar gelişti. Artan karmaşıklık, bazı faktörlere dayanıyordu. Coğrafyanın kısıtladığı hareketlilik veya komşuların varlığı bunlardan biriydi; bir diğeri ise, balıktan ve yumuşakçalardan yabani tohumlara ve kabuklu yemişlere uzanan, bol bulunan ve seyrek tüketilen yakın besin kaynaklarıydı. Son olarak, nüfus artışı yiyecek kıtlığının daha yaygın olmasına yol açacak bir noktaya gelmiş olmalıdır. Bu da insanlar ile besin stokları arasında bir dengesizlik ortaya çıkarmıştır. O zamana dek bunun yegâne çözümü, yiyecek arayışını yoğunlaştırmaktı. Bu durum tarım ve hayvancılığa yol vermiştir; dolayısıyla yiyecek üretimi kültürel karmaşıklığı ve sosyal statü ölçütünü artırmıştır.

Bazı ekolojik bölgelerin kenarlarındaki gruplar, kimi zamanlar bir nebze kalıcı yerleşimlerde yaşayabiliyordu. Bunlar, başka bir strateji benimsediler. Gitgide azalan bitki yiyeceklerin yanında ek gıda niyetine yabani otlar ekmeye başladılar. Nüfus değişimi ve beklenmedik iklimsel değişiklikler, soylarının yeni ekonomik stratejilere, yani yiyecek üretimine yönelmesini kolaylaştırdı. Bu çarpıcı değişim yalnızca tek bir bölgede değil, dünyanın dört bir yanındaki pek çok yerde yaşanmıştır.

Şekil 6.1 Gıda üretiminin başlangıcından itibaren dünya nüfusundaki değişiklikler. Son 10 bin yıldır insan nüfusu yoğunluğunda bir patlama yaşanmıştır.

GIDA ÜRETİMİNİN KÖKENLERİNE DAİR TEORİLER

Gıda üretiminin kökenlerine dair muazzam bir akademik yazın mevcuttur, hal böyleyken burada yalnızca belli başlı teorilere kısaca değineceğiz. Öncelikle bilmeniz gereken şey, tarımın tek bir insanın icadı olmadığıdır. Tarım, evcilleştirilebilir hayvanların ve bitkilerin bol bulunduğu yerel çevrelere uyum sağlama açısından önemli bir değişimdi.

Artık çiftçiliğin başladığı çevrelere dair bilgimiz her zamankinden daha detaylıdır. Çok daha isabetli olan iklimsel verinin yanı sıra, antik bitki yiyeceklere dair daha detaylı bilgilere sahibiz. Günümüzde araştırmacılar, yüzdürme yöntemleri sayesinde yüzey tortularını sudan geçirerek ve tarayarak büyük tohum örneklerini geri kazanabilmektedir. Dahası, hayvan kemiği çalışmaları büyükbaş hayvanların, koyunların, keçilerin ve diğer hayvanların evcilleştirilmesi konusunda pek çok yeni bilgi edinmemizi sağlamıştır. Son olarak, tek tohumları dahi tarihlendirmeyi sağlayan radyokarbon tarihlendirme yöntemi, erken çiftçiliğin ortaya çıkışı üzerine yapılan çalışmalara daha büyük bir kesinlik katmıştır.

Bazen "geri kazanma devrimi" olarak anılan bu durum, söz konusu geçişte pek çok etmenin rol oynadığı varsayımını doğurmuştur. Üretilen en yeni senaryolar, ekoloji ve fırsatçılık etrafında dönmektedir. Bu senaryolara göre, insanlar fırsatını bulduklarında daha üstün yerel yiyecek kaynaklarına yönelmiştir. Bu modeller, insanların kasıtlı yetiştiriciliğe geçmesine neden olan süreçleri tespit etmeyi amaçlamaktadır. Onları ispatlamak veya çürütmek için gereken alan verisini elde etmek bir hayli güç olduğu için zor bir uğraştır bu. En nihayetinde aradığımız şey, bir dereceye kadar eş zamanlı olarak birleşen bir dizi koşuldur. Bu koşullar arasında nüfus baskısı, evcilleştirmeye müsait bitki ve hayvanların dağılımı, çevrelerin değişme hızı, hatta ot hasadı teknikleri yer almaktadır. Tüm bu koşulların bileşimlerini, Güneybatı Asya veya başka bir yerde gerçekte olan bitenlere dayanan bir vaka oluşturacak şekilde bir araya getirmeyi asla başaramayabiliriz. Bu aşamada yapabileceğimiz

yegâne şey, dünyanın farklı bölgelerindeki geçişe dair bildiklerimizi aktarmaktır.

GIDA ÜRETİMİNİN GETİRİLERİ

Yeni ekonomiler, aşırı kuraklığın olduğu veya tarım ya da hayvan gütmenin soğuk hava sebebiyle imkânsızlaştığı bölgeler haricinde, gıda üretiminin mümkün olduğu her bölgeye yayılmıştır. Bazı yerlerde tarım ve hayvan yetiştiriciliği, şehirler ve okuryazar uygarlıklar için ekonomik temeldi. Ancak çoğu insan toplumu, makine çağına dek geçinmeye yeten seviyede gıda üretiminden öteye gitmemiştir.

Bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi, onları üretmek için daha fazla enerji gerekmesine karşın, mevcut besin stoklarını artıran ve istikrarlı bir halde getiren ekonomik stratejilere yol vermiştir. Bölgeler gitgide küçülmüş, insanlar işlenmiş topraklarına bağlanmış ve kalıcı yerleşimler yaygınlaşmıştır. Yeni ekonomilerle beraber, toprağın miras alınması ve sahipliğiyle alakalı yeni toplumsal kurumlar ortaya çıkmıştır. Eskiden dağınık olan nüfuslar, daha büyük yerleşimlerde bir araya toplanmıştır.

Teknolojik gelişmeler de yeni ekonomiler kadar önemlidir. Barınma daha dayanıklı ve gelişkin bir hale gelmiş, tasarımlar yerel çevreye bağlı olarak ciddi şekilde değişiklik göstermişti. Örneğin daha sıcak habitatlardaki pek çok çiftçi, yazın düz çatılarda uyuma alışkanlığı edinmişti. Aynı zamanda eski alet takımlarını yeni görevler için yenilemişlerdi. Baltalar ve keserler uzun zamandır orman halkları tarafından kullanılıyordu ve şimdi bunlar, çiftçiler için hayati önem taşıyan aletlere dönüşmüştü. Pek çok baltanın kesici kenarı vardı ve bunlar alabildiğine etkiliydi. Başta ahşap kazma sopaları ve taş dilgili çapalarla toprak tersyüz ediliyordu; bu aletler uzun zamandır yiyecek arayıcılar tarafından toprağı kazıp kökleri çıkarmakta kullanılıyordu. Binlerce yıl sonra demir dilgili kısa veya uzun saplı çapalar yaygın olarak kullanılmaya başlandı. En sonunda önce ahşap,

sonra tunç ve son olarak da demir bıçakla donatılan, öküzlerin çektiği pulluk, el emeğinin yerini aldı. Pulluk çok önemli bir yenilikti çünkü çiftçilerin toprağı daha hızlı ve çok daha derine nüfuz ederek döndürmeyi sağlıyordu. Çoğu yerde sadece yıllık hasat yapıldığından, daha gelişkin bir depolama yapılması elzem bir hale geldi. Tahıl ambarları, depolama çukurları, hatta sepetler ve kil sıvalı silolar, tahılı kemirgenlere karşı korumakta kullanılıyordu. Kil kaplar ve sukabakları, yiyecek taşıma, pişirme ve depolamada yaygın olarak kullanılmaya başlandı.

Çiftçilik, avcılık ve yiyecek arayıcılığının aksine, ağaç devirme, arazi temizleme ve bitki örtüsü yakma gibi işlemlerle beraber, çevreyi büyük çapta dönüştürmüştür. Obur evcil hayvanlar, yerel ot örtüsünün kapladığı otlakları temizliyor, böylece yoğun yağışın değerli toprak tepeciklerini çıplak bırakmasına zemin hazırlıyordu. Otlatma da kökten değişmişti. En erken çiftçilik, işlenecek toprağın özenle seçilmesine bağlı olduğundan, tarlalar muhtemelen sonraki dönemlere kıyasla daha geniş alanlara dağılmış durumdaydı. Çiftçiler de bilhassa düşük yağış ve kısa ve uzun dönemli kuraklık döngüleri gibi iklimsel değişikliklerin insafına kalmış durumdaydı. Nüfus yoğunluğu çiftçiliğe bağlı olarak arttıkça, açlık ve daha uzun vadeli kıtlık tehlikesi de arttı.

Peki o halde gıda üretimi, insan varoluşunda gerçek bir ilerleme miydi? Çiftçiler, kalıcı yerleşimleri ve yüksek nüfus yoğunluğu nedeniyle, kıtlık karşısında avcı toplayıcı atalarına kıyasla çok daha savunmasızdı. Ortalama yaşam süresi muhtemelen düşmüştü; yetersiz beslenmeye bağlı olarak anemi ve yavaş büyüme yaygındı. Buna karşın, tarım –dolayısıyla artan gıda erişimi ve onun yanı sıra iş gücünü sağlamak amacıyla daha büyük ailelere yönelik toplumsal tercih– sağlık standartları ve ortalama yaşam süresi düşse de dünyanın nüfus artışını perçinlemiştir.

Gelgelelim, çiftçilik emek-yoğun bir uğraştır. Sayısız antropolojik çalışmaya dayanarak, tarıma avcı toplayıcılıktan daha fazla emek harcandığını söyleyebiliriz. İnsanların gıda üretimine geçmeleri, muhtemelen başka bir seçenekleri olmamasından

kaynaklanmıştır. Avustralya Aborjinleri ve California Yerlileri gibi, tarımın gayet iyi farkında olan ancak onunla uğraşmayan 19. ve 20. yüzyıl avcı toplayıcılarının iyi belgelenmiş örnekleri vardır. Bu halklar, dinlence zamanlarını azaltacak ve gerekenden fazla yiyecek üretecek bir gıda üretimi uygulamasını benimsemeye yönelik herhangi bir istek duymamıştır.

HAYVAN VE BİTKİLERİN EVCİLLEŞTİRİLMESİ

Avcı toplayıcılar, bitki ve hayvanlar konusunda daima ilk elden bilgiye sahipti, dolayısıyla onları terbiye etme yönünde atılan adımlar genellikle düşünüldüğünden çok daha küçüktür. Hayvanların evcilleştirilmesinin ne zaman başladığını kimse bilmiyor ancak bu uygulama, koyun ve keçi gibi baskın bir sürü liderini takip eden yüksek seviyede sosyal hayvanlarla başlamıştır. Hayvan evcilleştirmenin en erken örnekleri, bir besin rezervi olarak, yani "ayaklı tahıl" olarak düşünülebilecek sürücül hayvanlarla yapılmıştı. Evcilleştirme, bir sürünün hareketini sınırlamayı, üremesini düzenlemeyi ve sonraki nesilleri biçimlendirmek amacıyla beslenmesini denetlemeyi içeriyordu. Evcilleştirme sonucu insanlar ile hayvanlar arasında karşılıklı bağımlılık arttı.

Hayvan evcilleştirme, Güneybatı Asya'nın çeşitli bölgelerinde aşağı yukarı aynı zamanda ortaya çıkmıştır. İlk olarak, MÖ yaklaşık 9500'de keçiler, domuzlar ve koyunlar evcilleştirildi. Sığırları evcilleştirmek çok daha zordu ancak sığır kemiklerinden elde edilen mtDNA, onların Asya'nın güneybatısı ile Türkiye'nin güneydoğusundaki küçük bir dişi nüfusundan, MÖ yaklaşık 8000'de evcilleştirilmiş olduğuna işaret eder. O tarihten sonra sığırlar Avrupa'ya, Akdeniz ve Afrika'ya iyice yayılmıştır.

Yabani arpa, buğday ve diğer ekinler, evcilleştirilmiş muadillerinden epey farklıydı. Yabanda böylesi tahıllar basitçe sepetlere sapları vurularak hasat edilir. Sap ile tahılı birbirine bağlayan eksen, yabani otlarda narin, yerli otlarda ise daha sağlamdır ve keskin kenarlı orak kullanmayı veya bütün bitkiyi kökten sökmeyi gerektirir. Evcilleştirmenin erken aşamalarında, insanlar

muhtemelen bilinçsizce daha sert ekseni olan otları seçiyordu. Oraklar veya bitkileri teker teker kökünden söküp çıkarmak, yeni toplama yöntemlerini hızlandırmış olabilir. Türkiye'nin güneydoğusunda bulunan siyez (buğday) üzerindeki DNA parmak izleri, otların 20 ila 30 yıl içerisinde tamamen evcilleştirilmiş olabileceğini gösterir. Aynı DNA araştırması, Türkiye'nin güneydoğusundaki Karacadağ merkezli olası bir evcilleştirme alanına işaret etmektedir.

GÜNEYBATI ASYA'DAKİ EN ERKEN ÇİFTÇİLİK (MÖ Y. 10000 İLE 5000 ARASI)

On binyıl önce, Güneydoğu Asya'daki bazı bölgelerde çok önemli bir toplumsal değişim yaşanmak üzereydi. Türkiye'nin güneydoğusu, MÖ 9000'de avcı toplayıcılar için verimli bir çevre sunan, yüksek ve alçak arazilerin bulunduğu bir çevreydi. Yazları kuru ve sıcak, kışları ise soğuk ve ıslaktı, ayrıca topraklar yabani tahılların doğal biçimde yetişmesini destekliyordu. Burası, yerli insanların gitgide sofistike bir hal alan ayinsel gelenekler benimsediği bir dönemde, bilhassa siyez gibi otların evcilleştirildiği bir bölgeydi.

GÖBEKLİTEPE VE NEVALİ ÇORİ (MÖ Y. 9600)

Çok sayıda erken köy, karmaşık ayinlere sahne olmuştur. Türkiye'nin güneydoğusundaki Göbeklitepe, MÖ yaklaşık 9600'de önemli bir tören merkeziydi (Şekil 6.2). Buranın halkı, kireçtaşı ana kaya üzerine en az dört adet dairesel yapı inşa etti ve bunlar âdeta mahzen mezar benzeri bir görüntüye sahipti. Her bir mahzen mezarın ortasında iki, kenarlarda da sekiz adet devasa taş sütun durmaktaydı. Sütunlarda yaban domuzu, yaban öküzü, ceylan gibi hayvanların yanı sıra, başsız figürlerin oymaları yer alıyordu. Bu alanın yakınındaki Nevali Çori'de bazıları kült binaları olan 29 adet kireçtaşı ve çamur ev ortaya çıkarıldı. Burada ziyaretçi, taş bankların çevrelediği bir iç alana iniyordu. Yine oyma hayvan figürleri ile insan kafalı hayvan

figürleri vardı; bunlar belki de insanlar ile doğaüstü dünya arasındaki bağa işaret ediyordu.

Bu alanlardaki inşaat ve ayinsel etkinlikler onlarca insan gerektirmiş olmalıdır; büyük gıda fazlası da cabası. Yer yer devasa olabilen mimarileriyle tarımın dönüm noktasında olduğu bir dönem için bazen şaşırtıcı gelirler. Neden bu kadar çok kaynak kullanıldı? Neden oradalardı? Bazı ayinlerin ataları onurlandırmakla ve doğaüstü dünyayla etkileşime geçmekle ilgili olduğunu tahmin edebiliriz. Bunlar, daha sonraki tarım toplumlarında ısrarla önemini koruyan ayinsel inançlardı.

MÖ 13000 ila 11000'de Güneybatı Asya'da sıcaklıklar belki her yüzyıl 7 derece kadar artmıştır. İklim dengesizliği daha sonra MÖ 11000 ile 9600 arasında hızlı bir düşüş görmüştür. Bilimcilerin *Dryas octopetala* adlı bir kutup çiçeğinden yola çıkarak Genç Dryas olarak andığı ani soğuk hava dalgası, Avrupa'ya yenilenmiş kutupsal bitki örtüsü getirmiştir ve buz katmanları bir kez daha ilerlemiştir. Şiddetli soğuk, Güneybatı Asya'ya ağır kuraklık koşulları getirmiştir. Kış kırağıları yabani otları öldürmüş, tahılların olgunlaşmasını engellemiştir. Aç kalan topluluklar, ceylan avı ve onun yanı sıra yabani tahıl ve baklagillerin daha yoğun işlenmesi sayesinde sağ kalmıştır. Türkiye'nin güneydoğusu ve Suriye'nin kuzeyi gibi bölgelerde, bazı topluluklar menzillerini genişletme amacıyla yabani otlar ekmeye başlamıştır.

ABU HUREYRA (MÖ Y. 11500) VE JERICHO (MÖ Y. 10500)

Titiz kazılar sayesinde, Suriye'nin Fırat Vadisi'ndeki Abu Hureyra adlı küçük köy yerleşiminin sakinlerinin yiyecek arayıcılığı pratikleri hakkında epey bilgimiz var. Bu köy, MÖ 11.500'de, sıkışık düzenle, kısmen toprağa batmış saz çatılı çukur evlerden oluşan bir mezra olarak ortaya çıktı. Buranın yerlileri sonraki 1500 yıl boyunca günümüze kıyasla biraz daha sıcak ve nemli bir iklimin keyfini sürdü. Yabani tahıl otlarının bol olduğu, yağış alan bir step habitatında yaşadılar. Büyüyen Abu Hureyra'da muhtemelen ortak bir soydan gelen klanlar halinde gruplaşan yaklaşık 300-400 kişi yaşıyordu.

Şekil 6.2 6. ve 7. bölümlerde bahsedilen alanları gösteren harita.

Abu Hureyra'da insanlar ceylan avcılığına ve altı yedi tür yabani bitkiye odaklanmışlardı ancak köy, belki kısmen yakacak odun kıtlığına bağlı olarak terk edilmişti. MÖ yaklaşık 9000'de Abu Hureyra höyüğünde yeni bir yerleşim belirdi. Bir nesil içerisinde ceylan avcılığının yerini koyun ve keçi yetiştiriciliği aldı. Yabani otlara köy civarında çok daha ender rastlanır oldu; böylece halk siyez, baklagil, çavdar ve diğer tahılları yetiştirdi. Yaklaşık 400 yerli, muhtemelen daha iyi yağış alan bir araziye gitmek için MÖ yaklaşık 8200'de topluluklarını terk etti. MÖ 7700'de koşullar iyileşti; insanlar geri döndü ve dar geçitlerle ayrılan kerpiç evlerin oluşturduğu çok daha büyük bir köyde yaşadılar. Yeniden daha çok yağış olmaya başladı ve kuru yüzyıllar unutuldu. Çiftçilik ve hayvancılık kıyıdan iç kesimlere, yüksek arazilere, Mezopotamya ve Nil Vadisi'ne yayıldı.

Çoğu erken çiftçilik yerleşimi, iyi yağış alan, kolay işlenen toprağın yakınındaki alçak arazilerde kuruluyordu. MÖ 10500'de, Ürdün Vadisi'ndeki Jericho'da, yerel bir membanın yanında küçük bir kamp bulunuyordu. Yerliler, çok geçmeden 2,7 metreyi aşkın derinlikteki bir kaya çukuru ve kuleleri olan devasa taş duvarlar inşa ettiler. Duvarların iç tarafında arı kovanı biçimindeki kulübeler yer alıyordu. Bu şehir duvarlarının insanlara karşı mı yoksa sellere karşı mı koruduğu bilinmiyor. Jericho muhtemelen ataları kutsayan, alçı yüzlü insan kafatasları biçimindeki bir ata kültüne dair çarpıcı kanıtlar da ortaya çıkarmıştı. Alçı kafatasları ve diğer insan figürinleri, başka erken çiftçi köylerinde de vardı.

Abu Hureyra, Jericho ve diğer köyler, şimdi Güneybatı Asya'yı dolduruyordu. Bunlar, insanların topraklarına ve topraklarının korucusu atalarına bağlı oldukları, hızla değişen bir dünyanın parçalarını oluşturuyorlardı. Bu hızla değişen dünyayı Yedinci Bölüm'de keşfedeceğiz.

SAHRAALTI AFRİKA (MÖ 4000 İLA BİRİNCİ BİNYIL)

Sahraaltı Afrika, Buzul Çağı'ndan sonra binlerce yıl boyunca

hem Nil Vadisi'ndeki hem de Kuzeydoğu Afrika, Akdeniz ve Hint Okyanusu dünyasındaki diğer toplumlardan neredeyse tamamen yalıtılmış olarak serpilmişti. Bu yalıtılmışlığın bir nedeni, MÖ 4000'den önce bir nebze daha iyi yağış alan Sahra Çölü'ydü. Hayvancılık yapan dağınık topluluklar, MÖ 4000'den sonra artan kuraklık onları çölün kenarlarına, bilhassa Nil Vadisi'ne itene dek, sığır ve diğer hayvanları bu yarı kurak otlaklarda otlattı. Onların liderleri ile sığır kültlerinin, Mısır Uygarlığı'nın gelişiminde önemli rol oynadığı düşünülüyor. (bkz. Onuncu Bölüm).

Sahra Çölü'nün güney sınırları, Arapça "kıyı" anlamındaki Sahel olarak bilinir. Devamlı değişen Sahel, çölün güneyindeki geleneksel Afrika toplumları ile kuzeydeki daha bağlantılı halklar arasında bir kıyı hattı görevi görüyordu. Uzun yüzyıllar boyunca, kolay oyulan fildişi ve altın gibi Afrika hammaddelerine yönelik sabit talep nedeniyle kuzey ile güney arasında düzensiz temaslar kuruluyordu. Sahra'nın güneyinde yaşayan insanlarla yapılan temaslar bizi şaşırtmamalı. Sığır yetiştiriciliğinin Sahel'in yarı kurak topraklarında uzun bir tarihi vardı. Otlak araziler ve güvenilir su kaynakları, hayvancıların uzun mesafeler aşmasını zorunlu kılıyordu. Söz konusu temaslar, çölün kuraklığı nedeniyle seyrek gerçekleşiyordu. "Çöl gemisi" olarak bilinen deve, çok sonraları Sahra ve güney sınırları boyunca yolculuk etmeyi daha yaygın hale getirecekti.

Sahraaltı Afrika'da gıda üretimi, Afrika Boynuzu'nda tahılın, yani tefin yerlilerce evcilleştirilmesiyle beraber kendiliğinden ortaya çıkmıştı ve aynı zamanda pek çok ticaret ağı aracılığıyla Sahraaltı Afrika'ya gelmişti. Hem tarım hem de büyükbaş hayvan yetiştiriciliği, tropiklere aşamalı olarak yayılmıştı. İnci darısı, sorgum ve börülce, MÖ 3000'den sonra Batı Afrika'ya yayıldı. Ancak geçim tarımının güneye, tropikal Afrika'nın kalbine doğru yayılımı, esasen Orta Batı Afrika kaynaklıdır.

MÖ 4000 ila 3500'den itibaren Bantu dili konuşan çiftçiler karmaşık ve hızlı göçlerle yerli avcı toplayıcı grupların yerini almıştı. Bunlar MS 300'de Güney Afrika ile Zambezi Nehri kı-

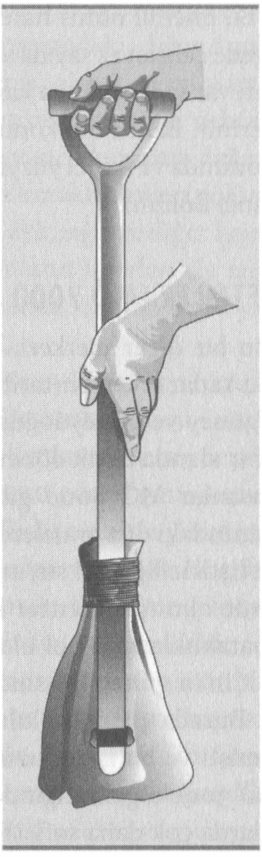
yılarına yerleşmişti. Bu önemli nüfus hareketlerinin ayrıntıları hâlâ bilinmiyor; bölgede çalışan az sayıda arkeoloğun bazı dilbilimsel spekülasyonları var sadece. Buna karşın, belli başlı Afrika devletlerinin temellerinin Bantu dili konuşan halklar arasında MS birinci binyılın sonunda ve ikinci yüzyılın başında atıldığını biliyoruz (bkz. Sekizinci Bölüm).

ASYA'DAKİ İLK ÇİFTÇİLER (MÖ 7000 ÖNCESİ İLA 3000)

Bitki evcilleştirmenin bir diğer merkezi, Asya'nın doğusunda neredeyse Levant'taki kadar erken bir tarihte gelmişti.

Pirinç, Asya'nın güney ve güneydoğusu ile Çin'in güneyini kapsayan devasa bir alanda antik dönem çiftçiliğinin temel gıda maddesiydi. İnsanlar MÖ 8000 gibi erken bir tarihte, Yangtze Nehri'nin yanındaki düz arazilerde pirinç yetiştirmişti. En erken pirinç yetiştiriciliği, bol suyun bulunduğu alüvyonel bataklık bölgelerde olmuştu. Benzer koşullar, Ganj Nehri Ovası ile mangrov bataklıklarının bol olduğu, yoğun nüfuslu Güneydoğu Asya ve Çin'in güney kıyısındaki habitatlarda ortaya çıkmış olabilir. Burada çiftçi toplulukları, yabani pirinç tüketmiş ve yetiştirmişti ve bu işlem uzun yüzyıllar boyunca sürmüştü. Fakat MÖ 3000'e gelindiğinde, Yangtze Nehri ve onun ötesindeki kırlarda çok daha sofistike bir tarım serpildi. Mevkilere ayrılmış topluma yönelik bir eğilim artık iyice kökleşmiş durumdaydı.

Çin'in kuzeyinde, Huang He Nehri kıyısında bir diğer önemli tarım merkezi gelişmişti. Burada temel gıda maddesi, ilk olarak MÖ 9000 ile 7000 arasında nehrin alt kısımları boyunca yetiştirilen darıydı. Beş yüzyıl sonra bu bölgede ilk yerleşik çiftçi köyleri ortaya çıktı. Huang He Vadisi'nin ince ve yumuşak dokulu toprakları yazın, yani yağışlı mevsim boyunca, basit kazma sopaları kullanılarak işlenebiliyordu. Pek çok köy, sakinlerinin darı, sorgum, kenevir ve dutun çeşitli türlerini yetiştirdiği, alçak nehir düzlüklerindeki küçük akarsuların yanında yer alıyordu.

Şekil 6.3 Kürek benzeri bir tarım aletinin bir canlandırımı, MÖ y. 6000. Dilgi, bir mandanın omuz kemiğinden yapılmıştır.

Çin'in en meşhur erken çiftçi kültürü, bölgenin kuzeyindeki devasa alanda serpilen Yangshao'dur. Buradaki köylerin her biri, çiftçilerin ilkbaharda su altında kalan nehir kıyısı bostanlarında kirpi darısı yetiştirdiği, kendi kendine yeten bir topluluktu. Tarım çok geniş bir arazide gelişti ve insanlar mahsullerini ve çiftçilik yöntemlerini yerel koşullara göre uyarladı. Zaman içerisinde, yeni ekonomilerin başarısı nüfus artışına, daha karmaşık kültürlere ve zenginliğin ayrıcalıklı ellerde birikmesine yol açtı.

ERKEN AMERİKAN TARIMI (MÖ Y. 8000'DEN İTİBAREN)

Gıda üretimi, Amerika kıtasında bağımsız bir şekilde gelişti. Amerikan Yerlileri, on bin yılı aşkın süre boyunca hem yemek için hem de başka amaçlarla yabani bitkilere dair son derece kapsamlı bir bilgi edinmişti. Ortabatı ve Kuzey Amerika'nın güneydoğusu gibi bölgelerde bitki yiyecekleri yoğun bir biçimde tüketmişlerdi. Bitki yiyeceklerin bol bulunduğu göllere ve nehirlere yakın pek çok grup, kalıcı yerleşimlerde yaşayabildi. Zamanla nüfus arttıkça, insanlar yabanda mevcut olanlara eklemek için yabani otlar da ekmeye başlamışlardı. Bu durum en sonunda diğer bölgelerin yanı sıra Güneybatı Asya ve Çin'de tarıma yol verdi.

Eski Dünya'daki çiftçilerin aksine, Amerikan Yerlileri az sayıda hayvan evcilleştirdi. And Dağları'nda, yün elde ettikleri lama ve alpakayı evcilleştirmişlerdir. Köpek, gine domuzu, hindi ve moskof ördeği de evcilleştirmişlerdi. hayvanlara eklenebilir. Evcilleştirilmiş olabilecek, yük veya pulluk çekebilen hayvanlar yoktur.

Amerika kıtasında belli başlı üç evcilleştirme merkezi vardı: İnsanlar Orta Amerika'nın yüksek ve alçak arazilerinde mısır, fasulye, balkabağı ve tatlı patates, And Dağları'nın yüksek arazilerinde patates ve tapyoka gibi kök mahsuller, Kuzey Amerika'nın güneydoğusunda da sakız kabağı, ayçiçeği ve diğer yerel bitkiler yetiştirdi.

ORTA AMERİKA'DA FASULYE, MISIR VE BALKABAĞI (MÖ Y. 8000 VE SONRASI)

Evcilleştirme süreci hâlâ tamamıyla anlaşılmadı. Bu geçiş, büyük bir ihtimalle insanların sürekli meydana gelen kısa vadeli iklim değişiklikleri ve artan nüfuslarla baş edebilmek için geliştirdiği stratejilerle beraber gerçekleti. MÖ 8750 ile 6670 arasında altı kez iskân edilmiş olan Meksika'nın Oaxaca Vadisi'ndeki Guilá Naquitz kaya sığınağında, insanlar yağışlı yıllarda yabani fasulyelerle denemeler yapmış ancak en nihayetinde fasulye mahsullerine daha da bağımlı bir hale gelmişti. Bu insanlar MÖ 8000 gibi erken bir tarihte balkabağı yetiştirmiş, en sonunda

mısırın basit bir biçimini de yetiştirmeye başlamıştı. Bu geçiş, Orta Amerika'nın pek çok bölgesinde meydana geldi.

Günümüzde mısırın 150'den fazla türü hem gıda hem de büyükbaş hayvan yemi olarak yetiştirilir ve Amerika kıtasındaki en önemli besin ürünüdür. Onun yabani atası, hâlâ Orta Amerika'da yetişen teosintedir. Yiyecek arayıcıların teosinte otlarının en kolay toplanan, en mısır benzeri olanlarını ve olgunlaşınca tohumları zor dağılanları tercih etmesine bağlı olarak, evcilleştirme kendiliğinden ve kasıtsız bir biçimde gerçekleşmiş olabilir. İnsanlar zaman içinde bu tür teosinte saplarını ayıklayıp daha faydalı çeşitleri kasti olarak ekmeye başladı. Ot en sonunda insan müdahalesine bağımlı hale geldi ve genetik değişimler de mısırı ortaya çıkardı.

Bilinen en eski mısır, Rio Balsas bölgesinde MÖ 6700 gibi erken bir tarihte yetiştirilmiş ve 1700 yıl sonra iyice yerleşmişti. Meksika'nın güneyinde bulunan Tehuacán Vadisi'ndeki San Marcos Mağarası'nda mısır ta MÖ 3600'de yetiştiriliyordu. Kuru mağaralarda korunan ve uzunluğu 20 milimetreden daha kısa olan en eski koçanlar, tanelerini doğal bir biçimde yayamıyordu. Bu tam evcilleştirmenin açık bir işareti.

Tehuacán'da bulunan sekiz sıralı mısır, *Maiz de Ocho*, asıl memleketinden binlerce kilometre öteye yayılan ortak ataydı. Bu temel mısırın sonraki türleri Amerika kıtasında yetiştirişdi. Arkeolog Kent Flannery ve diğer uzmanlar haklıysa, Orta Amerika'daki bitki evcilleştirme pratiği, bir icattan ziyade ekolojik uyumdaki bir değişimdi. Ekonomik stratejilerin bitki yiyeceklerin tüketilmesini gerektirdiği bölgelerde yaşayan halklar tarafından yapılan kasıtlı bir seçimdi.

Bu bölüm temel tahıl ürünlerine odaklansa da, iki Mezoamerika meyvesi bir dipnotu hak ediyor: Domates ve kalori zengini avokado. İkisinin de tam olarak ne zaman evcilleştirildiği muğlak ancak MÖ 500'de domatesin Meksika'nın güneyi ve civar bölgelerde yetiştirilmekte olduğunu biliyoruz. *Solanum lycopersicum* bitkisinin yenilebilir meyvesi olan domates, esasen bezelye büyüklüğündeydi. Bugün bildiğimiz daha büyük ve tatlı, parlak kırmızı domatesi yetiştirenler Orta Meksika'nın Aztekle-

riydi. Mezoamerika'nın Pueblo halkları, (MS y. 1000) çok değer verilen domatese neredeyse mistik güçler atfetmiş, domatesin çekirdeklerini yiyenlerin kehanet gücüyle kutsandığına inanıyorlardı. Avokado da Meksika'dan, bilhassa bereketli Tehuacán Vadisi'nden çıkmış olabilir. Bölgedeki Coxcatlan Mağarası'nda bilinen en eski avokado çekirdeğinin keşfedilmesi, avokadonun 10 bin ila 9 bin yıl öncesinden itibaren tüketilmekte olduğuna işaret eder. Vadideki diğer mağaralarda da benzeri avokado çekirdekleri var ancak bunlar bahsettiğimiz çekirdek kadar eski değil. Evcilleştirilmemiş avokado küçüktü, kabuğu siyahtı ve çekirdeği de çok büyüktü. Avokadonun evcilleştirilmesi, MÖ 5000 gibi erken bir tarihte başlamış olabilir.

GÜNEY AMERİKA: YÜKSEK ARAZİLER VE KIYI (MÖ Y. 8000 VE SONRASI)

Evcilleştirilmiş bitki yiyecekler ve yoğun tarımcılığa geçiş, And Dağları'nın dağlık arazilerinde ve alçaktaki kurak Pasifik kıyısında gerçekleşti. And zirvelerinin çeşitlilik sergileyen sert arazilerinde farklı hayvanlar ve yabani bitkiler yaşıyordu. Çiftçiler, bazıları neredeyse MÖ 8000'de evcilleştirilmiş bu potansiyel mahsullerin yalnızca bir kısmını evcilleştirdiler. Kıyı boyunca ve yüksek arazilerde, belki MÖ 2500 gibi erken bir tarihte evcilleştirilen lamalar haricinde, alpaka ve gine domuzu gibi hayvanlara yünleri için ve yiyecek olarak değer verilmişti. Yüksek arazilere has üç mahsul, MÖ 3000 ila 2000'de, hatta belki daha erken bir tarihten itibaren, temel gıda ürünlerine dönüştü; bunlar, patates, kinoa ve *ulluco**.

Peru kıyısı, And Dağları'nın dibinde dar bir şerit oluşturur ve dünyanın en kurak yerlerinden biri. Binlerce yıl boyunca kıyı toplulukları, kıyıya yakın ançüez yataklarını tüketmişlerdir; bunlar o kadar zengin ki, bu toplulukların oraya kalıcı olarak yerleşmelerini sağlamıştı. Balıkçılık, iklimin günümüzden daha sıcak ve kuru olduğu MÖ 5000'den sonra büyük bir önem kazanmış olabilir. Nehirler dağlardan derin ve zengin topraklara

* And Dağlarında yetişen bir bitkinin yumrusu. *–yhn*

akıyor ve yılın büyük kısmında bol su getiriyordu. MÖ 5000'e gelindiğinde, insanlar kıyı köylerinde pamuk, balkabağı, biber ve yumrulu begonya yetiştiriyordu.

Balık ve yumuşakçalar temel gıda ürünleriydi; daha sonra mısır MÖ 3000 civarında Güney Amerika'ya yayıldı. Kısa bir süre içerisinde eski zamanların basit kıyı köyü topluluklarından daha karmaşık olan çiftçi toplumları gelişti. Kimi kıyı bölgelerinde insanlar, çetin yerel çevrelere etkili bir biçimde uyum sağlamaya başladı. Çiftçi ve balıkçı toplumlar, önce gelişkin şefliklere, sonra da bereketli nehir vadileri ve sulamalı tarıma dayalı zengin ve istikrarsız devletlere dönüştü (bkz. Sekizinci ve On Üçüncü bölümler).

Bu bölüm, belki de insan tarihindeki en önemli gelişme olan, dünyanın çeşitli yerlerindeki insanların avcılık ve arayıcılığı bırakıp kendi yiyeceklerini yetiştirmeye ve gütmeye başladığı ânın meyvesi olan derin bir kültürel değişim hakkında. Bu değişimin getirileri insanlık için son derece önemli oldu.

* * *

Paloma, Peru kıyısı, MÖ 2000... Sakin, bulutlu bir günde, saz kanolar kıyıya yakın bir yerde suda süzülüyorlar. Tembel bir dalga onları belli belirsiz hareket ettiriyor ancak kürekçiler saz sepetlerle meşguller. Binlerce küçük balık ve ançüez bir bölgede toplanmış, burunlarını suyun yüzeyine çıkarmış. Bir kilometre kadar uzanan ve açıklardaki büyük ve azılı düşmanlar tarafından kıyıya doğru kovalanan balık kuşağı, okyanusun bir zincir zırh gibi görünmesine neden oluyor. Sepetlerle dolup taşan kanolar kolayca karaya çıkıyor; mürettebat dakikalar içinde dolu sepetleri bırakıp boş sepetleri alıyor ve ançüez sürüsüne geri dönüyor. Sahilde kadınlar ve çocuklar tutulan balıkları işliyor, kurumaya bırakıyor. Yakındaki yerleşimde, bazı kadın ve çocuklar tuzlu suda uzun süre dayanabilen ince pamuk ağlar örüyor. Kıyının birkaç kilometre ötesinde balıkçı olmayan, pamuk yetiştiricisi köylüler, pamuk karşılığında sepetler ve çantalar dolusu ançüez ve sardunya unu alıyor.

7

KÖYLER, ŞEHİRLER VE ŞEFLİKLER (MÖ Y. 8000'DEN SONRA)

Çanakkale, Akdeniz'in doğusu, MÖ 5500... Kuşaklar boyunca çiftçiler, küçük tuzlu su koyunun kıyılarında tarım yapmış ve balık tutmuşlardı. Pek çoğunun köyü, büyük bir tatlı su gölüne tepeden bakan alçak bir bayırın kenarında kümelenmişti. Ancak arazi değişiyordu. Her yıl deniz seviyesi yükseldikçe tuzlu su koyu gitgide büyüyor ve su, bayırın tepesine yaklaşıyor. Civardaki köylüler, hâlâ tuzlu ve tatlı suda balık tutuyor ancak ateş başındaki sohbetleri, gelecekte ne olacağına odaklanıyor. Derken şiddetli bir kış fırtınası, sarp dalgalar ve uluyan rüzgârları beraberinde getiriyor. Başta sadece bir kanal olan Çanakkale, bayıra hücum ediyor. Aşağı yöndeki eğim, fırtına sularını hızlandırıyor. Dar boğaz, toprağı ve evleri, insanları ve ekilmiş toprakları beraberinde götüren bir akıntıya dönüşüyor. Sağ kalanlar canlarını kurtarmak için yüksek arazilere kaçıyor ve yakınlarıyla beraber saklanıyor. Aylar içinde, tatlı su gölü tuzlu suya, günümüzdeki Karadeniz'e dönüşüyor.

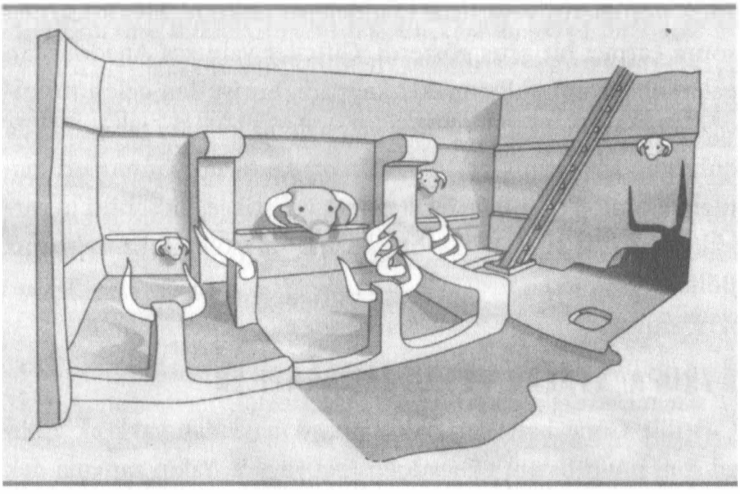
ÇATALHÖYÜK (MÖ 7400–5700)

Türkiye'nin ortasında yer alan Çatalhöyük, MÖ 7400 ile 5700 arasında, neredeyse 2 binyıl boyunca, kente benzer bir köydü (bkz. Şekil 6.2). Nesiller boyunca aileler, dar geçitlerle ayrılan ve tepeden girilen, sıkışık düzenli, düz çatılı evlerde yaşadılar. Buranın sakinleri atalara saygı göstermeyi çok önemsiyordu. Bu yerleşimlerin binyıl boyunca serpilmesiyle beraber, burası kalabalık bir köye dönüştü. Bu köyün uzun ömrü ve refahı, kısmen stratejik bir konumda olmasından kaynaklanıyordu; burası Türkiye'nin doğusundaki Van Gölü civarında bulunan ve alet yapımında kullanılan obsidyen kaynaklarına yakındı. Obsidyen ticaretinin kolları, Doğu Akdeniz kıyısında yüzlerce kilometre boyunca, ta Basra Körfezi'ne dek uzanıyordu.

Köy, uçtan uca bakıldığında, geniş bir höyük üzerinde 37,4 hektar büyüklüğünde bir alana yayılıyordu. Dip dibe çok sayıda ev, güneşte kurutulmuş tuğladandı. Evlerin çatıları düz, duvarları yerleşim için elverişli bir tahkimat oluşturuyordu. Köy 1400 yıl içinde en az 18 kez yeniden inşa edildi. Köy sakinleri hiçbir zaman büyük halk binaları, tapınaklar veya özelleşmiş üretim alanları inşa etmedi. Her şeyin merkezinde evler veya birkaç avlu vardı.

Bir tür sosyal yapbozu andıran Çatalhöyük'te tapınak yoktu; sadece ziyaretçilerin saygıdeğer atalara yoğun bir biçimde odaklandığı bazı özel evler vardı. Kazıcılar, aralarında insan, tehlikeli hayvan ve bazen de hayvan/insan resimlerinin bulunduğu detaylı bir sembolizm sergileyen duvar resimlerinden yola çıkarak söz konusu evleri "Tarih Evleri" diye adlandırır. Evlerin altında çok sayıda gömüt vardı; ortalama gömüt sayısı beş ila sekizdir ancak bir defasında 40 yıllık bir iskâna ait tam 62 gömü bulundu. Bu yapıların her birinin tarihsel bir önemi vardı. Hatta buranın sakinleri zemini kazıp uzun yıllardır gömülü olan boğa kafatasları bile çıkarmıştı. Boğa, burada derin simgesel anlamı olan bir hayvandı. Köyde ataların kafataslarını nesilde nesile aktarmayı içeren güçlü bir gelenek de vardı. Bir evin kurulması gibi önemli durumlarda, alçılanmış insan ve boğa kafatasları sergilenirdi (Şekil 7.1).

Bu evlerde yaşayan insanlar, diğer insanlarınkine benzer bir hayat sürmüştü. Bu insanlar, tarih, din ve ataların muhafızlarıydı. Mitsel ve tinsel çağrışımlara sahip yabani boğaları içeren törenlerde önemli bir rol de oynamış olabilirler. İnsan ve hayvan atalar, ölüleri, evi ve sakinleri koruyordu. Tehlikeli hayvanlar, başsız insanlar ve kuşlar arasındaki bağlar, bütün bu motifler, Çatalhöyük'tekine benzer toplumların merkezi bir parçası olan güçlü bir devamlılık geleneğinin parçalarıydı. O dönemde Güneybatı Asya'nın büyük bir kısmında, kabaca benzer inançlar ve gelenekler vardı.

Şekil 7.1 Çatalhöyük'teki bir "Tarih Evi"nde bulunan mabedin doğu ve güney duvarlarının canlandırması. Çatıdan bir merdivenle girilen evde yontulmuş öküz başları, boynuzlar, banklar, boğa ve koçların rölyef modelleri görülüyor.

Çatalhöyük aslında çok da yaşanası bir yer değildi. MÖ 7400'de küçük bir köy olarak başlayan yer, neredeyse bir kent kadar yoğun nüfusa sahip bir topluluğa dönüşmüştü. Buna bağlı olarak, kronik aşırı kalabalıklaşma ve düşük hijyen nedeniyle ister istemez enfeksiyonlar ortaya çıkmıştı ve bunlar ölülerin kemiklerinde görülür. Kalabalıklaşma, aynı zamanda şiddete de yol açmıştı ve bu da sıklıkla sert kil toplarla öldürülmüş

veya yaralanmış, pek çoğu kadın olan bireylerin kalıntılarında görülmüştü.

Çatalhöyük hareketli bir topluluktu ve aynı zamanda insanların MÖ 6325 ile 5815 arasında uzun süreli bir soğuk-kuraklık döngüsü sırasında büyükbaş hayvanlardan koyunlara ve keçilere geçiş yapmasını sağlayacak kadar da becerikliydi. MÖ 5700'de burası en sonunda terk edildiğinde, Ege Adaları'nda, Yunanistan'da ve Avrupa'nın güneydoğusunda çiftçilik başlamıştı.

Güneybatı Asya'daki pek çok büyük yerleşim ticaret merkezlerine dönüştü. Büyük veya küçük topluluklarda bulunan egzotik nesnelerin veya ithal maddelerin miktarı, MÖ 8000'den sonra çarpıcı bir artış gösterdi. Çiftçiler yalnızca Anadolu'dan gelen obsidyeni kullanmakla kalmadı, Suriye'den gelen turkuvaz, Akdeniz ve Kızıldeniz'den gelen deniz kabuğu takasında da bulundu. Ekonomik etkinlik arttıkça ve tarım yöntemleri kısmen teknolojik yeniliğe bağlı olarak geliştikçe, ilk şehirli uygarlıkların ortaya çıkışı için sahne hazırlanmış oldu (bkz. Sekizinci Bölüm).

AVRUPA: ATALAR VE KUTSAL ARAZİLER

Çiftçilik, Güneybatı Asya'da ortaya çıkmasından yaklaşık 2 bin yıl sonra Avrupa'nın güneydoğusuna yayıldı. Yakın zamana dek çoğu insana göre çiftçilik avcı toplayıcı toplumları Avrupa'da bilfiil sona erdiren sömürgeleştirmenin basit bir süreciydi. Aslında bu süreç çok daha karmaşıktır ve hem göçmenlerin getirdiği yeniliklerin hem de değişen koşullara ve yeni komşulara yerel olarak uyum sağlamanın bir karışımıdır.

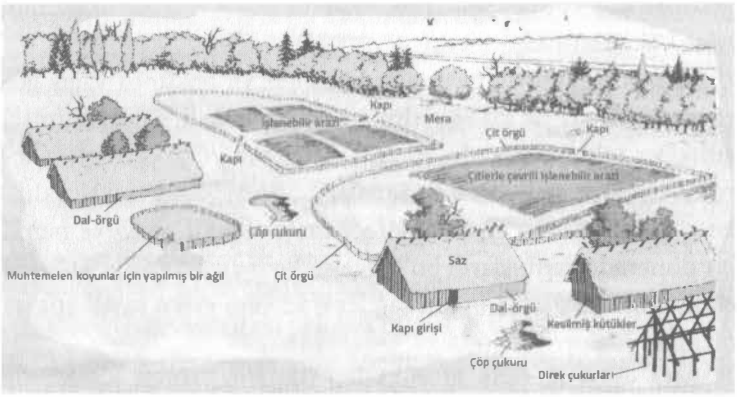
Şimdi Yunanistan olan bölgede MÖ 7000 gibi erken bir tarihte çiftçiler vardı. Bunlar kolayca ekilip biçilen taşkın ova topraklarını işliyor, gernik buğdayı ve arpa ekiyor, büyükbaş hayvan, koyun ve domuz yetiştiriyordu. MÖ 5500'e gelindiğinde, çiftçi topluluklar Yunanistan'da ve Adriyatik Denizi'nin Dalmaçya kıyısı boyunca yaygınlaşmıştı. Birkaç yüzyıl içinde koyun

yetiştiriciliği ve yerleşik tarım, Akdeniz kıyısı ve iç kesimlerinde iyice kök salmıştı.

Kuzeyde Avrupa'nın ılıman bölgeleri yıl boyunca yağış görüyordu ve yaz ile kış mevsimleri arasında belirgin mevsimsel zıtlıklara sahne oluyordu. Burada çiftçiler sazdan çatılarıyla kereste evler inşa ediyorlardı. Şansları varmış; yaz ortası sıcaklıkların günümüzden en az 2 derece fazla olduğu, sıcak ve nemli bir dönemde varmışlardı bu bölgeye. Yerli avcı toplayıcılar yeni ekonomilere kolayca uyum sağlamış ve yeni gelen sayısı çok az olabilir.

MÖ yaklaşık 5500'de yükselen Akdeniz, şimdi Karadeniz olan Euxine Buzul Gölü'nü taşırdı. Taşkın, geniş bir bölge boyunca kıyıdaki çiftçi toplulukları zor durumda bırakmış olsa gerek. Büyükbaş hayvan yetiştiriciliği ile ilkbaharda yapılan tahıl çiftçiliğinin Kıta Avrupası'nın geniş bölgelerinde, bilhassa lös olarak bilinen rüzgârın taşıdığı yumuşak buzul çökeltilerinden oluşan topraklarda geliştiği bir dönemdi bu. Avcı toplayıcı topluluklar, çiftçilik veya hayvancılık için elverişsiz olan bölgelerde serpilmeyi sürdürdü.

Çiftçiliğin Avrupa'da yayılması, uzun yüzyıllar boyunca ciddi kültürel değişimleri içeren dalgalı bir süreçti. Bilinen en erken Avrupa çiftçi kültürü, MÖ 5300 civarında Tuna Havzası'nda ortaya çıkan Bandkeramik (veya Tuna) kültürüdür. Büyükbaş hayvanlar ve koyun ile keçi gibi daha küçük hayvanlar, Bandkeramik hayatının önemli bir parçasıydı. Aynı şekilde arpa, siyez ve gernik buğdayı gibi tahıl ürünleri de. Bu ürünleri çiftçiler ekim rotasyonu ve nadas yöntemleriyle yetiştiriyordu. Bu sayede, uzun süreler boyunca 50 ila 60 insanın oluşturduğu köyleri iskân edebiliyorlardı (Şekil 7.2). Bandkeramik toplulukları batı yönünde yayılarak MÖ 4800'de Hollanda'nın güneyine kadar ulaşmıştı. En sonunda yerel çiftçilik adaptasyonları, İskandinavya'nın güneyinde ve Britanya'nın ovalarında avcılık ve toplayıcılığın yerini aldı.

Şekil 7.2 Orta Avrupa'daki bir Bandkeramik çiftçi kompleksinin, uzun evler ve tarla sınırlarıyla beraber canlandırımı.

Bandkeramik toplulukları nihayetinde uzun süredir iskân ettikleri, büyük kütük kulübelerde yaşamaya başladılar. Kıymet verilen akrabalık bağları, geniş bölgelerde köyleri birbirine bağladı. Pek çok Bandkeramik mezarında, özenle süslenmiş kadın bedenleri vardır. Bu durum kadınların yüksek statülü ve hatırı sayılır politik güce sahip bireyler olduklarına işaret ediyor olabilir.

ORTAK GÖMÜTLER VE MEGALİTLER

MÖ 5. binyılda, Avrupa'da, bilhassa ortak mezarların rağbet gördüğü batıda, detaylı gömülme adetleri ortaya çıkmıştı. Bunlar, megalitleri, yani kaba yontulmuş büyük kayalardan yapılan ve toprak höyüklerin altına gömülen ortak gömüt alanlarını da kapsıyordu. Böyle kamusal gömüt yerleri, hürmet edilen akraba liderlerinin yanı sıra, atalarla yakın akrabalık bağları olan bireylerin de gömüldüğü yerler olabilir. Günümüz Fransa'sındaki bazı çiftçiler, MÖ 4500 gibi erken bir tarihte bile büyük, ortak megalitik mezarlıklar inşa ediyordu. Böylesi yapılar, Avrupa'nın batısı ve Akdeniz'in batı toprakları boyunca yaygın kullanılmaya başlandı. Bunların tam olarak neyi simgeledikleri çok tartı-

şıldı ancak kesin sonuçlara varılamadı. Britanya'nın güneyinde insanlar, iç kısımları iri kayalardan oluşan uzun höyüklere gömülmüşlerdi. İngiltere'nin güneyindeki Avebury civarında bulunan West Kennet uzun höyüğü, MÖ 3500'de nesiller boyunca ortak mezar olarak kullanıldı. Belki de böylesi anıtlar, gitgide kalabalıklaşan bir tarım bölgesinde bölgesel işaretler olarak işlev görmüş ve ataların toprak sahipliğini abideleşmişti. Zaman geçtikçe, gömme törenleri ve ataların anılması, daha da büyük anıtların ve aşağıda bahsedilen, daireler biçimindeki taş ve ahşap yapıtların etrafında yapılmış olabilir.

MÖ 2800 ile 2400 arasında, bireysel mezarlar ve ortak kabirler Orta ve Doğu Avrupa'da kullanılmaya başlanmıştı. Bu, yeni inançların bireysel güç ve prestiji pekiştirdiği bir dönemdi. Artık süslü mezarlık eşyalarıyla beraber gömülen nüfuzlu bir birey, tek erkek ata, toprak sahipliği üzerindeki otoritenin temeliydi. Bu atalardan aktarılmaya başladı ve böylece toprağın ve zenginliğin miras alınması meşrulaştı.

Bu geçişin MÖ yaklaşık 2600'de Avrupa tarımında pulluğun yaygın bir biçimde kullanılmaya başlanmasıyla kesiştiği söylenebilir. Bu gelişme de çekiş için öküzün kullanılması, koyun kırkımı ve at biniciliğiyle kesişti ve toprak sahipliğinde köklü değişimler meydana geldi. Artık çok daha geniş araziler temizleniyordu. Hem ailevi üretim hem de akrabalık bağları bireysel başarının, prestijin ve toprağın miras alınmasının normlaştığı toplumların yolunu açtı.

AVEBURY VE STONEHENGE (MÖ Y. 2550 İLA 1500)

Stonehenge ve onun yakınında bulunan Avebury gibi büyük anıtlar, tek başlarına değildi. Avebury artık yerlerinde yeller esen höyüklerin, etrafı çevrili alanların, ölü mahzenlerinin ve ataları anmak için yapılan diğer yerlerin bulunduğu çok geniş bir arazinin merkezinde yer alıyordu. Set ve hendeğiyle bir taş daire olan 11,5 hektarlık Avebury, MÖ 2550 civarında inşa edildi. Dış dairede doksan sekiz dikili taş vardı. Beyaz kireçten

zemine inşa edildiğinde kilometreler boyunca rahatça görülebilen Avebury, toprak setler ve civardaki bir bayırda bulunan West Kennet gibi höyüklerle, devasa ve kutsal bir alanın merkezindeydi.

Avebury ve Stonehenge gibi yerlerde her yıl yapılan ayinsel törenler, insan yaşamının devamlılığını pekiştiriyordu. Megalitler, çarpıcı bir nüfus artışının yaşandığı bir dönemde siyasi ve sosyal devamlılığın önemli simgelerine dönüşmüştü.

Dünyadaki en ünlü arkeolojik alanlardan biri olan Stonehenge, MÖ yaklaşık 2950'de ayin çukurlarından oluşan bir daireydi. Art arda yeniden yapılandırmalarla beraber, yaklaşık 240 kilometre mesafedeki Galler'in güneyinden getirilen iri ve küçük mavitaş ile 30 kilometre öteden getirilen sarsen taşından meydana gelen meşhur taş daireler MÖ 2500'den sonra ortaya çıktı. Fakat söz konusu mavitaşlar sıradan değildi. En yeni araştırmalara göre, Stonehenge'in mimarları, Galler'in güneyindeki Preseli Tepeleri'nde bulunan Waun Mawm'daki bir taş daireden (günümüzde sadece dört taşla temsil edilir) taşlar almıştı (veya "yeniden tahsis etmişti"). Eski dairenin artık boş olan taş deliklerini kazıyla çıkaran arkeolog Mike Parker Pearson, onların Stonehenge mavitaşlarıyla eşleştiğini buldu. Hatta bir delik, Stonehenge'de bilinen sıradışı formlu bir taşın izini taşıyor, ikisi birbirine "kilide oturan anahtar gibi" uyuyordu. Stonehenge'in mimarları, Preseli Tepeleri'nden Stonehenge'e mistik güçler mi aktarıyordu? Durum ne olursa olsun, görünüşe göre bu süreç fevkalade bir ayinsel öneme sahipti.

Stonehenge'de mimarlar nesiller boyunca dairelere ve onların kendine has trilitonlarına müdahale etti. Dairelerin önemini bilmiyoruz ancak yerel yaşamı idare eden tarımsal döngüde önemli duraklar olan yaz ve kış gündönümleriyle ilgileri var. Stonehenge, sembolizmle dolup taşan önemli bir yerdi fakat uzun bir bulvar, höyükler ve diğer yapılardan oluşan çok daha büyük bir arazinin bir parçasıydı. Durrington Duvarları olarak bilinen büyük toprak set ve hendek kompleksi, Stonehenge'in 3,2 kilometre kuzeydoğusunda bulunur. Dairenin içinde, ayin

liderlerinin yaşadığı iki büyük kült evi yer alır. Dairenin dışındaysa bir zamanlar çok büyük bir köyün parçası olan sayısız ev bulunur.

Mike Parker Pearson, Stonehenge arazisinin iki sembolik diyardan oluştuğuna inanıyordu. Bunlardan biri, taş daireleriyle Stonehenge'di ve ölüler ile atalar için kalıcı bir anıttı. Öte yandan, Durrington Duvarları onun aksine yaşayanların diyarı, geçici bir varoluşun yeriydi. Durrington'da bulunan çok sayıda hayvan kemiği, sık sık ziyafetlerin yapıldığına işaret eder. Stonehenge ise çok daha sade bir yerdir ve iki alan, yaz ve kış gündönümlerinde ayin yolları olarak kullanılan tören bulvarlarıyla birbirine bağlanır.

MÖ yaklaşık 2500'e gelindiğinde, tunç metalürjisi Avrupa'da yaygındı; bakır ve kalayın alaşımı da Güneybatı Asya ile Güneydoğu Avrupa'da birbirinden bağımsız olarak geliştirilmişti. MÖ 1700 ile 1330 arasında, çok çarpıcı bir şekilde genişleyen ve yalnızca metal cevherleri değil, çok çeşitli prestijli nesneleri de kapsayan ticarete bağlı olarak hızlı bir teknolojik yenilik yaşandı. Tuz ve diğer elzem maddeler üzerinde yerel tekeller gelişirken toplum da değişiyordu. Zenginlik ister istemez az sayıda bireyin elinde birikmeye başladı. Hırslı ve güçlü klan şefleri, yüzyıllar süren politik istikrarsızlıklar sırasında sürekli değişen ittifaklar oluşturdu.

Macaristan'ın batısında bulunan ve tahkim edilmiş köyleri ile yakılmış gömütlerle dolu büyük mezarlıkları nedeniyle arkeologların Urnfield halkı olarak andığı bir savaşçı topluluğu gibi bazı militan seçkinler ortaya çıktı. Urnfield halkı, atların çektiği araçlardan faydalanmış, kılıç ile sac levhalı zırh gibi çok daha gelişkin silahlar kullanmıştı. Urnfield silahları ve gömme ayinleri, daha da batıya, ılıman Avrupa'ya kadar yayılmıştı. Daha yeni ve dayanıklı tarım sayesinde, ilk kez çok daha ağır topraklar ekilip biçilmeye başlandı. Büyükbaş hayvanlar ve diğerleri, gıda üretimi ekonomisine tamamıyla entegre edildi ve koyunlar hem yünleri hem de etleri için yetiştirildi.

MÖ 1. binyılda Ukrayna'dan doğuya, ta Çin'e dek uzanan

engin, engebeli otlak arazi ve stepler, ata binen göçebelere ve sürülerine uzun yıllar evsahipliği yaptı. Üç bin yıl önce, tarihteki ilk İskit göçebeleri sahneye çıktı; bunlar keçe çadırlarda yaşayan yiğit savaşçılardı. Sibirya'nın kuzeydoğusunda, detaylı dövmeleri, deri ve yün kıyafetleriyle şefler, höyüklerin altında uzanmıştı. Sibirya'nın Altay Dağları'ndaki Pazırık'ta, Çin ve Rusya sınırının yakınında, özgün iklim koşulları, İskit şefinin mezarının kalıntılarını –sert buzda derin donmuş şekilde– korumuştu. MÖ 5. yüzyıla tarihlendirilen şefe, öteki dünyaya yolculuğunda karısı, hizmetkârları, atları, yiyeceği ve at arabaları eşlik ediyordu. Capcanlı ve stilize hayvan desenleri, şefin dövmeli tenini, silahlarını ve koşum takımını süslüyordu.

Halk steplerde sık kullanılan ticaret rotalarının kuzeyinde yaşadı ve Asya'nın batısındaki çiftçilerin topraklarına yerleşti. Engin topraklar ancak az sayıda göçebeyi geçindirebiliyordu. Nesiller boyunca göçebeler tarım arazilerini sömürdükçe ve sürüleri için otlaklar aradıkça yerleşilen arazilerin sınırları bir genişledi, bir daraldı.

ASYA'DAKİ PİRİNÇ YETİŞTİRİCİLERİ VE PASİFİK SEFERLERİ (MÖ 5000'DEN SONRA)

Çin'in güneyinde çok sayıda çiftçilik kültürü doğdu. Şanghay'ın güneyinde yaşayan Hemudu halkı, ormanlar ve göletlerle çevrili, bataklık bir habitatı iskân etmişti. MÖ 5000 ile 4500 arasında Hemudu, sağlam kereste yapılarda yaşayan ve tarlalarında kemik kürekler ve çapalarla çalışan pirinç yetiştiricilerinin oluşturduğu çalışkan bir topluluğa evsahipliği yapmıştı. Pirinç, MÖ 4900'e gelindiğinde, palamut ve su kestanesi gibi bitki yiyeceklere kıyasla temel gıda maddesi olarak gitgide önem kazanıyordu. Görünüşe göre pirinç yetiştiriciliği Çin'in güneyinden Hindistan'a ve Güneydoğu Asya'ya yayılmıştı.

Pirinç yetiştiriciliğinin Güneydoğu Asya'da ne zaman kök saldığı bilinmiyor ancak MÖ 2500 civarında Vietnam'ın Kızıl Nehir Vadisi'nde yaygın olduğunu biliyoruz. MÖ 2000 ile 1400

arasında, Tayland'ın Khok Phanom Di'nin mangrov bataklıkları civarında önemli bir yerleşim ortaya çıktı. Bu zengin bir topluluktu ve bu alandan otuzlarının ortasındaki bir kadına, uzman bir çömlekçiye ait bir gömüt ortaya çıkarıldı.

Asya anakarasının açıklarında bambaşka bir dünyaya gireriz. Bismarck Adaları'nda taro gibi kök bitkileri MÖ 1900 ile 1500 arasında temel gıda maddesine dönüşmüştü. Pasifik adalarına ilk yerleşimin nasıl gerçekleştiği, Kaptan Cook'un 18. yüzyılda yaptığı yolculuklardan beri biliminsanlarını büyülemiştir. Açık deniz adalarında yerleşim, taro ve yam gibi kök bitkilerinin yanı sıra ekmek ağacı, Hindistan cevizi ve şeker kamışı yetiştiriciliğine dayanıyordu. Tavuklar, köpekler ve domuzlar Asya anakarasında evcilleştirilmişti ancak yabani yiyeceklerin az bulunduğu adalarda sağ kalmak için elzemdi. Daha önce değindiğimiz gibi, Solomon Adaları ve Yeni Gine'ye yakın diğer adalara Buzul Çağı sırasında yerleşildi. Ancak daha da açıklardaki yerlerin sömürgeleştirmesi yalnızca derin su kanolarına değil, bu tarz su araçlarında günler boyunca taşınabilecek küçük hayvanlara ve yiyeceklere bağlıydı; bu yolculuklar uzman kılavuzluk ve yön bulma becerileri gerektiriyordu.

Melanezya'nın sömürgeleştirilmesi MÖ 1550 ila 1000'de yaklaşık altı yüzyıl sürmüş, denize elverişli uskunduralı kanolarla gerçekleştirildi. Bu işle (Yeni Kaledonya'daki bir arkeolojik alanın ismi verilen) Lapita halkı uğraşıyordu. Lapita kaptanları usta tüccarlardı; kökenleri Asya anakarasının güneybatısına dayanıyor olabilir ancak memleketleri Yeni Gine açıklarındaki Bismarck Adaları'ydı. Bunlar, Yeni Britanya Adası'nın 3700 kilometre doğusundaki Fiji'ye ve batıda Borneo'ya obsidyen taşıyorlardı. Ticaret ağları, 8100 kilometreyi aşkın bir alana, Orta Pasifik'in derinliklerine uzanıyordu.

Ticaret ağları ve bağlantıları, Lapita kanolarının doğuda Fiji ve Tonga'da ticaret yapmasıyla beraber sürekli olarak değişti. Bu insanlar, rüzgâr, hava ve okyanus kabarmaları konusunda derin bilgi sahibi olan ve açık suları karadan görünmeyecek şekilde aşarken güneş ve yıldızlardan faydalanan usta seyrüsefercilerdi.

Yön uzmanlığı ise şarkılar ve sözel gelenek aracılığıyla sonraki nesillere aktarıldı.

Mikronezya ve Polinezya'ya yerleşim çok daha sonra, MS 1000 ile 1300 arasında okyanus seferlerinde görülen çarpıcı artış sonucunda gerçekleşti. Kanolar MS 1025'te Issız Tahiti'ye, MS 1263'te ise uzaklardaki Rapa Nui'ye ulaştı. Sadece üç yüz yıllık okyanus yolculuğu, MS 1219 ile 1269'da insanları Hawaii'ye götürdü. Daha da güneyde, Polinezyalılar MS 1230 ile 1280 arasında Yeni Zelanda'ya ulaştılar.

Bu büyük okyanus seferleri, *Homo sapiens*'in dünya çapındaki 100 bin yıllık yolculuğunun son bölümüydü.

AMERİKAN GÜNEYBATISINDA ANASAZİ KÜLTÜRÜ (MÖ Y. 2000 VE SONRASI)

Tarıma Amerikan Güneybatısı ve doğusundaki ormanlık arazilerin halkları kadar hazırlıklı olan pek az antik topluluk vardır. Düzensiz yağışların olduğu yarı kurak güneybatıda, avcılık ve arayıcılık daima çok riskli girişimlerdi. Mısır ve fasulye gibi evcilleştirilmiş bitkiler, bu kuru çevrelerde iyi mahsul vermiyordu ancak bir avantajları vardı: Bunlar öngörülebilir besin kaynaklarıydı.

Mısır, Güneybatı'ya ilk olarak MÖ 2000 ila 1500'de yağış miktarının görece yüksek olduğu bir dönemde girdi. Pek çok topluluk mısır ve fasulyeyi öncelikle yabani besinlerin tamamlayıcısı olarak yetiştirdi ve bunu yapmak çevrelerinin potansiyelini en yüksek noktaya taşımalarına yardımcı oldu. Yetiştiricilik hiçbir surette kolay değildi çünkü mısır burada menzilinin sınırlarına dayanmış durumdaydı. Çiftçiler, nemi koruyan toprakları çok özenle seçiyor, pek doğrudan güneş almayan, kuzeye ve doğuya bakan yamaçları kullanıyorlardı. Çiftçiler kanyon ağızlarının yanına tohum ektiler ve akarsu ile pınarlardan su çektiler; ayrıca kuraklıkların ve sellerin risklerini asgariye indirmek için bostanlarını farklı bölgelere dağıttılar. Yerel mısır türleri daha verimli hale gelerek hayati bir gıda maddesine dönüş-

tü. Pek çok insan topluluğu artık kalıcı mezralarda ve çok daha küçük arazilerde yaşıyordu. Bunlar, devamlı surette değişen iklim koşullarına kayda değer bir esneklikle uyum gösterebilen, daha karmaşık toplumların birer parçasına dönüştü.

MÖ 300'e gelindiğinde, Güneybatı toplumları tarıma daha da fazla bel bağlamaya başladı. Başlangıçta Anasazi topluluklarının pek çoğu, çukur evlerden meydana gelen küçük köylerde yaşıyordu. Gelgelelim, MS 900'den sonra nüfusun büyük kısmı bitişik odalardan oluşan zeminin üstündeki yerleşimlerde toplandı. Bunlar, yeraltı tören odaları *kiva*'lardan eşit mesafede küçük kemerler halinde toplanan meşhur pueblolara dönüştü. En muhteşem pueblolar, New Mexico'daki Chaco Kanyonu gibi yoğun nüfuslu yerlerde ve Güneybatı'nın kuzeyindeki Four Corners bölgesindedir.

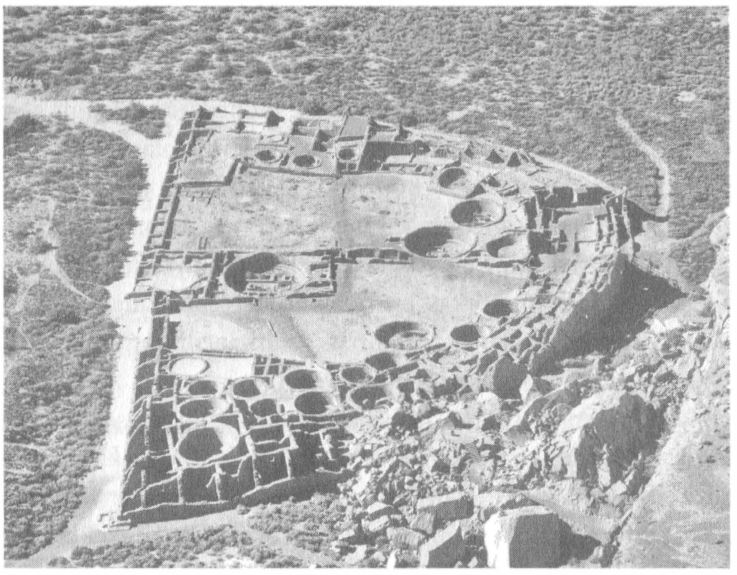
CHACO KANYONU, NEW MEXICO (MS Y. 800 İLA 1130)

San Juan Havzası, New Mexico'nun kuzeybatısı ve yanındaki Colorado, Utah ve Arizona bölgelerin büyük kısmını kaplar. Burası hafif engebeli geniş düzlükler ve vadilerden meydana gelen bir arazi. Küçük mesalar, bütler ve kısa kanyonlar Havza'nın özellikleridir. MS yaklaşık 800 ile 1130 arasında, çarpıcı uçurumlarıyla Chaco Kanyonu, insan yerleşimi ve ayinsel etkinliği için cazibeli bir yerdi. "Büyük evler" olarak bilinen bir dizi büyük pueblo, kanyonda akan on yedi kilometrelik akarsuyun kenarında yükseliyordu. Her bir büyük ev, hizipçilik ve toplumsal gerilimin rutin olduğu canlı mekânlardı.

Bunların en meşhuru Pueblo Bonito. Yarım daire şeklindeki odalar, bir zamanlar yerin altındaki tören odaları veya *kiva*'larıyla bir meydana bakar. Alan, civardaki kanyon duvarlarında bulunan çarpıcı kaya oluşumlarıyla öne çıkan, muhtemelen kutsal olduğu düşünülen bir yerde ortaya çıktı. (Şekil 7.3).

Başlangıçta, 860 ile 935 arasında Pueblo Bonito taştan yapılma küçük bir yerleşim, kemer şeklinde mütevazı bir yerdi ancak

görünüşe göre güçlü tinsel çağrışımları vardı. Buranın sakinleri, katmanlı bir dünyada yaşıyordu; gökyüzü, yeryüzü ve yeraltı dünyası. Köyleri, *sipapu*, yeraltı dünyasından yeryüzüne çıkılan noktaydı. Burada yaz ve kış gündönümlerinde, güneş ve ayın evrelerinde detaylı ayinler gerçekleşirdi. Temel değerlerinin dramatik gösterilerde yeniden canlandırıldığı Pueblo dünyasında, daima ahenk ve düzen vardı. Grup, bireyden önemliydi; insanlar daima aynı olan ve gelecekte de aynı kalacak bir varoluş muhafaza etmeye odaklanmışlardı. Chaco yaşamı, kurak bir çevrenin sert gerçeklerinin insan varoluşunu belirlediği bir bölgede, mısır tarımı ve dini inanç çevresinde dönüyordu. Bonito bir yerleşim yeri olarak başlamıştı ancak sonradan bir büyük eve, kudretli ayinsel ve siyasi çağrışımları olan bir tören yapısına dönüştü; burası bol bol depolama alanına sahipti ancak gündönümleri ve diğer önemli olaylarda ziyaretçi akınına uğramasına karşın pek az kalıcı sakini vardı.

Şekil 7.3 Pueblo Bonito, Chaco Kanyonu, New Mexico. Daire biçimindeki yapılar, yeraltı *kiva*'larıdır.

Chaco'nun büyük evlerinin seçkin sakinleriyle bağlantılandırılan kudretli ayinsel çağrışımlar hem çiftçilik hem de su idaresini merkezine alıyordu. Pueblo Bonito'daki gömütler üzerinde yapılan DNA incelemesiyle onaylandığı üzere, dişilerin soyu Chaco tarımının başarısında elzem bir rol oynamıştı. Kadınlar su idaresinde etkindi ve ayin etkinlikleri hem doğurganlık hem de suyla bağlantılıydı. Yapay kanallar ve toprak oyuklardan meydana gelen karmaşık sistemleri, bölgesel koşullara göre şekillendirilmiş, çokyüzlü bir sulama sisteminin bir parçasını oluşturuyordu. Hızla değişen yağış miktarı ve öngörülemez çevre, toplumun değişkenlik gösteren su kaynaklarına karşı hızlı tepkiler verilmesini gerektiriyordu.

Pueblo Bonito'nun yönetimi verasete dayanıyordu, dini ve güçlüydü. Kültürel düzen, öngörülemez çevresel koşullar ve iklim değişikliklerini yansıtıyordu. Bu durum araziye hafiften işlenmiş durumdaydı. Toprakların ve değişen su kaynaklarının takip edilmesini temin eden toplumsal denetimler ve işgücünün derhal kullanılabilmesi, uzun süreli sağ kalımı mümkün kılan risk yönetiminin elzem unsurlarıydı.

Son olarak bir analiz yapmak gerekirse, Chaco toplumunu başarılı kılan, güçlü liderlerden ziyade, akrabalığın detaylı yükümlülükleri, karşılıklılık ve ortak menfaat için verilen emeğin sonucuydu. Hiç kimse San Juan Havzası gibi kurak bir çevrede kendi kendine yetemezdi; detaylı törensel geleneklerin toplumu bir arada tutmasının temel bir nedenidir bu.

Chaco'nun çöküşü, 1130 ile 1180 arasındaki ciddi bir kuraklık dönemiyle insanların kuzeye doğru ve başka yerlere taşınması sonucu oldu. 1200'lerin ortasında Mesa Verde ve Four Corners bölgesindeki diğer pueblolar önem kazanmaya başladı. Ancak 13. yüzyıldaki kuraklıkta insanlar yavaş yavaş göçtü, pek çoğu güneydoğudaki daha yağışlı bölgelere gitti.

ADENA, HOPEWELL VE MİSSİSSİPPİ YERLİLERİ (MS Y. 2000 İLA 1650)

Güneybatıdakiler gibi Kuzey Amerika'nın doğusundaki ormanlık alanlarda yaşayan avcı toplayıcılar da, MÖ 2000 civarında başlayan kazayağı ve bataklık mürveri gibi yerel bitkilerin tek tük yetiştirilmesinden binlerce yıl önce, yiyecek olarak kullanılan bitkiler konusunda istisnai bir uzmanlık kazanmıştı. Aşağı yukarı aynı dönemde yerel gömütlerde sosyal statünün ilk işaretleri ortaya çıktı. Aynı zamanda ölü gömme ve ölümden sonraki yaşama yönelik gitgide yoğunlaşan bir uğraşın ortaya çıktığı dönemdi bu.

Yüzyıllar geçtikçe ölümle ve yaşayanların dünyasından ataların diyarına geçişle bağdaştırılan cenaze törenleri gitgide daha gelişti ve önem kazandı. Bu gelişme, artan sosyal karmaşıklıkla kesişti. Bunu uzun mesafeli takasta bir patlama ile törensel setlerin inşası takip etti.

Komşu topluluklar arasında uzun yüzyıllara yayılan takasla birlikte, prestije önem veren toplumlar bazı hammaddeler ve egzotik nesnelere yüksek değer vermeye başladı. Meksika Körfezi ve Atlantik kıyısına ait dövülmüş bakır eşyalar ve deniz kabukları yüksek statü simgelerine dönüştü ve sahipleriyle beraber gömüldü. MÖ 500'e gelindiğinde, bu kişiler devasa höyüklerin altına gömülüyordu. MÖ 500 ile MS yaklaşık 400 arasında Ohio Vadisi'nde serpilen Adena kültürü, önemli insanların kenarları kütüklerle çevrili mezarlarda yattığı höyükler ve tören alanlarıyla öne çıkmıştı.

Adena'nın Hopewell geleneği olarak bilinen türevi, MÖ yaklaşık 200'de ortaya çıkmış, altı yüzyıl boyunca serpilmişti. Bu kültür, Louisiana, Wisconsin'in kuzeyi ve New York Eyaleti'ne dek yayılan gömme stratejileriyle Adena dini ideolojisinin gelişkin bir devamı niteliğindeydi. Uzun mesafeli ticaret, Great Lakes bölgesinden bakır, ta Yellowstone'dan obsidyen ve Appalachia'nın güneyinden parlak mika getirdi. Hopewell toplulukları görece küçük yerleşimlerde yaşamış, çok basit teknolojiler kullanmıştı.

Toplumun yaratıcı becerisi ve zenginliği, görece az sayıda insana ve onların ölümden sonraki yaşamlarına harcanmıştı.

Her türlü tören nesnesinin uzun mesafeleri aşarak elden ele geçtiği bir toplumdu bu. Oyulmuş sabuntaşından tütün çubukları, insan ve hayvan motifleriyle süslenmiş ince mikadan baş ve göğüs süsleri, bakır baltalar ve boncuklar. Bu kıymetli ürünler, farklı akraba liderlerini karşılıklı bir şekilde önemli ve uzun ömürlü yükümlülüklerle birbirine bağlayan, muazzam bir hediye verme faaliyetiyle kişiden kişiye geçiyordu. Hopewell höyükleri ve mezar kompleksleri çok daha gelişkindi. Bazı höyükler 12 metre uzunluğundaydı ve genelde insanların nesiller boyunca gömüldüğü toprak platformların üzerinde yer alıyordu. Bu törensel gelenekler, ruhani dünya ve ataların güçleriyle kurulan karmaşık bir ilişkiyi yansıtıyordu.

Hopewell geleneğinin düşüşe geçmesiyle beraber, dini ve siyasi gücün merkezi MS 400'den sonra güneye kaydı. Bu dönemde gitgide kalabalıklaşan Mississippi taşkın yatağının halkı, özellikle de birinci binyılda fasulyelerle beraber bol mahsul veren bir gıda maddesi olan mısıra odaklanmaya başladılar. Balıkçılık ve sukuşundan elde edilen gıda fazlasına yeni ürünler eklendi. En gelişmiş haliyle bugünkü St. Louis'in karşısında, nehrin diğer tarafındaki American Bottom'da görülen Mississippi geleneğinin ortaya çıkmasıyla beraber, ciddi ekonomik ve sosyal değişimler yaşandı.

MS 1000'e gelindiğinde, Cahokia'da büyük bir tören merkezi gelişti. 30,5 metre yüksekliğindeki *Monk's Mound* [Keşiş Höyüğü], eskiden kazık çitlerle çevrili olan, höyük ve meydanlardan oluşan bir kompleksten meydana geliyordu. Cahokia ve iç bölgelerini seçkinlerden oluşan güçlü bir grup yönetiyordu. Bölgenin kozmolojisini simgeleyen tören kompleksi, 80 hektarı aşkın bir alana yayılıyordu ve çevresinde yoğun nüfuslu topluluklar bulunuyordu. Büyük merkez, kuzey ve güney ticaret rotalarının kesiştiği bir bölgede, Mississippi ve onun Misouri'yle kavuştuğu yere yakın, stratejik bir noktada bulunur. Cahokia'nın yönetici aileleri, belki tinsel dünyada nüfuzlu oldukları düşünüldüğü

için birkaç nesil boyunca muazzam bir siyasi ve manevi gücü ellerinde tutmayı başarmışlardı. Bir yandan da bu geniş bölgede önemli ekonomik ve politik bağlantılara sahip, maharetli tüccarlar oldukları kesin.

Cahokia tüm Mississippi şefliklerinin en gelişkini, belli başlı mevsimsel ayinler için önemli bir toplanma noktasıydı. Ancak merkez bölgesi, örneğin Antik Mısır'la karşılaştırılınca çok küçüktü. Politik açıdan istikrarsız ve antik dini inançlara yaslanan bu kültürün gücü ve bereketi, bir avuç şefin otoritesi, karizması ve yetisine bağlıydı. Gömütlerdeki dişlerin izotopik analiziyle tespit edilen ve çok fazla sayıdaki göçmen ile Cahokia halkı arasında ciddi siyasi ve toplumsal gerginlikler yaşanmış olmalıydı. Büyük merkez, karmaşık ve çok tartışılan nedenlerden ötürü MS yaklaşık 1300'de parçalanmıştı. Söz konusu nedenler arasında, kuraklık ve toplumsal kargaşa yer alıyor olabilir. Bir diğer önemli merkez, güneyde, günümüzün Alabama'sındaki Moundville'de gelişmişti. Moundville ve pek çok küçük merkezi idare eden şefler, muhtemelen veraset yoluyla şef oluyordu. Ayrıca uzun mesafeli ticareti denetliyor, bunun yanı sıra yaşayanlar, atalar ve doğaüstü diyar arasında aracılık ediyorlardı.

Büyük Mississippi merkezleri, Avrupalı kâşifler 16. yüzyılda Mississippi'ye ulaştığında eski güçlerini çoktan yitirmişlerdi. Yabancılar müdahale etmeseydi, Mississippi ve halefleri, güneydeki Maya ve Aztek gibi tam manasıyla gelişmiş bir devlet olur muydu? Çoğu uzman, büyüme mevsiminin kısa olması ve sert iklim nedeniyle böyle olmayacağını düşünüyor.

Tüm dünyada gıda üretiminin en önemli sonuçları arasında daha fazla siyasi gelişmişliğe uzun süreli eğilim, bir sosyal statü uygulaması ve köylerdeki çeşitli tarım topluluklarında karşılıklı bağımlılık yer alıyordu. Bazı yerlerde böyle topluluklar, ilerleyen bölümlerde bahsettiğimiz endüstri öncesi uygarlıklara dönüştü.

* * *

Rapi Nui, Polinezya yakınları, MS 1263... Büyük uskunduralı kano, gün doğarken dalgalı okyanusta sessiz sedasız süzülüyor. Rotacı saatlerdir yolu takip ediyor ve kalkıp inen kanoyla beraber usulca hareket ediyor. Ağzını bıçak açmıyor, gözleri kapalı, altındaki suyu hissediyor. Derken bir anda dikkat kesiliyor ve dümenciye yavaşça sola yönlenmesini işaret ediyor. Görünmeyen uçurumlardan, pruvaya doğru çarpan hafif bir ters rüzgâr tespit etti. Hiç kimse şaşırmıyor çünkü günlerdir rotacının kararlarına güveniyorlar. Kano karaya yaklaşırken ve rotasını kumsala doğru değiştirirken adamlar saldırgan adalılara karşı tetikte, mızraklarına davranıyorlar. Ancak adada yaşayan olmadığı için hiçbir engelle karşılaşmadan karaya çıkıyorlar. Bu pek şaşırtıcı değil çünkü burası dünyadaki en ıssız kara parçalarından biri.

8

SÜMERLER VE ASURLULAR (MÖ Y. 3100 İLA 612)

Uruk, Mezopotamya'nın güneyi, MÖ 2400... Dar sokak, insanlar ve hayvanlarla capcanlı. Ağır yükleriyle eşekler, kalabalık arasında güçbela ilerliyor, sahipleri de onların hemen arkasından geliyor. Bir ses cümbüşü, dar yola bakan kerpiç evlerin duvarlarına çarparak yankılanıyor. Yan geçitteki tüccarlar, kumaş ve kömür sevkiyatlarını satmak için haykırıyor. Korumalar, ellerinde sopalarla, eşek üstünde büyük zigurata doğru ilerleyen üst düzey bir yetkiliyi koruyor, sopalarıyla ve haykırışlarla kalabalığı yararak ilerliyor. Kadınlar tahıl ve kurutulmuş balık dolu bohçalarını yüklenmiş, pazardan sessizce evlerine doğru ilerliyor. Bir koku karmaşası duyulara saldırıyor; çürümeye yüz tutmuş deniz ürünleri, atık su, hayvan idrarının keskin kokusu, sayısız ocaktan yükselen duman, taze inek pisliği. Uruk hiçbir zaman sessiz değil, insanları daima canlı fakat kavgacı, sinirlenmeye pek teşne ve kâr fırsatı için daima tetikte.

Aşağı yukarı yetmiş beş yıl önce, Vere Gordon Childe insanlık tarihöncesini belirleyen iki devrim yaşandığını yazmıştı. Tarım Devrimi'ni önceki sayfalarda irdeledik. İkincisi ise Vere Gordon

Childe'ın MÖ yaklaşık 3000'e tarihlendirdiği, merkezi Mezopotamya ile Mısır olan ve ilk şehirlerin ve yazının, yani uygarlığın ortaya çıktığı Şehir Devrimi'ydi.

UYGARLIKLAR VE ŞEHİRLER

Günümüzde *uygarlık* terimini şehirleşmiş ve devlet seviyesindeki toplumları ifade etmek için kullanıyoruz. Bu sayfalarda betimlenen uygarlıklar, kömür gibi fosil yakıtlardan ziyade el işçiliğine dayandıkları için bazen "endüstri öncesi uygarlıklar" olarak anılır.

Endüstri öncesi uygarlıklar arasında sayısız fark söz konusu. Ancak hepsi bir dizi ortak özelliğe sahip:

- Bu uygarlıklar, kompakt ya da dağınık nüfuslara sahip şehirlere dayanıyordu. Karmaşık toplumsal örgütlenmelere sahiplerdi ve akraba temelli köyler veya küçük kasabalardan daha geniş topraklarda temelleniyorlardı.
- Ekonomileri, haraç ve vergilendirme üzerinden sosyal statü ve merkezileşmiş sermaye birikimine dayanıyordu. Bu tür bir ekonomi, devletin zanaatkârlar ve rahipler gibi, gıda üreticisi olmayan yüzlerce, hatta binlerce insana destek vermesini sağlıyordu. Uzun mesafeli ticaret, iş bölümü ve zanaat uzmanlığı erken devletlerin nitelikleri arasında yer alıyordu.
- Metalürji ve sıklıkla sulama sistemlerini içeren daha gelişkin tarım yöntemleri kullanılmaya başlanmıştı.
- Genellikle yazılı metin formundaki resmi kayıt tutma, basit matematik ve bilim.
- Etkileyici kamu binaları ve Mısır tapınakları ile Mayaların törensel merkezleri gibi anıtsal merkezler.
- Hükümdarın öncü bir rol oynadığı bir tür devlet dini. Örneğin, Mısır firavununun yaşayan bir tanrı olduğu düşünülüyordu.

Endüstri öncesi uygarlıkların gelişimini asla basit bir evrimsel merdivende atılan herhangi bir adım gibi düşünmemeliyiz. Şehirler ve devletler, karmaşık ve hâlâ tam anlamıyla anlaşılmayan süreçlerin sonucunda ortaya çıktı. Bunlardan bazıları, insanlar arasında hızlı nüfus artışı dönemlerindeki sözleşmeler ve hiç olmadığı kadar yoğunlaşmış ilişkilerin kasıtsız sonuçlarıdır. Bu, tamamıyla yeni bir insan yerleşiminin ortaya çıkmasıyla sonuçlandı: Şehir.

Günümüzde şehir, nüfusu bazen milyonları bulan, modern endüstriyel dünyanın bir simgesidir. En erken şehir komplekslerinden bazıları, her biri kendine has akrabalık ağlarına sahip köylerin kümelenmesinden ibaretti. İşlevsel bir tanımlamaya göre, şehirler nüfusu 5000'i aşan yerleşimlerdir ancak bu tanımlama yetersiz. Şehirlerin özgün örgütsel karmaşıklıkları söz konusu. İşte küçük bir özet:

- Büyük ve görece yoğun nüfus: Antik dünyada küçük şehirlerin 2 bin ila 3 bin civarında, yani çok az sakini vardı. Roma ve Çin'in Changan şehri gibi en büyük şehirlerin bir milyonu aşkın nüfusu olabiliyordu.
- Hem şehirde hem de şehri çevreleyen topraklarda uzmanlaşma ve karşılıklı bağımlılık: Şehir, yiyecek için çevre topluluklara bağımlı olan, öte yandan onlara genellikle tarım ürünleri satışı için bir pazarın da dahil olduğu bazı hizmetler sağlayan merkezi bir yerdi.
- Küçük bir çiftçi topluluğunu katbekat aşan bir örgütsel karmaşıklık: Bu onları yine merkezileşmiş örgütlenmesi olan bir devlete bağlıyordu.
- Akraba gruplarının gücü azalmıştı.

DEVLETLERİN KÖKENLERİ

Günümüzde V. Gordon Childe'dan çok daha fazla bilgiye sahip olduğumuz için devletlerin kökenleri konusunda daha fazla teori ortaya atabiliyoruz. Büyük gıda fazlaları, çeşitlenmiş tarım

ekonomileri ve sulu tarımın muazzam bir öneme sahip olduğu konusunda herkes hemfikir. Çoğu arkeolog, aynı zamanda şehir yaşamı ve endüstri öncesi uygarlıkların çarpıcı bir ekonomik ve toplumsal değişim dönemi sırasında aşamalı olarak ortaya çıktığı konusunda da uzlaşır. Devlet oluşumunun, sulama, uzun mesafeli ticaret veya savaş gibi tek bir kapsayıcı sebebi olmadığından emin olabiliriz.

Kültürel değişim ve tepkinin karmaşık süreçlerinde, çevresel faktörler kesinlikle ön plandaydı. Son yıllarda bireyler ve gruplara daha fazla odaklanılmış, daha fazla vurgu yapılmaya başlandı. Arkeolog Norman Yoffee, iktidara üç boyutta odaklanır: Ekonomik, toplumsal veya ideolojik ve siyasi iktidar. Bu üç alan, arkeoloji çalışırken ayrı ayrı ele alındığında bile yakinen ilişkilidir.

Ekonomik iktidar daha uzmanlaşmış üretim yaratmaya, onun yanı sıra depolama ve gıda dağıtımı gibi ayrı görevleri örgütlemeye dayanıyordu. Zaman içerisinde, depolanan gıda ve mal zenginliği, zenginliği üreten veya elde edenler (halk) ile onları kontrol eden ve dağıtanlar (seçkinler) arasındaki bağımlılık ilişkilerine dönüşmüştü. Seçkinler aynı zamanda güvenlik sağlıyor ve örneğin Mısır'ın Nübye ve Nil'in daha yukarısından aldığı altın ve fildişi gibi yerel olarak bulunmayan tüketim mallarını ithal eden uzun mesafeli ticaret ağlarını kontrol ediyordu.

Toplumsal iktidar, müşterek kültürel ve siyasi ilgilerin etkili simgelerinden gelen ideolojik iktidardı. Bu müşterek ideolojiler, özel ve kamusal ayinlerle, sanat, mimari ve edebiyatla pekiştirilerek bireyleri eski akrabalık bağlarından farklı olan ortak bağlarla daha büyük topluluklara bağlıyordu. Bizzat ideolojinin muhafızları olan bireyler, sıklıkla fiziksel ve tinsel dünyalar arasındaki aracılar olarak görülüyordu. Mısır güneş tanrısı Amon'un ideolojisi veya Antik Maya'daki gibi güçlü ideolojiler, antik devletlerin elzem bir bileşeniydi. Meksika'da Teotihuacán veya Kamboçya'da Angkor Vat gibi şehirlerin ve başka pek çok şehrin tinsel dünyayla güçlü bağları olması tesadüf değil.

Siyasi iktidar, bir yöneticinin idari ve askeri uzmanlığını kul-

lanarak tüm topluma otoritesini dayatmasına bağlıydı. Devlet bürokrasisi ve askeri liderlik, geleneksel akrabalık gruplarından değil, onların dışından geliyordu. Dolayısıyla en büyük siyasi iktidar, dış ilişkilerde, savunmada ve savaş durumunda yatıyordu. Aynı zamanda siyasi iktidar hizipçilik, kavgalar ve rekabetlerle dolu toplumlarda, devlet seviyesinde önemli fraksiyonlar arasındaki ciddi çatışmaları çözümlemede önemli bir rol üstleniyordu. Yerel açıdan, bölgesel topluluk ve akraba liderleri ciddi bir nüfuza sahipti. Bunlar toprak sahipliği ve aile hukuku odaklı anlaşmazlıkları yönetiyorlardı.

Yoffee, bu iktidar kaynakları arasındaki daimi etkileşimin, yeni kurumlar, üstün yöneticiler ve devletlerin ortaya çıkmasına yol açtığını öne sürer Siyasi oluşumlar, devamlı surette işlev gösteriyor ve değişiyordu. Bazıları çöküyor, bazıları nesiller boyunca, hatta yüzyıllarca ayakta kalıyordu ancak perde arkasında daima istikrarsızlık mevcuttu.

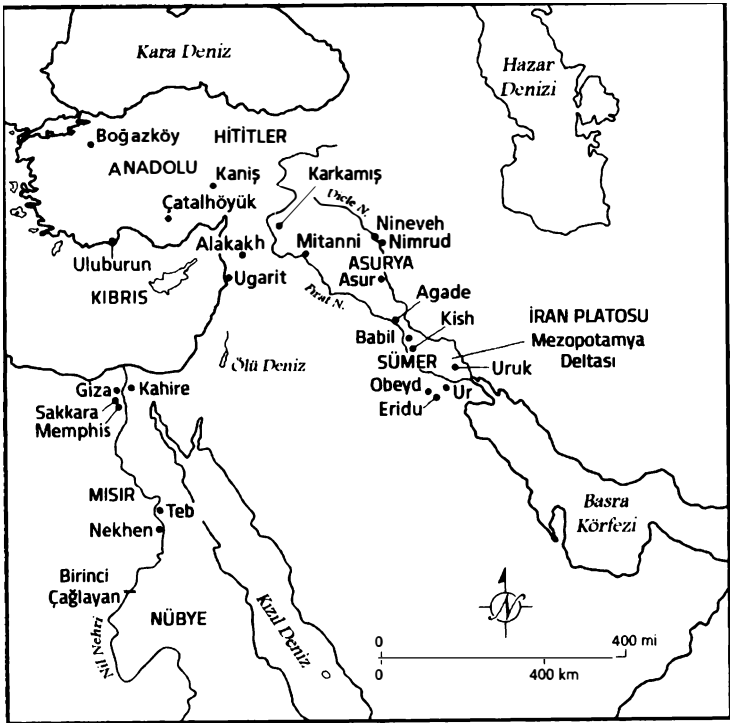
Yoffee haklıysa, birleşen devletler çok farklı biçimlerde evrimleşmişti. Bunun nedeni, güvenilir tahıl mahsulleri veya evcilleştirilmiş hayvanların veya büyük ölçekte gıda depolama yetisinin eksikliği gibi çeşitli kısıtlamalardı. Pek çok toplum, sıklıkla akraba liderleri olan güçlü şefliklerin altında serpilmişti. Burada toplumsal eşitsizlik akrabalık sisteminden kaynaklandı. Bu akrabalık sistemleri devlet dışında bir seçenek oluşturdukları için onlara daha niteliksiz sistemler olarak bakılamaz.

Hem bu bölümde hem de ilerleyen bölümlerde bahsedilen endüstri öncesi devletlere dair değerlendirmeler, çok çeşitli kaynaklara dayanan kısa özetler. Bunlar eksik ve daima da eksik kalacak çünkü erken uygarlıklara dair bilgimiz daima değişiyor ve bu değişim bazen radikal biçimlerde gerçekleşiyor.

İLK MEZOPOTAMYA ŞEHİRLERİ

Tanrıların kralı, adaletin, tarımın ve gök gürültülü fırtınaların efendisi Marduk, Fırat ve Dicle'nin arasındaki ilksel kozmosu yönetiyordu. Fırtına arabasına atlıyor, kaostan düzen üretiyor-

du. Karizmatik tanrı, aşırı sıcaklar ve dondurucu soğukların hüküm sürdüğü bir coğrafya üretti: Mezopotamya (Yunanca "İki Nehir Arasındaki Toprak"). Diğer tanrılar, bu şiddetli toprakta güç için rekabet eden şehirler yarattılar. Bunların ilki, en erken tapınağı MÖ 5500'e tarihlendirilen Eridu'ydu ve onu kuranın bilgelik, ihtilaf, sihir, zanaat ile yaratımın tanrısı, dünyanın efendisi Enki olduğu söylenir. İki bin yıl sonra, Mezopotamya küçük şehir devletlerin bir bileşimine dönüştü ve bu konuda tüm dünyada ilkti (Şekil 8.1).

Şekil 8.1 Mezopotamya ve Mısır'daki önemli bölgeler.

Mezopotamya, şimdi Irak olan bölgede Fırat ve Dicle nehirleri arasında yaşanması zor bir kum, bataklık ve kuru çamur düzlüğünden oluşan ve deniz seviyesinin altında kalan bir bölge. Bir hilal şekli oluşturan taşkın yatağı ve delta bölgelerini kapsayan bu bölgenin batı tarafında Arap ve Suriye çölleri, doğu tarafında ise İran dağlık bölgeleri bulunur. İki nehir olmasaydı, uzun ve son derece sıcak yazlar ile sert ve soğuk kışlar bu bölgeyi çöle çevirebilirdi. Yağış, ürün yetiştirilemeyecek kadar yetersiz ve düzensizdir. Gelgelelim, insan yapımı sulamayla beraber düzlüklerin alüvyonlu toprağı işlenebiliyor ve doğal verimliliği ortaya çıkarılabiliyordu. Her şey, antik çiftçilerin görece küçük toprak parçalarından yüksek miktarda mahsul elde edebilmesini sağlayan, iki nehrin yıllık taşkınlarına bağlıydı. Çiftçiler bu sayede görece yoğun bir nüfusu besleyebiliyordu.

MÖ 6500'de Mezopotamya'nın kuzeyindeki arazilerde yüzlerce küçük çiftçi köyü belirdi. Alçak güney bölgesinde tarımın tam olarak ne zaman yerleştiği tartışmaya açık bir konu ancak tarım buraya ya kuzeyden gelen göçmenler tarafından getirilmiş ya da gitgide kuruyan iklim, körfezin yakınındaki bataklık bölgelerde balıkçılık ve yiyecek arayıcılığını zorlaştırdığında başladı. Kökenleri ne olursa olsun, çiftçi köylerinden oluşan küçük gruplar, MÖ 6000'de Fırat Nehri kanalları boyunca uzanıyordu. Beş yüzyıl sonra, bu toplulukların bazıları, tarlalarına su yönlendiriyor, tuz birikimini engellemek için suyu boşaltıyordu. Bunlar daha sonra, 2.500 ila 4.000 kişilik daha büyük yerleşimlerde konumlanan küçük tarım topluluklarına dönüştüler.

Böylece antik Ur şehrinin yakınındaki bir köyden adını alan Obeyd kültürü doğmuş oldu. Her bir küme, akrabalık bağlarıyla birbirine bağlanan bir grup köyden meydana geliyordu. Çoğu insan, kerpiç ve sazdan yapılma mütevazı kulübelerde oturuyordu ancak daha büyük yerleşimlerde, dar geçitlerle ayrılan daha büyük binalar da mevcuttu. En başından itibaren nehir suyuyla tarım yapan herkes başkalarına bağımlı durumdaydı. Küçük ka-

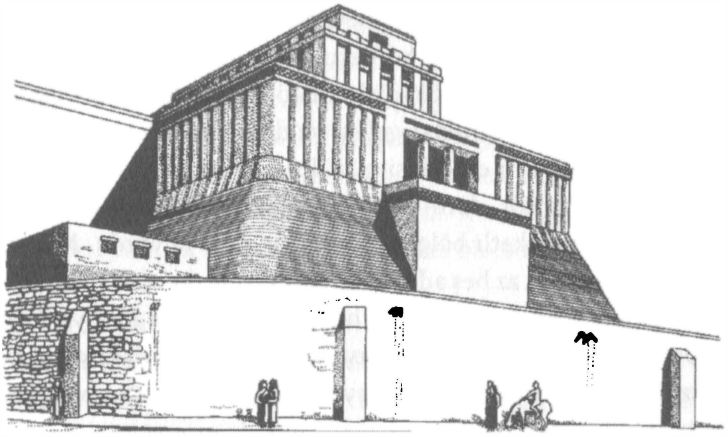
nalları bile kazmaya ve temizlemeye harcanan emek, toplu bir çaba gerektiriyordu. Gıda üretiminin daha verimli yöntemleri bulundukça, gıda fazlası da arttı ve toplumsal değişim başladı. Yerleşik yaşam yaygınlaştı, nüfus yoğunlukları arttı, toplumlardaki baskın gruplar tarım ve ticarette daha etkin bir hale geldi. Bu değişimler, geniş bir bölgede ve nehirlerin daha yukarısında meydana geldi.

Mezopotamya toplumu ilerleyen yüzyıllarda daha karmaşık bir hale geldikçe daha merkezileşmiş otoriteye yönelik bir ihtiyaç doğdu. Zamanla küçük köylerde törensel merkezler yapıldı, çok daha geniş topluluklar gelişti ve dünyanın ilk şehirleri ortaya çıktı. Bunların en eskisi olan Eridu'nun belki 5 bin sakini vardı ve –artık çöl olan– şehir tepeciğinin bulunduğu, nehir kenarındaki bereketli bölgenin ortasında yer alıyordu. Kazılar, aynı konumda en az beş adet katmanlı kerpiç tapınak ve on adet mabedi gün yüzüne çıkardı ve bunların en eskisi MÖ yaklaşık 4500'e tarihlendirilir. Sunak masasında hâlâ, civardaki sığ nehir ağızlarından getirilen adakların ve yüzlerce imparator balığının kemiği bulunuyordu.

Bir diğer yerleşim, Uruk, başlangıçta küçük bir kasabaydı ancak çok geçmeden büyüyen bir şehre dönüştü. MÖ 4. binyılda, yaklaşık 10 kilometrelik bir alana yayılan çevre köylerle beraber, tahminen 250 hektarlık bir araziyi kapsayacak şekilde büyüdü. Bunların hepsi, artan şehir nüfusu için balık, tahıl ve et tedarik ediyordu. Şehir, akrabalar veya zanaatkârların paylaştığı mahallelerin, dar geçitlerin ve avluların bir yapbozuna benziyordu. Yukarıda, basamaklı tapınak veya zigurat, uzadıkça uzayan engin alçak ovalara tepeden bakıyordu (Şekil 8.2). Zigurat ve çevresindeki tapınaklar, Uruk yaşamının merkeziydi ve sadece ibadet mekânları olarak değil, ambar, atölye ve idare merkezleri olarak da hizmet veriyorlardı.

Uruk'un yöneticisi, düşük rütbeli yetkililer, zengin toprak sahipleri ve tüccarlardan oluşan karmaşık ve gitgide büyüyen bir hiyerarşinin hem seküler hem de tinsel lideriydi. Onların altında binlerce sade vatandaş vardı: Balıkçılar, çiftçiler, deniz-

ciler ve köleler. MÖ 3500'de Uruk ve diğer şehirler, detaylı idare sistemleri geliştirmişlerdi. İki önemli yenilik ortaya çıkmıştı. Bunların ilki, İran'ın yüksek arazilerinden ithal edilen bakırla beraber metalürjiydi. Başta bakır yalnızca parlak süsler için değer görmüştü ancak MÖ 2000'den sonra kurşun ve kalayın gelişmesi sert kenarlı tunç aletler ve silahlar yapılmasına yol verdi.

Şekil 8.2 Eridu'daki Uruk kültürü tapınağının canlandırımı. Büyük platform, tapınağı payandalıyor. Duvarlardaki su boşaltım borularına dikkat edin.

İkinci yenilik, kökenleri geçmişe uzanan, ilk olarak köyler arası sevkiyatları takip etmenin bir yolu olarak geliştirilen yazıydı. Köylüler, MÖ 8000 gibi erken bir tarihte telli kil sikkeler kullanmış olabilirler ancak MÖ 5000'e gelindiğinde, muhasebe hataları ve hırsızlık için sayısız fırsat vardı. Bazı zeki yetkililer küçük kil levhalar yapmış, bunlara hayvanlar gibi tanıdık figürleri betimleyen işaretler oymuşlardı. Oradan, kama biçimli işaretleriyle basitleştirilmiş, daha geleneksel çivi yazısına (Yunanca *cuneus*, kama) kısa sürede geçildi.

Bu dönemde yazmanlar, yani gündelik ticaret için envanter ve liste derleyen özel eğitimli bireyler ortaya çıktı. Eninde sonunda aralarında daha yaratıcı olanlar, kendilerini ifade etmek için sınırsız fırsat keşfetti. Yöneticiler, levhaları zaferlerini du-

yurmak için kullanmış, babalar serseri oğullarını fırçalamıştı. Daha sonraki Sümer yazını, epikler, aşk hikâyeleri, tanrılara ilahiler ve trajik ağıtlar içerir.

SÜMERLER (MÖ Y. 3100–2334)

MÖ 3100'de Sümer Uygarlığı en hareketli dönemindeydi. Bu, uzun mesafeli ticaret ve takasın yayıldığı yüzyıllarda yeni bir insan deneyimiydi. Hızla gelişen bir ekonomik sistem, ta İran'ın doğusundan ve Pakistan'daki İndus Vadisi'nden Mezopotamya'ya, Akdeniz'in doğusuna ve Nil Vadisi'ne kadar, yüzlerce Güneybatı Asya toplumunu birbirine bağlıyordu. Tüm bunlar, toplumların daha karmaşık bir yapıya kavuşmakta olduğu farklı ekolojik bölgelerde yerli olmayan hammaddelere yönelik yoğun talebin bir sonucuydu. Sümer, bereketli toprakları olan ancak maden veya yarı değerli taşların bulunmadığı, biraz kerestenin bulunduğu ağaçsız bir çevreydi. Bu malları, nehirlerde tahıl gibi yığın yük ticareti yaparak elde ediyorlardı. Özenle düzenlenmiş yük hayvanı kervanları, Anadolu ile İran ovalarını Fırat Nehri'ne, Sümer'in merkezini de büyümekte olan Akdeniz'in doğusundaki şehirlere bağlıyordu. MÖ 3000'de uzun süreli karşılıklı bağımlılık, Güneybatı Asya devletlerinin elzem gerçeği halini aldı.

Sümer Uygarlığı, bir topluluğu diğerine bağlayan siyasi ittifaklar ve bireysel dostluk yükümlülüklerinin oluşturduğu değişken bir yapı, artık şehir devletine dönüşen bölgelerin bir bileşimiydi. Son derece rekabetçi, sıklıkla militarist yöneticilerin idare ettiği kavgacı ve dengesiz bir dünyaydı bu. Mezopotamya deltası gitgide insan denetimli bir çevreye dönüşürken ve uzun mesafeli ticaret yoğunlaşırken her türlü kaynak için rekabet de yoğunlaştı. Kil levhalar, komşular arasında savaş ve daimi çekişme olduğuna işaret eder. Her şehir devleti, su hakkını, ticaret yollarını ve şehir duvarlarını savunmak için bir ordu kurmuştu. Sözüm ona tanrıların atadığı despot krallar tahta çıkmıştı. Kiş, Uruk ve Ur gibi şehir devletleri, politik nüfuz ve ongunluk

dönemlerinin keyfini sürdü. Derken, yükseldikleri kadar hızlı bir şekilde talihlerinin yönü değişiverdi, yıkıldı ve sırra kadem bastılar.

Bazı Sümer liderleri, deltadaki birkaç şehir devletini idare etmenin gerektirdiğinden çok daha cesur vizyonlara sahip oldu. MÖ yaklaşık 2400'de, Ur Kralı Lugalzagesi Basra'dan Akdeniz'e uzanan engin topraklarda hüküm sürüyordu. Esasen öyle bir şey yaptığı yoktu. Sümer şehirleri gerçekten de Mezopotamya, Türkiye ve Akdeniz kıyısı arasındaki karasal ticaret yollarına hükmediyordu ancak muhtemelen gerçek bir denetimden yoksunlardı. Ne var ki, Akdeniz kıyı şehirlerinin denetimi uzun yüzyıllar boyunca muazzam bir rekabete sahne oldu. Burada iki okyanus ve üç kıta buluşuyordu; doğal limanlar yoktu, dolayısıyla karasal ticaret yolları, aralarında kaynak zengini Anadolu'nun ve tahıl zengini Mısır'ın da bulunduğu, dünyanın alabildiğine geniş bir bölgesine hükmetmenin anahtarıydı.

AKADLAR (MÖ 2334 İLA 1650)

Şehirler ve devletler arasında yaşanan çekişmeler, Sümer şehrini çevreleyen bölgelerde gelgitli oluyordu. Bazı liderler ister istemez çok daha büyük hırslarla başa geçiyordu. MÖ 24 ve 32'nci yüzyıllar arasında, nehrin yukarısındaki Akad şehirleri, Semitik bir hitabeti olan Sargon'un idaresine girdi. Sargon, MÖ 2334'te Babil'in yakınında Akad Hanedanı'nı kurdu. Becerikli ticari girişimler ve özenle düzenlenmiş askeri seferler onun hem Sümer hem de Mezopotamya'nın kuzeyi üzerinde gevşek bir denetim kurmasını sağladı. Başta Akad refah içindeydi ancak zamanla kuzeyden alınan tahıla ciddi derecede bağımlı hale geldi. İran'ın kuzeyindeki bir mağaranın çökelleri, biri MÖ 2260'ta olan ve 290 yıl süren iki uzun kuraklık yaşandığına işaret eder. Açlık çeken çiftçiler, Ur yöneticilerinin "Amurru (çoban) İtici" denen 180 kilometre uzunluğunda bir duvar diktiği güneye kaçtı. Akad, yıllar süren acı dolu çatışmaların ardından yıkıldı.

Elli yıl süren politik istikrarsızlığın ardından, MÖ 2112'de Ur Kralı Ur-Nammu, Sümer ve Akad'ın kontrolünü ele geçirdi. Ta kuzeye dek uzanan bir krallık kurdu. Kraliyet arşivlerindeki levhalar Ur-Nammu ve haleflerinin, topraklarını iyi düzenlenmiş bir bürokrasi çerçevesinde birleştirmeye büyük bir önem verdiğine işaret eder.

Siyasi değişimler ve arada sırada patlak veren savaşlar bir kenara, Güneybatı Asya'nın farklı bölgeleri arasında ekonomik bir karşılıklı bağımlılık varlığını ısrarla sürdürdü. Çöl kervanları ve yüklerle dolu gemiler, yerel devletlerin ve hatta koskoca uygarlıkların sınırlarını aşan daha dayanıklı bir dünya sisteminin birer simgesiydi. Stratejik Doğu Akdeniz kıyısı, hiç durmadan değişen bu muazzam sistemin kalbiydi.

Doğu Akdeniz kıyısına artık üç büyük krallık gölgesini düşürüyordu. Güneyde Mısır (bkz. Dokuzuncu Bölüm), Fırat'ın doğusunda Mitanni ve Anadolu'da Hatti (Hititlerin krallığı). Bunların ilişkileri diplomatik ve siyasi bir labirentti. Cephelerinde karmaşık ilişkilere girerek kıyı bölgelerinde doğrudan rekabet ettiler. Mısır'daki Amarna'da bulunan paha biçilmez bir diplomatik yazışma arşivi, Mitanni hükümdarları ve firavun arasındaki hediyeleşmelerin ve diplomatik manevraların bir kısmını kaydetti. Firavun III. Amenhotep, MÖ 4. yüzyılın başında Mitanni Hükümdarı Tuşratta'nın kızıyla evlendi. Böylece Tuşratta'nın kızı, Amenhotep'in haremindeki pek çok eşten biri oldu. Diplomatik evlilikler o zamanlar önemli ve yaygındı.

HİTİTLER (MÖ 1650 İLA 1200)

Anadolu'da Kaniş şehrinde yaşayan Hititler, bölgenin en genç ve belki en diplomatik oyuncularıydı. MÖ 1650'den önce topraklarını genişlettiler ve Anadolu'nun geri kalanının denetimini ele geçirdiler. Bu henüz başlangıçtı. Hitit kralları, Güneybatı Asya'da, 6.4 kilometrelik şehir duvarlarıyla korunan yeni başkentleri Boğazköy'den muazzam bir güç elde etmişti. Dip-

lomasiye güveniyor ancak her şeyden çok da iyi örgütlenmiş askeri güçlerine itimat ediyorlardı. MÖ beşinci yüzyılda Mısır, Suriye'yi firavunun toprakları içinde bir vilayete çevirmişti. Hititler (Hatti) Mısırlılar üzerinde baskı kurmuştu. Hatti'nin Büyük Kralı I. Suppiluliumas (MÖ 1375–1335) eninde sonunda Lübnan'ı sınırlarına dahil etti. MÖ 1269'da Mısırlılar ile Hititler arasında yapılan bir barış antlaşması, Filistin'in güneyinde Mısır nüfuzunu kısıtladı. Zamanın görkemli kamu binaları, Mısırlılar ile Hititler'i, savaş arabalarında giden okçuların da bulunduğu, gelişmiş silahların kullanıldığı savaşlarda betimliyordu.

MÖ 1200'de Hatti'nin gücü azalmaya başlamıştı; Hititler refah içinde yaşamıştı çünkü iyi örgütlenmiş orduları, siyasi çatışmalarla adı çıkmış bir bölgeyi istikrara kavuşturmuştu. Hitit kralları, Fırat Nehri'nde Karkamış, batıda da Mukiş'in Alalakh şehri gibi iki büyük ticaret merkezi kontrol ediyordu. Levant'ın kuzeyindeki Ugarit, bir tüccar prens gibi hüküm süren bir kral tarafından yönetilen kozmopolit bir şehirdi. Muazzam miktarda altını, bir kısmı çok büyük olan 150'yi aşkın gemiden oluşan bir filoyu elinde tutuyordu. Gelgelelim, Hititler hiçbir zaman bir donanma gücü olmadı, dolayısıyla Ugarit sadece Nil, Kıbrıs ve Ege Denizi arasındaki ticareti kontrol etti.

Hatti'nin ölümcül zayıflıkları, toprak bazlı güçte, onun kara konuşlu iktidarı Boğazköy'de merkezileştiren katı toplumsal ve siyasal sisteminde yatıyordu. Değişim neredeyse imkânsızdı. Şiddetli kuraklık, 1200 civarında Akdeniz'in doğusunun büyük kısmını etkilediğinde, binlerce yabancı Anadolu'dan kuzeybatıya akın etti. Merkezi hükümet çöktü ve güçlü vasal yöneticileri, Hitit boyunduruğundan çıktı. Anadolu, her biri bağımsızlığını muhafaza etmeyi amaçlayan onlarca küçük şehir devletine ayrıldı.

ULUBURUN BATIĞI (MÖ 1310)

Akdeniz'in doğusundaki ticaret hacmi afallatıcıydı. Doğu Akdenizli ve Mikenli Yunan tüccarların ellerindeki kârlı altın, bakır ve

çömlek ticareti, amansız siyasi entrikalar ve yaygın savaşın çektiği perdenin arkasında görünmeden yüzyıllar boyunca faaliyet gösterdi.

Ticaret anonim bir şekilde yürütüldüğü için onu deşifre etmemiz çok ender bir durum. Neyse ki Türkiye'nin güneyinde bulunan, MÖ 1310'dan kalma Uluburun Gemisi'nin enkazı, aydınlatıcı bir tablo sunar. Bu ağır yüklü ticaret gemisi bir fırtınada kıyıya sürüklenmişti. Ağır deniz araçlarının sert sularda manevra yapmakta zorlandığı bir çağda, gemi kazaları çok yaygındı. Pek az deniz kaptanı, fırtınalı kış ayları sırasında limanı terk ederdi.

Son derece titizlikle yürütülen sualtı kazılarında, o müthiş yükün büyük bir kısmı gün yüzüne çıkarıldı. Gemide her biri 27 kilogram ağırlığında on ton bakır ingot vardı. Bu miktar küçük bir orduyu silah ve zırhla donatmaya yeterdi. Suriyeliler tarafından yapılan ve iki tutamaçlı kavanozlar içerisinde taşınan bir ton reçine, Mısır ayinlerinde tütsü olarak kullanılacaktı. Onlarca mavi cam boncuk ve külçe, Levant kıyısındaki Tire'den Mısır'a gidiyordu. Yük içerisinde ayrıca sert ahşap, Baltık'ın kuzeyinden son derece değerli kehribar, kaplumbağa kabukları, fil dişleri, su aygırı dişleri, deve kuşu yumurtaları, zeytin kavanozları, hatta Kenan ve Miken'e has kil kapların istif edilmiş geniş saklama kavanozları da bulunuyordu.

Uluburun gemisi, Mısır, Doğu Akdeniz kıyısı, Yunan anakarası, Ege adaları ve Kıbrıs'tan son derece seçkin bir kargo taşıyordu; hatta gemide Sardinya'dan bakır bile vardı. Bu fevkalade enkaz, bize MÖ ikinci yüzyılda Doğu Akdeniz'den geçen uluslararası ticaretin bir tablosunu sunar. Zamanın büyük güçlerinin Doğu Akdeniz'in denetimi için vahşice didişmiş olmasına şaşmamak gerekir. Sahil şeridi, güçlü devletlerin muazzam bir bileşimini kapsayan, iç içe geçmiş ticaret yollarının oluşturduğu labirentin tam merkezinde uzanır.

ASURLULAR (MÖ 1365–612)

Dicle Nehri kıyısındaki Asur şehri, Sümerlerin zamanından beri önemli bir merkez olmuştu. Asurlu tüccarlar, doğu ve batının uzak bölgelerinde ticaret yapmış, Dicle'nin aşağısında Babil ve ötesinde ticareti kontrol altında tuttu. Kral Asur-uballit'in saltanatı sırasında (MÖ 1365–1330), şehir sofistike bir diplomasi uygulayan ve yetkin fetihler yapan gaddar bir kralın yönetimi altında büyük bir öneme kavuştu. Kral, batıda Hititler ve Mitannilerin yanı sıra Babil'le de diplomatik ilişkilerini sürdürdü. Asur-uballit'in gücü, Mezopotamya'nın kuzeyindeki bereketli tahıl mahsullerini kontrol etmesine ve uzun mesafeli ticaret yolları üzerindeki katı denetimine dayanıyordu. Fakat fethedilmiş bölgeler üzerindeki denetimi hiç güçlü olmadığından, ölümünden kısa bir süre sonra toprakları parçalandı.

Öte yandan Asurlular her halükârda nüfuzlu tüccarlardı ve dokuzuncu yüzyılda imparatorluk her yıl yapılan iyi örgütlenmiş ve vahşi askeri seferlerle perçinlenen ikinci bir büyüme yaşadı. Hükümdarları, saray duvarlarındaki işlemelerde fetihleriyle böbürlenen müthiş despot, kibirli ve gösteriş budalası adamlara dönüşmüştü. Kral II. Asurbanipal (hükümranlık dönemi MÖ 883–850) Dicle kıyısındaki Nimrud'da sarayını bitirdiğinde göz kamaştırıcı bir şölen vermişti. "Memleketimin her köşesinden 47.074 erkek ve kadın", 15 bin kraliyet yetkilisi ve 5 bin yabancı sefir konuklar arasında yer alıyordu. Kral, yaklaşık 69 bin kişilik kalabalığı 14 bin koyun kestirerek ve 10 bin şarap tulumuyla yedirip içirmiştir. Bu akla hayale sığmayacak büyüklükte bir şölen, aynı zamanda katılımcıları etkilemek için özenle sahnelenen politik bir etkinlikti. Sarayın duvarlarında, kralı aslan avlarken ve savaşırken betimleyen bas rölyefler yer alıyordu (Şekil 8.3).

Asur saraylarındaki her şey, kullarına krallarının imparatorluğun zirvesindeki görkemini hatırlatıyordu. Tabii yolda bazı engeller de çıktı. Asurbanipal'in halefi III. Shalmaneser'in (hükümranlık dönemi MÖ 859–824) ömrünün son yıllarına isyanlar ve ayaklanmalar damgasını vurdu. Yarım yüzyıl süren eko-

nomik ve kültürel durgunluğun ardından, III. Tiglath-Pileser (MÖ 744–727) tahta çıktı. İç savaş ve vebanın mahvettiği Asurya bir devrime gebeydi. Kral'ın çözümü, Asur devletinde köklü değişiklikler yapmak ve Asurya'nın gücünü hiç olmadığı kadar sağlam bir şekilde kurmaktı. Asurya politikası, bütün ticaret ve zenginliği elde edebilmek için tüm uygar dünyayı tek bir imparatorluğa dönüştürmeye odaklanmıştı. Kral'ın girişimleri arasında (Eski Ahit'te de acı dolu bir değerlendirmesi yer alan) İsrail'i işgal edip ağır bir şekilde vergilendirmeye tabi tutmak ve ayrıca Babil'i işgal etmek ve kralını yakalayıp kendisini Babil Kralı ilan etmek yer alıyordu. Bu askeri yayılmacılık, halefleri tarafından da sürdürüldü. Hatta imparatorluk en büyük topraklarına, Kral Esarhaddon'un (MÖ 681–669) Mısır'ı işgal etmesiyle ulaştı ancak Mısır kısa süre sonra Kral'ın elinden kurtuldu.

Şekil 8.3 İmparatorun kudreti. Kral Asurnasirpal, Nimrud'daki sarayının duvarlarındaki bu görkemli kraliyet gücü gösterisinde bir aslanla güreşiyor. Vahşi aslanlar Kral'ın zamanında feci bir tehlikeydi, dolayısıyla bu düşmanla boğuşmak kraliyet gücünün simgesel bir gösterisine dönüşmüştü.

Asur İmparatorluğu, muazzam bir teşebbüstü. Belli başlı şehirler hızla büyüdü. Kral Esarhaddon Babil'i tamamen yeniden inşa ederek bu toprakları diriltti ve bölgeye yepyeni bir barış getirdi. Onu selefi, Kral Sennacherib (MÖ 705–681) Nimrud'un yukarısındaki Nineveh'te, suyun dişli pompalarla kanallarda ve süslü şelalelerde çağlayarak döküldüğü bir asma bahçesi de olan yepyeni ve görkemli bir saray inşa etmişti. Nineveh, en geniş döneminde 750 hektarlık bir alanı kaplıyordu.

Bazen Mezopotamya'nın kuzeyindeki uydu görüntülerinde de izleri görülebilecek şekilde, yollar idari merkezleri birbirine bağlıyordu. Asurya çiftçileri, büyük ölçekli sulama işlerinde çalışıyor, toprağın verimini artırmak için kanallar ve barajlar inşa ediyordu. Yöneticiler o zamana dek işlenemeyen topraklara su getirebilmek için sulama sistemlerini kullanarak nehir ve akarsuyu yönlendirme ve kontrol etme becerileriyle övünüyorlardı. Yeni sömürgeleştirdikleri yerlerde üretkenliği artırmak için fethedilen topraklardan kalabalıkları sürüyorlardı. Tüm bunlar, önceden var olan tarım arazilerini kontrol etmeye yönelik bir çabadan fazlasıydı. Esasen altyapı yatırımları ve nüfusların keyfi şekilde yeniden örgütlenmesi aracılığıyla geniş arazileri yeniden düzenleme girişimiydi. Bunu biliyoruz çünkü yerleşimin arkeolojisi, şehir ve iç bölgelerin eski yapılarının şehirler arasındaki boşlukları dolduran küçük köylere ve çiftliklere dönüştüğünü gösterir. Bu tür yeniden düzenlemelerin çevresel sonuçları arasında, ciddi seviyede ormansızlaşma ve yamaçların erozyonuna bağlı olarak alçakta bulunan şehirlerin sellere karşı savunmasızlaşması yer alır.

Kral Asurbanipal MÖ 631'de ölmüş, bu noktada Asur İmparatorluğu en sonunda yıkılmıştı. Babilliler ve Perslerin Nineveh'i yağmalamasının ardından, MÖ 612'de, Babilliler bağımsızlık elde etti. Artık Mezopotamya'yı Kral II. Nebukadnezar yönetiyordu ve bunu yapmayı 43 yıl boyunca sürdürdü. Babil'i kocaman bir ziguratı ve görkemli bir ayin yolu olan göz kamaştırıcı bir başkente dönüştürdü. Kral'ın orduları Kudüs'ü yağmaladıktan sonra geniş Yahudi topluluğunun gönderildiği yer Babil'di.

Bu sürgün, bir İncil mezmurunda ölümsüzleşmiştir: "Babil ırmakları kıyısında oturup Siyon'u andıkça ağladık."*

Nebukadnezar'ın imparatorluğu, MÖ 562'deki ölümünden sonra uzun ömürlü olmadı. Kral'ın halefleri zayıftı ve imparatorluğa baskı yapan düşmanlara karşı direnemediler. Pers Kralı Büyük Kiros'un orduları, MÖ 556'da Babil'i âdeta hiçbir dirençle karşılaşmadan ele geçirdi. O sırada daimi siyasi istikrarsızlık ve yetersiz tarım yönetiminin etkileri olumsuz sonuçlar doğurmaya başlamıştı. Mezopotamya deltası, MÖ 200'de tamamen suni bir çevreye dönüşmüştü. İlerleyen yüzyıllarda yetersiz su boşaltımı ve sulama sistemlerinin iyi muhafaza edilememesine bağlı olarak toprağın tuz içeriğinde ciddi bir yükselme gerçekleşti. Modern bilim ve sulama yöntemleri geniş kapsamlı şekilde uygulanabilinceye dek bu eğilimi tersine çevirmek için hiçbir şey yapılamadı.

Nebukadnezar'dan sonra Doğu Akdeniz daha öncekilere oranla çok daha büyük olan imparatorlukların nüfuzu altına girdi. Bunlar, Roma'nın önemli bir güç olarak ortaya çıktığı ve batı uygarlığının temellerinin oluşturulduğu Klasik Yunanistan'ın yüzyıllarıydı. Ne var ki, kurak ama bereketli bir taşkın yatağında yaşamanın gerçeklerine uyum sağlamakla başlayan bu yolculuk, dünyanın daha önce şahit olmadığı genişlikte bir ekonomik ve siyasi karşılıklı bağımlılık ağına dönüşmüştü. Küreselleşme yapım aşamasındaydı.

* * *

Ur, Irak, MÖ y. 2600... Toprağa kazılmış dik bir rampa, tonoz çatılı taş kaplamalı bir gömüt odasına uzanıyor. İçeride, göz kamaştırıcı krallık giysileri ve altın başlığıyla bir hükümdar yatıyor. Süslü başlıklarıyla ve takılarla süslenmiş kadınlar ve kraliyet muhafızları gömüt çukuruna sıra halinde giriyor. Gömüt odasının dışında sarayın hanımları sırada bekliyor; üç boğanın çektiği, sürücülerin ve uşakların bulunduğu dört tekerlekli iki

* Kitabı Mukaddes, Mezmurlar, (137:1) *–çn*

araba, girişin önünde duruyor. Bakır kaskları ve mızraklarıyla kraliyet muhafızları, rampanın dibinde rütbe sırasında dikiliyor. Askerler, hızlı ve ölümcül darbelerle çukurlardaki tüm kurbanları ve hayvanları öldürüyor. Sonra yüksek rütbeli askerler ölülerin üstlerini matlarla örtüyor, müzik ve rahiplerin duaları eşliğinde büyük çukurun doldurulmasını gözlüyor.

Leonard Woolley'nin Ur'daki kraliyet mezarları kazısına dair notları kaybolduğu için bu hikâye büyük ölçüde spekülasyondan ibarettir.

9

NİL VE İNDUS KIYISINDA (MÖ Y. 3100 İLA 30)

MISIR: İKİ ÜLKEYİ BİRLEŞTİRMEK

Teb, Mısır, MÖ y. 2025... Firavun Mentuhotep'in türbesine yakın bir yere keten örtülerle gömülen tüm askerler gencecik, henüz hayatlarının baharındaydı. Kuru ortam, enselerine inen, küt kesilmiş dağınık saçlarını korumuştu. Bu askerler, bir kale saldırısında ölmüş, tepeden atılan okların veya duvarlardan fırlatılan ezici kayaların altında can vermişti. İnce zırhlarının altına sığınmış, menzilden kaçmışlardı fakat nafile. Bazıları ok yağmurlarına yenik düşmüştü. En az bir tanesi, arkadan göğsünü delen bir okla beraber can vermişti. Öne doğru düşmüş, sazdan yapılma ok sapı kırılmıştı ve asker kan kaybederek oracıkta ölmüştü. Savunma halindeki askerler ileri atılıp onlarca yaralı adamı sopalarla vurarak öldürmüştü. Bekleşen kuzgunlar ve akbabalar, gagalarıyla cesetleri didikleyip sömürmüştü. İkinci saldırı başarılıydı, zira bu bedenler bulunmuş ve krallarının yanındaki özel bir mezarlığa onurlu bir şekilde gömülmüştü.

Mısır, komşularından dünyadaki en sert çöl arazilerinden biriyle, dağlarla ve denizle yalıtılmış, ince uzun bir medeniyetti.

Birinci Çağlayan'a dek neredeyse bin kilometre boyunca seyrüsefere elverişli olan Nil Nehri, her şeyi bir arada tutan firavunun krallığını kat eden bir otoyol gibiydi. Nehrin yukarısına esen hâkim rüzgârlar ile aşağı yöndeki nehir akıntısı, törensel gezilerine çıkan firavunları Teb'de (günümüzün Luksor'u) güneş tanrısı Amon'un tapınaklarına götürüyor, orduları, meşgul yetkilileri ve işine gücüne bakan tüccarları taşıyordu.

MÖ 500 civarında Nil'i ziyaret eden Yunan tarihçi Herodotus, "Mısır, nehrin hediyesidir," diye yazmıştı. Herodotus, Mısır Uygarlığı'nın, nehrin yukarısından gelen ve bereketli toprağı basan yaz seline, yani *akhet*'e bağlı olduğunu görmüştü. *Kmt*, "kara diyar", Nil taşkın yatağıydı, Sahra'nın doğusu boyunca kuzeye doğru kesen yeşil bir oktu. Havadan bakıldığında, *Kmt* köklerini Afrika'ya sımsıkı salmış bir nilüfer çiçeğine benzer. Sapı ise *Tashema*, yani Yukarı Mısır'dı; burası yaklaşık 800 kilometre uzunluğunda, uçurumlarla çevrili ve kısmen dar bir bölgeydi. Nehrin daha aşağısında sap bir çiçeğe dönüşüyor, nehir 8500 kilometrekarelik bir delta olan ve firavunların tahıl ambarı ve şarap bağına dönüşen *Ta-mehu* (Aşağı Mısır) boyunca kıvrılıyordu. Bunlar, MÖ yaklaşık 3100'de kaos karşısında bir zafer elde edilmesi sonucu birleşik bir devlete dönüşen "Antik Mısır'ın İki Ülkesi"ydi.

Peki Antik Mısır Uygarlığı nasıl ortaya çıktı? Uzun yüzyıllar boyunca, Nil Nehri büyükbaş hayvan sürülerini idame ettirmeye yetecek kadar yağış alan, yarı kurak otlaklarla kuşatılmış bir vadiyi beslemişti. Sahra Çölü'nün göçebeleri, uzun yıllar boyunca nehir kıyısındaki yerleşik çiftçi köylerini ziyaret etmişti. MÖ 6000'den sonra çöl çok daha kuru bir hale gelince, göçebeler istisnai ayinsel yetilere sahip tecrübeli şeflerin idare ettiği taşkın yatağına kalıcı olarak yerleşti. Yeni fikirleri, güçlü boğa ve çoban olarak liderler nosyonunu ve bereket tanrıçası inek başlı Hathor'a ibadeti de beraberlerinde getirdiler. Bu durum, suyun denetimine odaklanan, diktatörce bir liderlik geleneği yaratmış olabilir. Özgüvenli, otoriter liderlik, köy toplumuna yerleşmişti.

Vadinin nüfusu büyüdü. Köy kümeleri daha büyük yerleşimlere, sonra da küçük krallıklara dönüştü. Teb'in yukarısındaki Nekhen, kudretli şahin tanrı Horus'un yuvası olarak hürmet gördü (bkz. harita, Şekil 8.1). Horus'u onurlandıran göz alıcı renklerdeki bir tapınak, kentin kalabalık binalarına tepeden bakıyordu. Nekhen, Mısır krallığının beşiğiydi ve önde gelenlerin gömüldüğü mezarlık, şehir duvarlarının dışında yer alıyordu. Bu bireylerin isimlerini bilmiyoruz ancak görünüşe bakılırsa Yukarı Mısır'ı yönetmişlerdi. MÖ 3500'de nehir kıyısında, bazıları önemli zanaat merkezleri olan ve Nil'de özenle üretilmiş kil çömlek gibi ürünlerin ticaretini yapan çeşitli şehirler ortaya çıktı. Mısır, Levant'a gemi ve eşekle ulaşılan, Mezopotamya'yla seyrek bir irtibatı olan kozmopolit bir ülkeye dönüşüyordu.

Bu kentler ve küçük topraklar, ister istemez ticari ve siyasi üstünlük için rekabet ediyordu. En sonunda, Yukarı Mısır'dan kimliği bilinmeyen yöneticiler, görünüşe göre zorla İki Ülke'yi birleştirdi. MÖ yaklaşık 3000'de Birleşik Mısır'ın meşhur ilk kralı Horus Aha veya Menes'ti. Başkentini Nekhen'den nehrin aşağısına, Yukarı ve Aşağı Mısır arasındaki sınırın yakınında, yaratıcı tanrı Ptah'ın şehri Memfis'e taşıması dışında, bu hükümdar hakkında pek az bilgimiz vardır. Firavunun düzen ve kaos arasında aracılık yaptığı, "İki Ülke'nin Dengesi"ydi burası. Tabii yeni devleti yönetmek hiç de kolay bir iş değildi: İlk hükümdarlar, rakip vilayetlerin ve bir milyon insanın karmaşıklaştırdığı bir ülkenin başındaydı.

İlk firavunlar bu uzun ince bölgeyi, beylikler ve şeflikler halindeki ailelerin kadim ağlarını temel alan bir idare sistemiyle yönetti. Kendi ailelerini ve güvendikleri akrabalarını, yani "Horus'un Takipçileri"ni, yüksek idari konumlara yerleştirdiler. Sadık şefler, atanmış eyalet yöneticileri olarak kabile bölgelerini, yani nomları yönetmeye başladılar. Mısır'ı Kral adına küçük bir seçkinler grubu yönetiyor, bunlar unvanlarla, mevki sembolleriyle ve mal mülkle ödüllendiriliyordu. Bu özenli idarenin kolları, Memfis'ten çıkarak vadi boyunca yayılan kentlere

ve köylere dek uzanıyordu. Bu uzun ömürlü sistem, güçlü bir hükümdara bağlıydı. Bu hükümdarın yönetimi okuryazar bir azınlığa, yani okuryazar yazmanlara bağlıydı.

YAZMANLAR VE *MA'AT*

Yazmak güç demekti; ibiş kuşu başlı yazman tanrı Thoth'un keşfiydi. Dolayısıyla sözcüklerin sihirli bir gücü vardı ve yazmanlara devlette elzem bir rol, "önemli bir görev" veriyordu. Yazmanlar her yerdeydi. Kalemleri, paletleri ve papirüs saz rulolarıyla hasadı, ambarları ve tahıl bidonlarının içeriğini ölçüyordu. Yazmanların bilgiye, envanterlere, köylerin nüfus sayımlarına erişimleri vardı ve Nil taşkınlarının yüksekliğini tahmin ediyorlardı. Temel matematik bilgisine sahiplerdi ve uzunluk, alan, hacim hesaplayabiliyor, araziyi inceleyebiliyorlardı. Aralarında en önemlileri, kurmayları bile olan üst düzey memurlardı. Pek çoğu, bilgiye büyük değer veren bir devletin vergi toplayıcılarıydı. Firavunların etrafındaki saray mensupları gibi, onlar da üstün bir sınıftı. Neredeyse bütün Mısır, hayatlarını aralıksız çalışıp didinerek geçiren, okuma yazması olmayan halktan oluşuyordu. Endüstri öncesi bütün uygarlıklar gibi, Mısır gelişkin teknolojiyle değil, yük hayvanları ve insanların emekleriyle, tabii bir de kayıklarla işliyordu.

İlk firavunlar, çatışan bağlılıklarla baş etmek durumundaydı çünkü her bir nom (yöre), ilahi krala rağmen, kendi tanrısına sahipti. Her sabah güneş doğuyor ve gecenin karanlık kaosundan düzen meydana getiriyordu. İnsanlar dünya üzerindeki huzursuzluğun başat nedeniydi ancak ideal olan şey, *ma'at*, yani "düzen" veya "doğruluk", kişinin diğerleriyle ve tanrılarla uyum içinde yaşaması nosyonuydu. *Ma'at*, 3 bin yılı aşkın süre boyunca her bir Mısır firavununun amellerini yönlendirdi. Firavun, pastoral bir şefin giysilerini giyiyordu; belinde bir önlük vardı, arkası ise kemerinden sarkan bir boğa kuyruğu tarafından korunuyordu. İkili taç, Yukarı ve Aşağı Mısır'ın kırmızı ve beyaz başlıklarını birleştiriyordu. Bu ideoloji, çok geçmeden daha da

ileri bir boyuta taşındı. MÖ 2500'de firavunun adı, evrenin etrafında dönen güneşi betimleyen, oval bir kraliyet kartuşunda belirdi. Bir diğerinde, kral güneş tanrısı Ra'nın oğlu olarak anılıyordu. İlk hükümdarlar, üstün bir ilahi gücün, yani güneşin varlığında düzeni koruduklarını duyuran uzun ömürlü bir dini ideoloji geliştirdi. Bunun son derece çarpıcı bir etkisi oldu; firavun ilahi, asla şaşmaz bir sonsuzluk simgesiydi.

ESKİ KRALLIK DÖNEMİ (MÖ Y. 2680–2180)

MÖ yaklaşık 2680'de, Üçüncü Hanedan Mısır Uygarlığı'nın gerçek anlamda ilk kez filizlenmesine yol verdi. Bu hanedanın üyeleri, halkın önüne çıkarken ve özenle tasarlanan etkinliklerinde çarpıcı dekorlar kullandılar; bunlar kraliyet gücünün gösterişiydi. Güneş tanrısının en yüksek rahibi Imhotep, Aşağı Mısır'daki Sakkara'da tanrı Atum'un "ilk an"da, yani Yaratım'da tezahür ettiği kadim tepenin bir kopyası olarak emsalsiz bir basamaklı piramit yaptırmıştı. Bu, merhum firavun Zoser'in güneş ışınlarının zirveyi aydınlattığı anda, güneş teknesinde güneş tanrıya katılmasını sağlayan bir merdivendi. Piramit çöle 60 metre tepeden bakıyordu, çevresi de tüm mezar kompleksini kuşatan ve saray benzeri bir cephesi olan bir duvarla çevriliydi. Piramidin önündeki avlu da kraliyetin halk önüne çıktığı alandı ve burada bir taht platformu ve sembolik bir saray da bulunuyordu.

Zoser'in yaşadığı dönemde kral, rahipliğinin gitgide güç kazanmasıyla beraber güneş tanrıyla eşanlamlı olmaya başladı. Eski hükümdarlar, yeraltı mezarlarında yatıyordu. Şimdi ise firavun, "ikizine gidiyor... üzerinde yükselebileceği bir merdiven yapıldı onun için"; bu merdiven, bir piramitti. Eski Uygarlık yüzyıllarında, saray mezarlıkları ve piramit kompleksleri, kraliyet başkenti Memfis'in kuzeyinde, çölün kenarında 35 kilometrelik bir alana yayılıyordu. Basamaklı piramit prototipi, deneme yanılma yöntemiyle geliştirilmiş ve kusursuz piramit formunu kazanmıştır; bu form MÖ 2580 ila 2560'ta inşa edilen

Firavun Khufu'nun Büyük Giza Piramidi'nde zirve noktasına erişti.

Hangi açıdan yaklaşılırsa yaklaşılsın Giza Piramitleri harikulade bir başarıdır, zira en basit teknolojiyle, binlerce köylünün emeğiyle inşa edildi. Mısırlıların uzmanlığı, piramitleri oluşturan kayalar ve molozları çıkaran, taşıyan ve şekil veren çok sayıda zanaatkârı ve işçiyi organize etmekte, beslemekte ve çalıştırmakta yatıyordu. Taşların çoğu, nehrin yukarısındaki bir limandan geliyordu. Sel mevsiminde çiftçilik durmuş vaziyetteyken binlerce köylü taş ocağından çıkarılan taşları ve molozları toprak rampalardan çıkarıp, yükselen piramitlerin etrafına taşıyordu. Yapı tamamlandığında toprak rampalar sökülerek Nil'e atılıyordu. Piramitlerin civarında işçi yerleşkeleri ve yetkililer için evlerin bulunduğu bir kompleks yer alıyordu. Çevredeki işçi mezarlarından çıkarılan pek çok iskelet, yetersiz beslenme ve iş kazalarının izlerini gözler önüne serer.

Büyük Khufu Piramidi, 5,3 hektarlık bir alanı kaplar ve 146 metre yüksekliğindedir. Tepesinde bir zamanlar varaklı bir *piramidion* yer alıyordu. Bu piramidin yapımına iki milyonu aşkın kireçtaşı bloku harcandı. Hatta Khufu, öteki dünyaya yolculuğu için parçaları ayrılmış cenaze kayığını da bu piramidin yanına yerleştirmişti. Onun halefi Khafre, MÖ 2570 civarında güneybatıya daha küçük bir piramit inşa etti. Aynı zamanda insan başlı uzanan bir aslan olan Sfenks'i de kutsal bölgelerin muhafızı olarak yarattı. Giza Platosu, tanrı Horus'un kanatlarını ölü hükümdarın boynuna sardığı cenaze tapınaklarını piramitlere bağlayan geçitleriyle, gelişkin bir cenaze kompleksine dönüştü. Yine güneybatıda üçüncü ve daha küçük bir piramit Menkaure tarafından alelacele inşa ettirildi. Sanki firavunların piramit inşasına yönelik hırsları epey azalmıştı; bunun nedeni belki de piramit inşasının bedelinin çok fazla olmasıydı.

Mısırlı hükümdarlar piramitler ve diğer kamu eserleriyle yalnızca kraliyet atalarını onurlandırmakla kalmadı, devleti

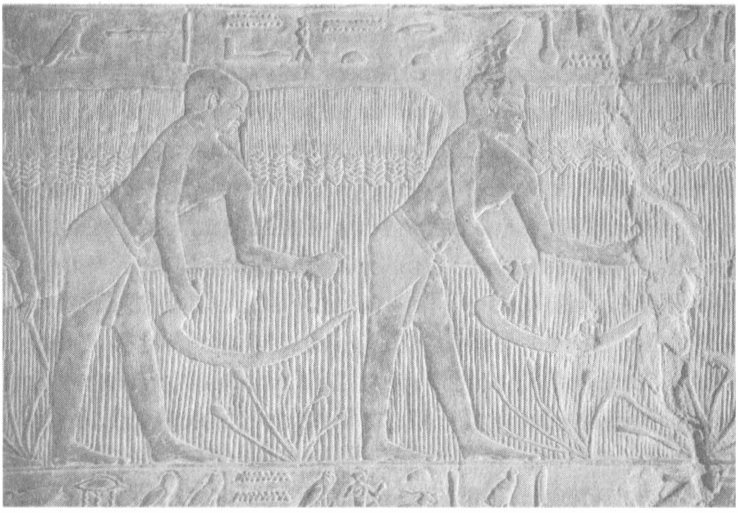
büyük sağlayıcıya dönüştürdüler. Bir açıdan, firavunun her yıl işgücüyle hizmet edilen ilahi bir kral olduğuna dair yazılı olmayan bir tür toplumsal sözleşmeydi bu. Piramitler, firavunun tebaasını ona bağımlı kılan devasa kamu eserleriydi.

Eski Krallık'ın firavunları, ayrıcalıklı bir kraliyet akrabaları sınıfı ile üst düzey yetkililerin idare ettiği gözüpek, güçlü ve özgüvenli hükümdarlardı. Onlar hakkında pek az bilgimiz olsa da tüm veriler ışığında, gönenç bir devlet üzerinde amansız bir denetim sağlayan acımasız, hatta despotik krallar olduklarını biliyoruz. Kralın hayatı son derece politik bir varoluş biçimiydi ve detaylı protokoller ve ayinsel göreneklerle doluydu. Daha ileri bir dönemde yaşayan bir Yunan yazarın bildirdiği gibi, onun "her işinin zamanı belirliydi... Ne zaman yürüyüş yapacağı, yıkanacağı ve karısıyla yatacağı bile."

En sonuncu büyük Eski Uygarlık firavunu II. Pepi'nin (MÖ 2284–?2184) afallatıcı bir şekilde tam 94 yıl boyunca hüküm sürdüğü söylenir (gerçi hükümdarlığının ne kadar sürdüğü tartışmalıdır). Onu takip eden halefleri, onun otoritesinin yanından yöresinden geçemedi. Merkezi güç zayıflarken hırslı eyalet yöneticileri daha fazla güç elde etti. Kraliyetteki zayıflama, MÖ 2250'de Afrika'nın büyük bir kısmına ve Ortadoğu'ya musallat olan şiddetli kuraklıkla kesişti. Nil taşkınları, art arda yıllar boyunca gerçeklemedi. Çağdaş yazarlar, anarşi, kıtlık ve içme suyu yetersizliği olduğundan bahseder. Sulama sistemlerini ve sıklıkla tayın yöntemiyle temel gıda stoklarını koruyan liderler, Memfis'teki kısa ömürlü firavunların aksine nesillerce dayanmayı başardı. MÖ 2040'a gelindiğinde, Yukarı Mısır'daki Teb'de konuşlanmış olan Mentuhotep adlı bir prens, Aşağı Mısır'daki rakiplerini alt ederek İki Ülke'yi birleştirdi. Ancak çalkantı, Firavun Amenemhat, MÖ 1991'de hükümdar olana ve Nil'e siyasi istikrar geri dönene dek devam etti.

ORTA KRALLIK (MÖ Y. 2040 İLA 1640)

Firavunların bir nebze daha erişilir, seleflerine göre biraz daha insani olduğu bir dönemde, farklı bir idare biçimi ortaya çıktı. Dört yüzyıl boyunca Orta Krallık'ın hükümdarları gelişkin, öngörülebilir bir bürokrasisi olan bir devlet yaratırken bir yandan da Birinci Çağlayan'ın yukarısındaki "Siyah Ülke" Nübye'de bir tür esnek yönetim kurdu. Devlet, Sina Çölü'nde bakır, altın ve turkuvaz madenciliği yaptı, Lübnan'dan sedir ağacı getirtti. Bu sırada yöneticiler, çok daha yüksek miktarda mahsul üreten, Nil'in batısındaki Fayum Havzası'nda devasa sulama sistemleri kurdular (Şekil 9.1). Artık sınırları içinde üç milyon insan yaşadığı için başka bir şansları yoktu. Net belirlenmiş sosyal sınıfları olan ve bu sınıfların ev tasarımı ve mesleklerde kendisini gösterdiği bir toplumdu bu. Burada rahipler, yazmanlar ve askerler, ayrıca çok sayıda küçük evde akrabalar, dullar ve küçük çocuklar yaşıyordu. Sosyal eşitsizlik, düzenli bir dünyanın, yani *ma'at*'ın bir unsuruydu.

Şekil 9.1 Mısırlı çiftçiler ekin topluyor. Mereruka'nın Sakkara'daki mezarından idealize bir betimleme, MÖ y. 2400. Gerçekte hayat çok daha sertti.

Hükümdarlığı Orta Krallık'ın altın çağı sayılan firavun, III. Amenemhat'tı (hükümranlık dönemi MÖ 1860–1814). Amenemhat, kayda değer bir gönençle geçen onyıllar sırasında devasa tapınaklar inşa ettirdi. Bunlardan biri, Havara'da piramidine ekli olan bir mezarlık tapınağı öylesine etkileyiciydi ki, Yunan tarihçi Strabon onu dünyanın harikalarından biri olarak övmüştü. Pek çok Asyalı Amenemhat'ın hükümdarlığında Nil kıyısında yaşamıştı ve bunlar yalnızca tüccar değil, şarap üreticileri gibi uzmanlardı. Göçebe çobanlar, tahıl satın almak ve yine uzun süreli bir kuraklıktan kaçmak için deltaya geldi. İster istemez bazıları politik nüfuz elde etmiş, *Hikau khasui*, yani "Yukarı Çölün Prensleri" (Hiksos) olarak anılmaya başlanmıştı. Bunlar çok geçmeden Aşağı Mısır'da gücü ele geçirdi. Hiksos, yalıtılmış araziyi yeni fikirlerle tanıştırdı. Tunç teknolojisini getirmiş, kaynağı Asya madenleri olan gümüşün ticaretini yapmıştı. Aynı zamanda aralarında daha güçlü oklar, yeni kılıç türleri, kamalar ve at arabalarının da bulunduğu yeni silahlar ve taşıtlar da getirdi.

Teb ve Hiksos arasındaki gerilim öyle bir noktadaydı ki, çatışma kaçınılmazdı. MÖ yaklaşık 1550'de, Kamose adlı Teb'li bir prens, Nil kıyısındaki Hiksos sığınaklarına saldırdı. Oğlu Ahmose, Hiksoslar'ı Mısır'dan kovdu. Bu andan sonra Mısır bir imparatorluk gücü, Doğu Akdeniz dünyasındaki hassas dengede başat bir siyasi güç haline geldi.

BU SIRADA İNDUS'TA...

Kızıldeniz, Mısır'ın doğu sınırı olmasının yanı sıra, uzun bir zaman boyunca Akdeniz toprakları, Basra Körfezi ve Hindistan'ın batısını birbirine bağlayan bir doku oldu. Bilge denizciler, muson rüzgârlarından faydalanarak Körfez'e ve ötesine, kereste ile baharat alabilecekleri yerlere gittiler. Hint gemilerinin düzenli aralıklarla Kızıldeniz limanlarını ziyaret ettikleri biliniyor ancak günümüzde Pakistan ve Batı Hindistan olan bölgede ortaya çıkan sofistike İndus Uygarlığı ile firavunlar

arasında doğrudan bir irtibat olduğuna işaret eden bir kaynak bulunmuyor.

Mısır'ın tam aksine, burada güçlü musonlar bereketli mahsuller sağlıyordu. Bugün (en az) iki farklı hava sistemi bu bölgede hâkim: Kış siklonu ile yaz musonu. Sistemlerden biri yağış getirmezse diğeri muhakkak getirir. Dolayısıyla, mahsul verimsizliğinin sebep olduğu kıtlık, İndus Vadisi'nde günümüzde yaşanmayan bir durum ancak geçmişte de durumun bu şekilde olup olmadığı net değil. Öte yandan, MÖ 2550 civarında, Eski Krallık'ın zirvesinde olduğu dönemde, en az 800 bin kilometrekarelik geniş bir arazide (Batı Avrupa'nın kabaca çeyreği kadar bir bölge) bol miktarda mahsul elde edildiğini ve güçlü musonlar olduğunu biliyoruz. Geniş bir alana yayılan ve İndus Vadisi Uygarlığı olarak bildiğimiz bu büyük toplum, MÖ yaklaşık 2550'den sonraki altı yüzyıl içerisinde geldi. Kültürel merkez, İndus'ta ve (artık kurumuş olan) Saraswati nehir vadilerinde bulunuyordu. Ancak bu kayda değer toplum, çok daha ötelere uzanıyor, Belucistan'ın yüksek arazilerinden ve Himalaya Dağı eteklerinden Puncap ve Sind'in alçak arazilerine ve artık Mumbai olan bölgeye dek uzanan geniş bir çevreyi kapsıyordu.

Burası kompakt bir uygarlık değildi. Bini aşkın İndus yerleşimi, bu ekolojik bölgelere yayılmıştı. Bunların çoğu köydü ancak en az beş önemli şehir de vardı. İndus toprakları, dönemin en büyük kent kültürünü besledi. Bu kültür, Mısır ve Mezopotamya'daki muadillerinin iki katı büyüklüğündeydi ve belki zirve noktasındaki Antik Roma gibi bir milyon insanı geçindirdi. Önemli İndus şehirleri, MÖ 2600 ila 1900 civarında, Mısır'ın Eski Krallık'ının zirve döneminde ve Orta Krallık'ın etkin olduğu dönemin büyük bir kısmında, tam altı veya yedi yüzyıl boyunca serpildi.

Şekil 9.2 Mohenjo-Daro, İndus Vadisi'nden bir adamın, belki bir rahibin portresi.

En görkemli İndus şehirleri, İndus Nehri Vadisi'ndeki Mohenjo-Daro ile Harappa'ydı. Burada Mısır veya Mezopotamya'daki gibi süslemelerle donatılmış seçkin saraylar, tapınaklar ve mezarlar yoktu. Aynı şekilde, zaferleriyle böbürlenen ilahi hükümdarların portreleri veya kibirli yazıtları da (Şekil 9.2). İndus şehirleri, hiç de debdebeli değildi. Tuğladan yapılmış bir tahıl ambarı ve törensel bir kaplıcanın da bulunduğu özenle inşa edilmiş ve işlevsel kamu binalarıyla hisarlar, Harappa ve Mohenjo-Daro'ya tepeden bakıyordu. Mütevazı mimarilerine karşın iki şehir de kendi zamanlarında dünyanın en sofistike şehirleri arasında yer alıyordu. Etkileyici selden korunma sistemleri, su depoları ve sıhhi tesisatları, uzmanların da hemfikir olduğu üzere, modern çağ sistemleriyle aşık atabilecek düzeydeydi ve bunlar arasında dünyanın en eski duşakabinleri ve tesisatlı tuvaletleri yer alıyordu. İnşaatçılar, her şehirde ev ve sokak ızgaralarını da içeren ve nesiller boyunca evrilen esnek bir plan takip etti.

İndus'un şehir merkezleri, ekonomik etkinliklerin sürdüğü ve zanaatkârların çalıştığı, şehir dışındaki daha büyük ve küçük yerleşimlerden platformlar ve duvarlarla ayrılan çokmerkezli topluluklar gibi düşünülebilir. İndus Vadisi Uygarlığı, toplu etkinliklerin yaygın olduğu, hiyerarşik olmayan bir toplum olabilir. Öte yandan İndus şehirleri, yerleşik insanların genelde yaptığı üzere, birbiriyle çatışmış da olabilir. Ancak İndus'un dünyada herhangi bir örgütlü savaşa dair hiçbir kanıtın bulunmadığı tek endüstri öncesi uygarlık olduğu düşünülürse, olası yerel çatışmalara dikkat çekmek biraz haksızlık etmek olur. Tüm bilgiler en azından şehir seviyesinde, barışçıl, refah ve esasen eşitlikçi bir topluma işaret eder (tabii bizim kapitalist dünyamızda böylesi bir toplumun hayalini kurabilirsek). Halk yüzyıllar boyunca Basra Körfezi ve Mezopotamya'yla ticaret yaptığı için bağlantıları da iyiydi. Alışılmadık bir şekilde uygarlığın bildik dini simgelerinden de yoksundu. Göze ilişen tapınaklar, öteki dünyaya adanmış mezarlar, hatta mihraplar veya sunak masaları bile yoktu. Elimizdeki yegâne şey, dini simgeler taşıyor olabilecek damga mühürleri; bunlarda tek boynuzlu atlar ve yogik pozlarda oturan adamlar görülür. Ayrıca gözlerini meditasyona dalmış gibi hafifçe kapatmış, cübbeli bir adamı betimleyen ve bizim "rahip kral" olarak bildiğimiz (gerçi rahip veya kral olmayabilir) bir figürin de söz konusu. İndus ve ötesinde filizlenen nasıl bir toplum olursa olsun, bir sosyal piramit olmadığı kesin. Otoriter Mısırlı ve Mezopotamyalı devletlerle böylesine tezat başka bir yer muhtemelen yok.

Şehirler büyüdükçe, pek çoğu tarımcılığa, geri kalanı da zanaatkârlığa odaklanan kırsal yerleşkeler de büyüdü. Bunların çoğu kısa ömürlü topluluklardı; böylesi bir yerleşim istikrarsızlığı, bilhassa nehir sistemlerinin sık görülen muson taşkınlarına tabi olduğu bölgelerde olağandı. Hatta aile üyeleri ve akrabalar, su kaynaklarına daha rahat erişmenin bir yolu olarak muhtemelen çeşitli yerleşkelere dağılmıştı. Tarım pratikleri bölgeden bölgeye değişiklik gösteriyordu, bu da merkezileştirilmiş bir depolamayı ve denetimi, bilhassa da çiftçilik yapmayan büyük şehir nüfusu-

nu beslemeyi zorlaştırmış olmalı. Büyük ihtimalle Harappa gibi şehirler yakın art bölgelerinden gelen gıda fazlalarına ve temel tüketim malları için de sağlam ticaret ağlarına bel bağlarken, kırsal bölgeler esasen kendi kendine yetiyordu. Onları idare eden talepkâr efendiler yoktu. Sosyal eşitsizlik, toplumun kalbinde yatmasına karşın burada o kadar da belirgin değildi.

İndus şehirleri nedense MÖ 2000 ila 1900 civarında dağıldı ve onlarla beraber bütün bir uygarlık da yok oldu. MÖ 2200 civarında Asya'nın güneyinde yaz ve kış musonlarının zayıfladığını biliyoruz, dolayısıyla o dönemde Afrika ve Asya'ya çöken şiddetli kuraklık bunun nedenlerinden biri olabilir. Bir çöküşten bahsetmek yanıltıcı olabileceği için "dağılmak" sözcüğünü kullanıyoruz. İndus kırsal topluluklarında dağılmak inatçı bir gelenekti. İnsanlar hiç durmadan şehirlere giriyor ve şehirleri terk ediyordu; bu küçük şehirler ve köyler için de geçerliydi. Akrabaları ya da en azından ticaret ortaklarını kapsıyor olması gereken daha büyük topluluklar ile köyler arasındaki bağlar düşünüldüğünde bu hiç de şaşırtıcı değil. Belki de İndus şehirlerinin dağılması, gıdanın erişilir olduğu daha sulak yerlere taşınmakla çözülmeye çalışılan gıda kıtlığına karşı savunma minvalinde bir tepki olabilir. Neticede, kendi topluluğunuza göz kulak olmak dururken neden bir şehre gıda tedarik edesiniz ki?

İndus Vadisi Uygarlığı, doğası gereği direngen ve sürdürülebilir olan kırsal, sosyal ve ekonomik bir zemine dayandığı için serpildi. Görünürde sosyal hiyerarşinin veya kısıtlayıcı dini ideolojinin bulunmadığı barışçıl bir ideoloji olması da buna katkıda bulunmuş olmalı. Burada şehirler geçici adaptasyon demekti. Kırsal topluluklar, civardaki topluluklardan yardım alarak uzun dönemli kuraklıklara göğüs gerebiliyordu ancak yoğun şehir nüfusu mutlaka açlığa bağlı bir travma deneyimliyordu.

MISIR: YENİ KRALLIK (MÖ 1550–1070)

İndus Vadisi Uygarlığı dağılırken Mısır bir imparatorluk gücüne dönüştü. Firavun Ahmose, ekonomik gücü ve zenginliği krali-

yette tutarken, askerlerini ve paralı askerlerini toprak ve ganimetlerle ödüllendirerek Mısır'ı yetkin bir askeri devlete dönüştürdü. Mısır, Fırat'ın doğusundaki Mittani'yle ve Anadolu'daki (günümüz Türkiye'si) Hititlerle rekabet halindeydi. O ve halefleri, Nübye'yi bir koloniye dönüştürdü ve Kızıldeniz'de ticareti genişleterek kereste ve "bir yığın mir reçinesi ve ağacı, abanoz ve saf fildişi" getirdiler.

Teb'in merkezinde bulunan Karnak'taki "Amon Mülkü" olarak bilinen güneş tanrısı Amon tapınağı, katıksız imparatorluk gücünün bir yansımasına dönüştü. Tapınağın girişindeki büyük pilonlarda, kralın tanrıların huzurunda düşmanlarını alt etmesini yansıtan parlak renkli betimlemeler bulunur. Burası ilahların sığınağı, yiyecek adaklar aldıkları yerdi. Amon'un rahipleri ve tapınakları başat bir siyasi güç olmakla beraber devletin ekonomisi için hayati önem taşıyordu. Amon'un tapınakları çok sayıda büyükbaş hayvan, madenler ve devasa tahıl ambarlarına sahipti. Karnak ve Luksor'daki tanrı tapınakları arasındaki resmi geçitleri içeren şaşaalı Teb törenleri, firavunun bizzat Amon'un en özel mabedinde ilahi *ka*'yı, yani tinsel özü yenilemiş olduğunu halka gösteriyordu.

Amon Mülkü, Nil'in doğu kıyılarındaki tapınaklardan, ölülerin bölgesi olan batı kıyısına dek uzanıyordu. MÖ yaklaşık 1505'te On Sekizinci Hanedan'la başlayarak firavun Amenhotep ve şanlı halefleri, çarpıcı piramitlerin altına değil, Teb'in karşısındaki kurak Krallar Vadisi'nde kaya mezarlara gömülmeyi seçmişti. Kraliyet cenaze tapınakları yakınlardaki düzlükte bulunmaktadır ve etrafları kraliçelerin, prenslerin ve üst düzey saray mensuplarının mezarlarıyla çevrilidir. Nesiller boyu maharetli zanaatkârlar, "Hakikatin Yeri", yani Kraliyet Nekropolü'nde çalıştı.

Amon, MÖ 1353'te Firavun Akhenaton tahta çıkana dek mutlak güce sahipti. Akhenaton, ilkel güneş tanrısı Re-Horakhty antik kültünü canlandırdı. Dini ortodoksluğu terk etti ve güneş diski, tanrı Aten'e ibadete büyük bir önem verdi. Hükümdarlığının beşinci yılında, sarayını nehrin aşağısında bulunan

ve nüfusu yaklaşık 20 bin olan yeni başkent Amarna'ya taşıdı. Amarna'nın merkezinde, Akhenaton'un gözlerden uzak sarayından Aten'in tapınağına kadar uzanan etkileyici bir tören yolu yer alıyordu. Şehrin sakinlerinin pek çoğu, mütevazi meskenlerde yaşıyordu. Şehrin dışındaki mezarlıklara gömülen bedenleri, kısa yaşamları boyunca sürdürdükleri sert çalışma koşullarından kronik bir biçimde mustarip olduklarını gösterir.

Dindar bir fanatik, bir deli veya heretik; tarih Akhenaton'dan çok nadiren olumlu bahseder. On yedi yıllık hükümdarlığı, ardında yozlaşmış ve kaotik bir krallık bıraktı. Amarna çok geçmeden terk edildi; firavunun halefi üç yıl hüküm sürdü ve onun ardından, sekiz yaşındaki Tutankhamun (MÖ 1333–1323) tahta çıktı. Tutankhamun, el değmemiş mezarının 1922'de Howard Carter ve Lord Carnarvon tarafından keşfedilmesiyle ölümsüzlüğe kavuştu. Neyse ki Tutankhamun'un eski tinsel düzende yetişmiş güçlü ve deneyimli danışmanları, eski tinsel düzeni ve tapınaklarını diriltmişlerdi.

Tutankhamun'un ani ölümü, saray için beklemedik bir sürpriz oldu ancak On Dokuzuncu Hanedan'ın büyük firavunları (MÖ 1307–1196) krallığı eski imparatorluk görkemine kavuşturdu. Zenginlikleri, Nübye altını ve uzaklara yayılan ticaretten geliyordu. II. Ramses (MÖ 1290–1224) ta Suriye'ye sefere gitti. Kadeş Savaşı'nda Mısır ordusunu felce uğratan Hititler'in kendisi kadar güçlü olduğunu gördü. Bu savaştaki geri çekilmenin ardından, firavunlar Ortadoğu'da siyasi nüfuzlarını istikrarlı bir şekilde kaybetmeye başladı.

MÖ 1155'teki III. Ramses suikastıyla beraber Mısır ağır bir düşüş dönemine girdi. Nübye'den geri çekilmesi, Asya'da karşılaştığı aksilikler ve kronikleşen bürokratik yozlaşma, kanunsuzluğun salgına dönüşmesine bağlı olarak kaynak yönetiminin ve güvenilir gıda kaynaklarının çökmesine neden oldu. Yunan etkisinin yükselişi, daima dış dünyanın sınırında, Aşağı Mısır'da bulunan Batlamyus Hanedanı'nı MÖ 305'te tahta çıkardı. MÖ 30'da, Batlamyus Hanedanı'nın son hükümdarı VII. Kleopatra'nın ölümünden sonra firavunların toprakları Roma İmparatorluğu'nun

bir parçası haline geldi ve Roma ve Konstantinopolis için önemli bir tahıl ambarına dönüştü. Büyük firavunların sırra kadem basmasından uzun zaman sonra, *akhet*, öngörülemez Nil taşkını, küresel gıda stoklarını biçimlendirmeyi ve imparatorlukları geçindirmeyi sürdürdü.

* * *

Nil Nehri, ilkbahar, MÖ 1500... Yirmi balıkçı, Teb'in karşısında Nil'in batı kıyısındaki kraliyet mezarlığında çalışmakta olan 40 zanaatkâr için dip tilapyası tuttular. Günün kayıtlarına göre, bir balıkçı altı aylık bir dönemde 882 kilogram balık tedarik edebiliyordu. Nil boyunca yakalanan balıkların içi ve kılçıkları temizleniyor, ya taze yeniyor ya da daha sonra tüketilmek üzere kurutuluyor veya salamura yapılıyordu çünkü balık Antik Mısır'da tayın edilen temel gıda maddesiydi. Kanolar şafak sökerken nehre açılır, bilhassa selin zirve dönemindeki ilkbahar üreme mevsiminde dar yan kanallara kurulmuş tuzaklar ve ağları kontrol ederlerdi. Bazı papirüs kanoları, destek hatları ve konik uçları olan ablatyalarla nehre açılırdı. Erkek grupları, içi dopdolu ablatyaları kıyıya yığardı. Orada bekleyen yazmanlar, avın çetelesini tutar, istihkakı taksim ederdi. Bazı yerlerde, örneğin Giza'daki piramit köylerinde, yüzlerce işçi avlanan tekir balıklarını, Nil levreğini ve diğer türleri işlerdi. Bir firavunun 4 bin yıl evvel oğluna söylediği gibi, balık tanrıların insanlara yemeleri için verdiği bir hediyeydi.

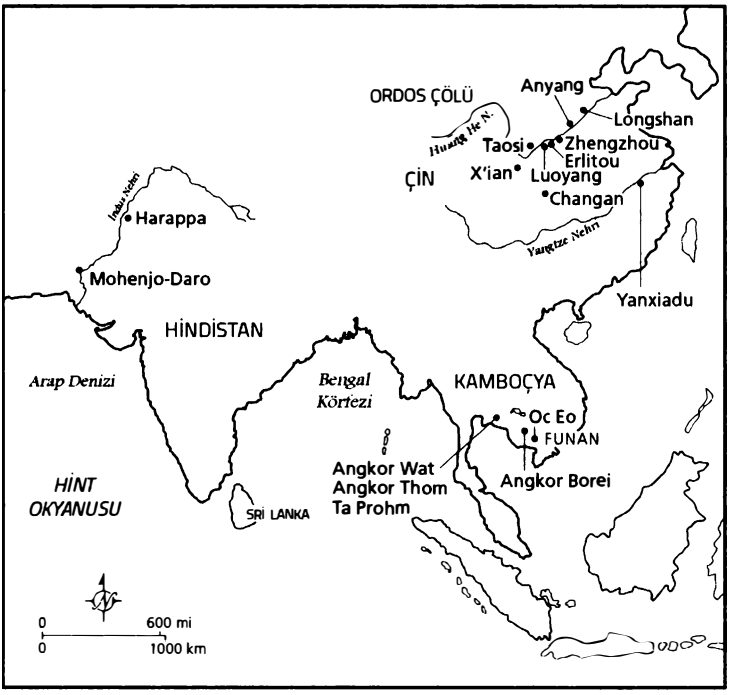
10

ÇİN VE GÜNEYDOĞU ASYA (MÖ 5250 SONRASINDAN MS 15. YÜZYILA DEK)

Kuzey Çin, MÖ y. 1280... At arabası, Huang He Nehri'nin yanındaki vadiye tepeden bakan alçak bir bayırın tepesinde duruyor. Birbiriyle güzel bir uyum içindeki atlara sinekler üşüşüyor. Shang Hanedanı Hükümdarı Wu Ding ve sürücü, örgü deri zeminin üstündeki ayaklarını hafifçe açmış, hiç kıpırdamadan oturuyor. Wu Ding elini kaldırıyor. Vadideki askerler, arkalarındaki birliklere bir emir haykırıyor, silahlar hazır ediliyor. Her iki tarafın da merhamet göstermediği bu şiddetli göğüs göğüse mücadele sırasında yoğun toz bulutları her yanı sarıyor. Hükümdarın savaşçıları üstünlük yakalıyor ve katlettikleri düşman bedenlerinden oluşan bir halıyı ezip geçiyor. At arabasının sürücüsü, atları savaş meydanına doğru yavaşça sürmeye koyuluyor.

Genel kanının aksine, Çin Uygarlığı tek bir yerde, kuzeydeki Orta Huang He Vadisi'nde gelişmedi. MÖ 3500'den sonra Çin'in dört bir köşesindeki bambaşka çevrelerde ortaya çıkan müthiş karmaşık çiftçi topluluklarının hikâyeleri, ancak şimdilerde arkeolog ekiplerince gün yüzüne çıkarılıyor.

En erken karmaşık toplumlar, Liangzhu kültürünün (MÖ y. 3300–2200) kaliteli yeşim süslemeleriyle nam saldığı Aşağı Yangtze Havzası'nda ortaya çıktı (Şekil 10.1). Yarısaydam yeşim, Çin'de yenilere dek değer görmeyi sürdürdü; öyle ki, altından bile daha kıymetliydi. Yüksek mevkili Liangzhu bireylerinin küçük mezarlıkları, gelişmekte olan sosyal eşitsizliği yansıtır. Bu mezarların süslemeleri, bu bireylerden bazılarının şaman olabileceğine işaret eder.

Şekil 10.1 Onuncu Bölüm'de bahsedilen alanları gösteren harita.

Orta Huang He Nehri Vadisi, topluca Longshan olarak bilinen, birbirine yakinen bağlı bir dizi topluluğun doğduğu yerdi. Bu topluluklar MÖ 2700 ile 2000 arasında serpilmiş, farklı kültürler sıkı sıkıya etkileşimde bulundu. Longshan çömlekçileri, çömlek yapımında çarklar, ayrıca bakır ergitme ve dökümü

yapılabilecek kadar sıcak fırınlarda yüksek derecelerde ısıtılan basit fakat kaliteli kaplar kullanıldı. En iyi Longshan kapları parlak siyah kutular, kavanozlar ve kâselerdi ve bunlar kilden seçkinlere yönelik metal ayin kaplarına geçişi simgelemiş olabilir. Kürek kemiği falı (*scapulimancy*), yani hayvanların kürek kemiklerinin ve kaplumbağa kabuklarının ısıtılmış araçlarla yakılmasıyla bakılan bir fal türü de rağbet görmeye başlamıştı. Kürek kemikleri veya kabuklarda ortaya çıkan çatlaklar, sorulan sorulara tanrılardan veya atalardan cevaplar veriyordu. Bilinen en eski Çin metni, Longshan toplumuna ait olabilir.

Batıdaki Sümer toplumu gibi, Longshan da konumlarını muhafaza ederek daha büyük bir güç elde etmeyi amaçlayan savaş halindeki seçkinlerin kültürüydü. Kişinin gücünü yaşarken ayinsel araçlarla sergileme biçimi ve ölümden sonra da konulduğu mezar, onun sosyal statüsünü gösteriyordu. Bunlar militarist liderlerdi ve bu durum, kereste kalıpların arasına toprak sıkıştırılarak yapılan, etrafı çevrili dikdörtgen biçimli alanlardan da görülür. Çok sayıda insan tarafından inşa edilen bazı Longshan duvarları 10 metre kalınlığında, sağlam tahkimatlardı. Örneğin Shanxi'nin güneyindeki Taosi, 280 hektarlık bir sıkıştırılmış topraktan bir duvarla çevrilidir. Bölme duvarları, seçkinler ile sıradan halkı birbirinden ayırıyordu. Etraftaki bölgeyi çevreleyen elli adet çağdaş yerleşim, eskilerde sertçe uygulanan sosyal hiyerarşinin üç sosyal sınıfını sergilemektedir.

XIA VE SHANG (MÖ Y. 2200 İLA 1046)

Çin tarihinin geleneksel hikâyesi, insanlığın ortak ataları imparator-tanrı Fuxi ile kız kardeşi Nuwa başta olmak üzere çeşitli mitsel hükümdarlarla başlar. Orta Huang He Vadisi'nde bugünkü Henan eyaletinde doğan ilk devletlerin, çok daha iyi bilinen Shang'dan önce ortaya çıkmış olduğu söylenir ancak bunun hangi tarihlerde olduğu net değil. Xia hükümdarları, MÖ 2000'in öncesinden yaklaşık 1750'ye dek hüküm süren esrarengiz figürler. On sekizinci yüzyılda Shang, Xia'yı tahttan indirdi.

Uygulamada ise bu ikisi arasında, Erlitou şehriyle bağdaştırılan güçlü bir kültürel devamlılık mevcuttu. Şehrin merkezindeki 12 hektarlık kapalı bölgede, sıradan halkı dışarıda tutmak için yapılan heybetli bir duvarın kuşattığı bir çift sıkıştırılmış toprak platform yer alıyordu. Çok sayıda tunç döküm ve turkuvaz atölyesi güneyde yer alıyordu; seçkin eşyaların üretimi yakinen denetleniyormuş gibiydi.

Shang Uygarlığı resmi olarak kurulduğunda, siyasi iktidar nehrin 100 kilometre aşağısındaki zengin çiftçi bölgesinin kalbinde bulunan Zhengzhou'ya geçti. Burada, sıkıştırılmış topraktan, 7,5 kilometre uzunluğundaki bir sur duvarla çevrili alanda seçkinler ve ayin uzmanlarının yanı sıra, hükümdar soyunun antik tapınağı da bulunuyordu. Bir dış duvar, tunç ve çömlek atölyelerinin ve aynı zamanda mezarlıkların da bulunduğu 20 kilometrekarelik bir alanı çevreliyordu. Zhengzhou ve daha sonra Anyang, geniş nüfusları idame ettirmiş olabilir. Ancak Mezopotamya ve Mısır'ın aksine, bunlar son kertede daha önemsiz köylerle çevrili tören merkezlerinden ibaretti.

Shang'ın sondan bir önceki ve Çin'in de ilk istikrarlı başkenti, Huan Nehri'nin yanında 5,8 kilometrelik bir alana yayılan Anyang'dı. Bu şehir Zhengzhou'yu andırıyordu ancak çarpıcı bir sur duvarı bulunmuyordu. Kısmen saray kısmen de tapınak işlevi gören bir ayin merkezi, her yana dağılmış zanaatkâr köyleri ve atölyeleri vardı. O zamanki Shang hükümdarları, faniler ile tanrılar ve onlar aracılığıyla da atalar arasındaki elçilerdi. Bunlar, yaklaşık iki kilometre ötedeki bir mezarlıkta gömülen ayin uzmanlarıydı. Heybetli bir görünüme sahip on üç adet tümsekli mezar, ahşap odalar içinde yatan ölülere evsahipliği yapıyordu. Bir mezarın tümseğine 59 adet başsız kurban dizilmişti. Ne yazık ki yağmacılar antik dönemde mezar odalarını boşalttı.

Sang hükümdarlarının tam olarak ne kadar büyük bir bölgeyi kontrol ettiği gizemini koruyor. Doğrudan yönetimleri altındaki topraklar esasen küçük olabilir ancak kültürel nüfuzları muazzam ve bu prestijli bronz kaplar sayesinde görülebilir (Şekil 10.2). Kürek kemiği falı Shang döneminde ortaya çıktı ve gü-

nümüze ulaşan üstü yazılı kâhin kemiklerinin çoğu Anyang'dan gelir. Xia ve Shang kâhinlerinin icat ettiği yazı sistemi öylesine etkindi ki, modern Çin metinlerinin çok değiştirilmiş bir formunda yaşamını sürdürdü.

Şekil 10.2 Şarap servisinde kullanılan, Shang'a ait bir *jue* kabı. Bu tür kaplar, Shang toplumunda prestiji simgeliyordu.

Kâhin kemiklerinde, bir iç başkent bir de dış bölgeden bahsedilir. İç başkent, güney yönünde belki 100 kilometreye uzanan, Anyang çevresindeki bölgedir. Burası esasen tepesinde hükümdarı ve kraliyet soyu olan feodal bir devletti. Dış bölge ise kısmen özerk beylerin denetimi altındaydı. Bunlar Shang hükümdarına sadakat yeminleri ediyor, ancak arada bir birbirleriyle de savaşıyorlardı.

Shang, Çin'deki en önemli erken uygarlıktı fakat etkin bir şekilde tunç işleyen birkaç gelenekten sadece biriydi. Shang tek

güçlü kültür değildi, yalnızca o zamanın birkaç önemli kültürel oyuncusundan biriydi; benzer bir statüye sahip diğer devletlerin oluşturduğu şablonun bir parçası olarak işlev gösteriyordu.

ZHOU VE SAVAŞAN DEVLETLER (MÖ 1046 İLA 221)

Batıdaki Zhou adlı devlet, komşusu Shang'la uzun zaman boyunca rekabet etmiş ve en sonunda MÖ 1046'da onu alt etmeyi başarmıştı. Ancak seleflerinin kültürel ve teknolojik gelenekleri yüzyıllar boyunca ısrarla varlığını sürdürdü. Zhou şehir merkezleri, kuzeyden gelen göçebe akıncıların Zhou seçkinlerini Luoyang'ın doğusuna gitmek zorunda bıraktığı MÖ 771'e dek neredeyse hiç değişmedi. Batı Zhou, Shang'ın devamı olarak kaldı ancak Doğu Zhou, aralarında kalabalık şehirler, para sistemi, demir teknolojisi ve pazarların da bulunduğu önemli değişimlerden geçti. Farklı büyüklüklerdeki rakip devletlerin daima değişen yapısı, yerel hükümdarlar arasında rekabet kızıştıkça dalgalanmalara sahne oldu.

Sekizinci yüzyıldaki Doğu Zhou şehirleri, sıkıştırılmış toprak duvarlarla tahkim edilmiş geniş topraklara yayılıyordu. Gelgelelim, görece az sayıda insan orada oturuyor, civarda mezarlıkların da bulunduğu farklı bölgelerde yaşıyorlardı. Üç yüzyıl içinde her şey değişti. Şehirler çok daha büyüdü; en büyükleri olan Xiadu, heybetli duvarlarının içinde tam 316 bin insana evsahipliği yapıyordu. Devletlerin başkentleri tam 20 kilometrekareye varabilen geniş toprakları kaplıyordu. Sarayları ise duvarların ya içinde ya da dışındaki sıkıştırılmış toprak platformlar üzerinde yükseliyordu. Ana duvarların arkasında sıradan halk yoksulluk içinde yaşıyordu. Seçkinler ile sıradan halk arasındaki mesafe kasıtlıydı ve yönetici seçkinlerin gizemini perçinliyordu.

Çin'e özgü yaşam tarzında bir devrim olmak üzereydi. Artık daha heybetli olan şehirler, sırf tören merkezleri olmaktan daha öte bir işleve sahipti, aynı zamanda ticaret ve imalat merkezlerine dönüşmüşlerdi. Bazı şehirlerde para basımı için darphaneler,

ayrıca yeşim ve kemik atölyeleri vardı. Beşinci yüzyıla gelindiğinde, geniş demirhaneler her yana yayılmıştı. Bunlar çiftçiler için demir aletler üretmiş, bu sayede taşra ile şehir arasında birbirine bağımlılık geliştirmiş olabilir.

Demir teknolojisi, demir aletler ve silah üretiminin ivme kazanmasıyla beraber Çin'e has yaşamda hiç olmadığı kadar önem kazandı. Toplu demir üretimi, tüm önemli şehirlerde yaygındı. Rekabet halindeki Doğu Zhou devletleri, artık tarım üretimini artırabiliyor, artan nüfusları beslemek için çok daha büyük miktarda gıda fazlası biriktirebiliyordu. Aynı zamanda hiç olmadığı kadar büyük orduları geçindirebiliyorlardı.

Zhou hükümdarlarının yetkinliği genellikle sembolik olmakla kalmıyordu. Gündelik iktidar, yüzyıllar süren küçük ölçekli bir savaşa neden olan, farklı büyüklüklerdeki altmışı aşkın devletin elindeydi. Seferlerin büyük kısmı, tarafların muharebeye sokabildiği at arabalarının sayısına bağlıydı.

Sonra, MÖ yaklaşık 481'de başlayan Savaşan Devletler Çağı (Zhanguo Shidai) dönemi geldi. O dönemde savaş hali kökten değişmişti ve geriye yalnızca 22 bağımsız krallık kalmıştı. Ordular artık binlerce askerden oluşuyordu ve toplu üretilen demir silahlar, büyük meydan muharebelerinde inanılmaz sayıda zayiat verilmesine neden oluyordu. Savaşmak öylesine salgın halini almıştı ki, 6. yüzyılın sonu ile 3. yüzyılın başı arasında her yıl büyük savaşlar meydana geliyordu. Bu değişimle beraber at arabası bırakıldı ve onun yerini saldırgan süvari hücumları ve sıra sıra dizilmiş piyade alaylarının yaptığı toplu saldırılar aldı. Dördüncü yüzyıla gelindiğinde hızla uçan oklarıyla ölümcül tatar yayı yaygın olarak kullanılmaya başlandı.

Şiddet öylesine feciydi ki, devletler topraklarının çevresini duvarla sarmaya başladı; tatar yayı kuşatmacılara karşı son derece etkili bir silahtı. Genelde sıkıştırılmış topraktan yapılan ve binlerce sıradan vatandaşın zorla çalıştırılmasını gerektiren tahkimatlar, yüzlerce kilometreye yayılıyordu. Kapılar sıkı bir şekilde korunarak hem giriş çıkışlar kontrol ediliyor hem de geçiş ücreti alınıyordu. Bu duvarların selefleri, sonraki yüzyıllarda meşhur Çin Seddi'nin bir kısmını oluşturacaktı.

Tüm bu duvarlar etkisizdi, öyle ki, amansız bir rekabet ve daha da sıkı bürokratik denetimin belirlediği bir çağda yalnızca yedi devlet hayatta kalmayı başarabilmişti. Bu devletlerin yöneticileri, devasa ölüm makineleri denebilecek şeyleri yönetiyordu. Qin Devleti'nin bir hükümdarı, başat rakibi Zhao'yu yenilgiye uğrattıktan sonra bu bitimsiz kan dökme çağı da sona ermiş oldu. Sefer, 400 bin esirin katledilmesiyle sonuçlandı. Halefi, bu başarıyı perçinleyerek Zhou ve diğer beş devleti fethetti. Acımasız bir kararlılıkla bütün rakiplerini hükmü altına soktu. MÖ 221'de, kendisini Qin Shi Huand Di, yani birleşmiş olan Çin'in "İlk İmparator"u ilan etti.

İMPARATOR SHİ HUANG Dİ (MÖ 259–210)

Shi Huang Di'nin başarısı hem muharebe deneyimli ordusuna hem de geniş kapsamlı bürokratik ve idari reformlara dayanıyordu. Krallığı, her biri kendisine bağlı olan yetkililerin yönettiği bir dizi vilayete bölerek yola çıktı. Bunların her biri bir kumandanlıktı ve yenilen devletlerin beylere bağlı olarak hayatlarını sürdürdüğü eski düzenlemelerin yerini alan merkezileşmiş bir imparatorluk idaresinin parçasıydı. Shi Huang Di'nin devleti, imparatorluk yönetimi tarafından sıkı sıkıya denetlenen 103 kumandanlık ve sayısız idari bölgeye dayanıyordu. İmparator, ayrıca Qin atalarına ait olanlar dışındaki tüm politik kitabın ve tarihçenin yok edilmesini emretmişti. Birleşik bir devlet ideolojisi yaratmak için tüm rakiplerini yok etmeyi hedeflemiş, dolayısıyla daha önceki krallıkların her türlü hatırasını ortadan kaldırtmıştı. Meksika'daki Aztek hükümdarları da uzun yüzyıllardan sonra aynı politikayı takip etmiş, kayda değer bir başarıyla bir Aztek hâkimiyeti miti yaratmışlardı (bkz. On Birinci Bölüm).

İmparator, imparatorluğunu sağlamlaştırmak için zalim adımlar atmıştı. Binlerce insan, imparatorluğun başkentinden yayılan, hanların ve etkili muhafızların da bulunduğu bir yol şebekesinin inşasında çalışmıştı. Sıkıştırılmış topraktan

yapılan otoyollar 15 metre genişlikteydi ve ağır koşullara sahip arazilerden bile geçiyordu. Shi Huang Di kuzeyde, çoğunlukla sıkıştırılmış topraktan oluşan ve Kore sınırından batıdaki Ordos Çölü'ne dek ulaşan 4 bin kilometre uzunluğunda bir duvar inşa ettirdi. Shi Huang Di'nin duvarının büyük kısmı, tek bir yapıya eklenen eski duvar parçalarından oluşuyordu. (Bu duvar, MÖ 16. yüzyılda Çin'i Moğollar'dan savunmak için yapılan Çin Seddi'yle karıştırılmamalıdır.)

İlk imparator paranoyak, batıl inançları olan, öylesine sevilmeyen bir hükümdardı ki, MÖ 210'daki ölümünden sonra hanedanı da kısa ömürlü oldu. Sadece dört yıl sonra, başkenti isyankâr bir orduya yenik düştü, yeni Han Hanedanı kontrolü ele geçirdi ve dört yüzyıl boyunca yönetimde kaldı.

Çinlilerin ilk imparatorlarını unutmalarına izin yoktu elbet. Shi Huang Di, mezarlık odasının inşaatına Savaşan Devletler Çağı'nın sonunda başladı ve inşaat ölümünden uzun zaman sonra, bu odanın sırlarını bilen zanaatkâr ve işçileri usulen katleden oğlu tarafından tamamlandı. Elli metre yüksekliğindeki mezar höyüğü, modern X'ian şehrinin 40 kilometre doğusunda yer alıyor. İki kilometrekarelik bir alanı, iki devasa dikdörtgen alan çevreliyor. Yerin 30 ila 40 metre altında bir saray yer alıyor ve burası imparatorun öteki dünyadaki evi. Tarihçiler daha sonra höyüğün altında, belli başlı nehirlerin cıvayla betimlendiği kraliyet topraklarının bir kopyasının yer aldığını iddia etti. Sarayların ve köşklerin ölçekli modelleri, hükümdarın kişisel eşyaları ve nedimlerinin modellerini içeriyordu. Kurban edilen çok sayıda cariye bu mezar odasına gömüldü. Ayrıca 700 bini aşkın askerin de mezar höyüğü ve çevresindeki parkta çalışmış olduğu söyleniyor. Mezar kazıyla çıkarılmadı. Çinli arkeologlar, onu en yüksek bilimsel standarda uyarak çıkarmak için gereken uzmanlık ve kaynaklardan yoksun oldukları görüşünde. (Bu konuda haklılar, zira dünyada hiç kimse henüz böyle bir çalışmayı yürütebilecek durumda değil.)

Qin Shi Huang Di'nin mezar höyüğü, geniş bir mezarlığın ortasında yer alıyor ve bu mezarlık, 1400 asker ve atla, müfreze

birliklerle, süvarilerle ve bir komuta kontrol birimiyle korunuyor; komuta kontrol biriminde komutanın etrafı boylarına göre seçilmiş 64 subay ve bir muhafızla çevrili. Büyük höyüğün yanında, atların diri diri gömüldüğü, yarım ölçek büyüklüğünde bir tunç at arabası ve iki atının bulunduğu yeraltı ahırları yer alıyor. Mezarlıktaki alayları ve diğer şeyleri kazıyla çıkarmak ve muhafaza etmek yıllar alacaktır. Mezar höyüğü bir gün kazıyla çıkarılacak olursa, çalışmanın incelenme kısmı da yıllarca sürecektir.

Han Hanedanı'nın hükümdarları, Shi Huang Di'nin hükümetini ve yeni kurulan altyapıyı ele geçirdi. Çoğu Han vatandaşı geçimlik çiftçiydi fakat önemli şehirler de vardı. Wei Nehri'nin kıyısındaki başkent Changan, sıkıştırılmış topraktan duvarların koruduğu dikdörtgen bir şebeke içinde yaşayan çeyrek milyon insana evsahipliği yapıyordu. On iki kapı ve bir imparatorluk keyif bahçesi vardı. Artık zengin aileler çokkatlı evlerde oturuyor, ipekler ve kürkler giyiyor, atların çektiği arabalarda geziyorlardı. Bu esnada sıradan vatandaşlar "birbirine bir tarağın dişleri kadar yakın" olduğu söylenen evlerde sıkış tıkış yaşıyordu. Han Hanedanı, Çin'i dört yüzyılı aşkın zaman boyunca yönetti (MÖ 202–MS 220).

Batıda Roma dönemi başladığında, Çin uygarlıkları 2 bin yıldır serpiliyordu. Bu kendine özgü ve son derece militarist kültür, fatihler ile fethedilenleri kendi geleneğine asimile etmede pek hünerliydi. Bunun aksine, Roma İmparatorluğu kölelerin emekleri sonucu ortaya çıktı ve barbar göçebelerin saldırısına uğrayınca çöktü. Çin uygarlıklarının dokusunun günümüzde bile ekseriyetle yaşamını sürdürdüğünü eklemek önemli.

GÜNEYDOĞU ASYA: ANGKOR'UN YÜKSELİŞİ (MÖ 1. YÜZYILIN SONU İLA MS 802)

MÖ 1. binyılın sonunda bazı Güneydoğu Asyalı toplumlar yüksek konumlu, merkezileşmiş krallıklara dönüştüklerini belli ediyordu. Derebeyleri, atalarıyla yakın ilişkileri sayesinde yöne-

timi eline geçirmiş bir aristokrat sınıfıydı. Özenli resmi gösteriler, ziyafetler ve kamu ayinleriyle pekiştirilen klasik bir endüstri öncesi yönetim formuydu bu. Gitgide artan karmaşıklık, kısmen derebeylerin yerel takipçi çekmedeki uzmanlığı, kısmen de ticareti kontrol etmesi, üretimi artırması ve işgücünü ortak çıkar için örgütlemesine bağlıydı.

Tüm bunlar yerel seviyede işliyordu ancak ister istemez rekabetler yaşanıyordu. Bazı yöneticilerin daha da yüksek statüleri arzulaması, zorla elde edilen daha büyük krallıkları yönetmelerine, ayrıca onları onurlandıran şaşaalı kamu törenlerinin odağı olan azametli saraylar ve tapınakların inşasına yol verdi. Böyle gelişmekte olan devletlerin liderleri, otoritelerinin büyük kısmını karizmalarından ve kararlı liderliklerinden elde ediyordu.

Bu bölgeler, daima siyasi dalgalanmaya maruz kalıyordu ve sabit sınırlardan mahrumdu. Her şey, rakipleriyle ilişkileri ittifakları sağlama alma ve potansiyel düşmanlarla başa çıkma yetileriyle belirlenen derebeylerine bağlıydı. Bazı uzmanlar, bu yöneticiler arasındaki ilişkileri *mandala* olarak tanımlar. Bu Sanskritçe sözcük, toprakları siyasi şartlara göre genişleyen ve daralan daireler olarak tanımlayan bir politik öğretidir. Her bir toplum kendi merkezine, yöneticisine ve onun maiyetindekilere odaklanıyordu. Efendinin kişisel ve tinsel nitelikleri, karmaşık ve daima dönüşen bir siyasi denklemdeki önemli değişkenlerdi.

Yeni biçimlenen krallıklar, pirinç tarımının gelişkin olduğu ve balığın bol bulunduğu nehir kenarı bölgelerinde ve bereketli alçak arazilerde serpildi. Mekong Vadisi'nin aşağı ve orta kısmında yoğun nüfuslar yaşadı; vadinin orta kısmında, meşhur Tonle Sap Gölü ve düzlükleri, Khmer dili konuşan insanların memleketi de bulunuyordu.

Çin arşivleri, Mekong'un aşağısını, "bin nehrin limanı" anlamına gelen Funan olarak anar. Burada Mekong Deltası'ndaki müreffeh ticaret limanlarında, tunç, gümüş, baharat, hatta Orta Asya'dan denizle getirilen atların ticareti yapılıyordu. Sistema-

tik su tahliyesi ve su taşımacılığı, deltanın bataklıklarını bereketli tarım arazilerine dönüştürdü. Çoğu Funanlı, toprak setler ve timsahlarla dolup taşan hendeklerle tahkim edilen büyük göl şehirlerde yaşamaktaydı. Okyanusa ve Funan'ın başkenti Angkor Borei'ye bağlanan Oc Eo da böylesi bir limandı.

Üç ila altıncı yüzyıllarda kıyı bölgesi, uzman tüccarların taşıdığı yerli metalürji ile diğer zanaatlar ve ürünlerin köklü geleneği sayesinde alabildiğine yüksek bir refah düzeyine ulaştı. Ne var ki, 6. yüzyıla gelindiğinde, ekonomik ve politik ağırlığın merkezi, Orta Mekong'dan bereketli Tonle Sap'a geçti. Çinliler yarışan derebeylerinin kendilerini dünya üzerindeki ilahi krallar ilan ettiği bu bölgeye Zhenla diyordu. Bu derebeyleri krallıklarının ilahi açıdan onaylanması ve sadık takipçileri çekmek için Hindu tanrısı Şiva'yı kullanıyorlardı. Rakip yöneticileri mümkün mertebe geniş bir bölgede otorite kurmaya çalışırken, bu devletler de akordeon misali bir açılıyor, bir büzüşüyordu.

II. JAYAVARMAN, II. SURYAVARMAN VE ANGKOR WAT (MS 802 İLA 1181)

Kronik parçalanma MS 802'ye, dinamik bir Khmer kralı olan II. Jayavarman tahta oturuncaya dek sürdü. II. Jayavarman Mekong Nehri yakınındaki üssünden rakiplerini fethetti ve yenilen bölgeleri sadık generallerinin yönettiği haraç krallıklarına çevirdi. Jayavarman çok zeki bir siyasetçiydi. Ataların kültü ile Şiva kültünü birleştirerek yeni krallığını sağlamlaştırdı. Tebaasına ona bir tanrı olarak ibadet etmesi öğretildi. Gitgide merkezileşen bir devletin tüm kaynakları, tanrı kral kültünün korunmasına adandı. İster soylu olsun ister rahip veya sıradan halk, herkesten hırslarını bu hayat ve sonrakinde bir ilah olan dünya üzerindeki tanrı-kralın ihtiyaçlarına tabi kılması bekleniyordu.

Jayavarman, çarpıcı bir süre, tam 45 yıl boyunca tahtta kaldı. Kendisini Şiva'nın dünya üzerindeki tecessümü, *varman*, "koruyucu" olarak sundu. Kral, generallerin, sivil yöneticilerin ve

disiplinli bir rahip hiyerarşisinin oluşturduğu yüksek statülü ailelerin enerjik bir bürokrasisini idare ediyordu. Bürokrasi, tarımdan vergi toplamaya, savaştan ayine dek Khmer yaşamının her bir yönünü istila etmiş durumdaydı. Endüstri öncesi her devlette olduğu üzere, sürdürülebilirlik büyük miktarda gıda fazlasına ve tapınaklar, rezervuarlar, kanallar ve başka kamu işleri inşa eden devasa işgücünün denetimine bağlıydı.

Khmer dünyasının merkezi bugün Angkor olarak biliniyor. II. Jayavarman'ı takip eden 30 kralın pek çoğu, kendileri tanrılara katıldıklarında mozole olarak hizmet veren, Şiva'nın sütun benzeri bir simgesine, kraliyet lingamına evsahipliği yapan heybetli tapınaklar ve yapay höyükler inşa ettiler. Ortaya çıkan uygarlık, asla gösterişten uzak değildi, zira Khmer zenginlik, lüks ve ilahi krallık kültünü son noktasına taşıyordu. Kült, 12. yüzyılda Angkor Wat'ı inşa ettiren II. Suryavarman'ın hükümdarlığı sırasında zirve noktasına ulaştı.

Suryavarman, 1113'te tahta çıktı. Çok geçmeden başyapıtı Angkor Wat'ı (Khmer dilinde "Tapınak şehri") inşa ettirmeye başladı. Dünyanın en büyük dini yapısı olan Angkor Wat, 160 hektardan büyük bir alanı kaplar (Şekil 10.3). Bu olağanüstü tapınak kompleksinin yanında, en büyük Sümer ziguratı bile bir köy mabedinden hallicedir. Bu mekâna "harikulade" demek bile yetersiz kalır. Her bir detay, göksel dünyayı dünyevi bir formda temsil eder. Khmer inancına göre dünya, merkezinde Meru adlı kozmik bir dağı bulunan Jambudvipa kıtasından meydana geliyordu. Tanrılar, Angkor Wat'ta en yüksek kuleyle simgelenen dağın zirvesinde yaşıyordu. Geri kalan dört kule Meru'nun alçak tepelerini temsil ederken, sur duvarı dünyanın ucundaki dağları, onu kuşatan hendek ise ötedeki okyanusu temsil eder. Bu Khmer halkının evrenin koruyucusu olan Hindu tanrısı Vişnu için bir anıt yapma girişimiydi.

Şekil 10.3 Angkor Wat'ın havadan görünümü.

Angkor Wat'ın merkez tapınağı, çevredeki ormana 60 metre tepeden bakar ve üst düzey yetkililerin ahşap tahtında oturan krallarına sadakatlerini duyurmasını tasvir eden bas rölyeflerle donatılmıştı. Bir betimlemede, kral beraberinde yüksek rahipler ve generalleriyle bir filin üstünde bir yamaçtan iner. Maiyetiyle bir ormandan geçerken soylu hanımlar tahtırevanlarda taşınır. Saray erkanını silahlar kuşanmış askerler korur. Savaş sahneleri ve göksel bakirelerin bas rölyefleri bütün alanda göze ilişiyor. Dansçılar süslü kumaşlardan etekler giyer, arkalarında çiçekli bir fon söz konusu ve belli belirsiz mimikleriyle krala ölümünden sonra cennete has keyifler vadeder. Zamana uygun yazılar kötülük yapanları bekleyen korkunç cezalardan bahseder. Suryavarman, Angkor Wat'ı ilahi kral sıfatıyla tanrılarla iletişim kurduğu yer olarak kullandı. Öldüğünde, ruhu ilahi suretine girebilsin ve kraliyet atalarıyla temas kurabilsin diye kalıntıları merkezi kuleye yerleştirildi. Bu sayede ölümsüzlüğe kavuştu ve Vişnu'yla bir oldu.

ANGKOR THOM VE DAĞILMA DÖNEMİ (MS 1181 İLA 15. YÜZYIL)

Angkor Wat'ın inşası, kralın komşularıyla savaştığı bir dönemde, krallığın kaynaklarını ciddi bir şekilde tüketmişti. 1181'de Budist olan halef VII. Jayavarman, yakınlarda devasa bir başkent kurmaya girişti. Çevresi 12,8 kilometre uzunluğunda bir duvarla çevrili olan ve ortasında hükümdarın cenaze tapınağının bulunduğu Büyük Meydan'da görkemli asker alayları ve özenle oluşturulmuş gruplar göz alıcı törenler ve oyunlar sergilerdi.

Bir milyon insanın Angkor Thom'da (Khmer dilinde "Büyük Şehir") veya civarında yaşadığı söylenmektedir. Kamu binalarına harcanan miktarlar ve işgücü afallatıcıydı. Bir örnek vermek gerekirse, kralın annesine adanan Ta Prohm Tapınağı'nda, 13.500 köyden 306.372 insanın mabet için çalıştığını ifade eden bir yazı bulunmaktadır. Bunlar her yıl 3 bin ton pirinç tüketmiştir; aralarında 615 kadın dansçı ve 18 üst düzey rahibin de bulunduğu 66.625 erkek ve kadın, Ta Prohm'da tanrılara hizmet etti. Jayavarman'ın aralarında hastaneler ve hacı sığınaklarının da bulunduğu inşaat projeleri, hükümdar ve en sadık takipçilerine manevi ödüller kazandırmak için inşa ettirildi. Kralın inşaat etkinlikleri, her şeyin merkeze doğru aktığı dini bir ütopya yarattı. Her ürün, her bir insanın emeği ve düşüncesi, evrenin merkezini ve onun keyfini süren kralları güzellikle donatmayı amaçladı.

Ne var ki, gönenç ve istikrar esasen birer sanrıdan ibaretti. Kral, yalnızca çevre eyaletleri yöneten aristokratların sadakatiyle belirlenen bir dairenin, *mandala*'nın merkezindeydi. Bir Khmer hükümdarının gücü, merkez üzerindeki deneyimine ve tebaasını beslemek için gereken devasa pirinç fazlalarını sağlayabilme yetisine bağlıydı. Hal böyleyken, gücünün en belirleyici niteliklerinden biri, pirinç yetiştiriciliği için Mekong Nehri'nden su getirtme becerisiydi. Angkor'un kırsal-kentsel yayılımının en az 10 bin kilometre kareyi kapladığı ve 750 bin ila 1 milyon insanı geçindirdiği göz önünde bulundurulduğun-

da çok çetin bir görevdi bu. Helikopterlerden ve uzaydan LiDAR* incelemeleri, güncel orman örtüsünü eleyerek tek başına Angkor Thom'da, şehir merkezinden tam 15 kilometre uzaklıkta yarım milyon insanın yaşadığını ortaya çıkardı.

En nihayetinde her şey su yönetimine, *baray*'lara dayanıyordu. *Baray*'lar, yıllık Mekong taşkını sırasında Tonle Sap Gölü'nün kabaran suyunu depolayan veya boşaltan dikdörtgen biçimli rezervuarlardı. Bu su denetim sistemini inşa etmek ve korumak için gereken işgücü inanılmaz fazlaydı ve değişken muson yağışıyla ilintili riskleri azaltmak üzere oluşturulmuştu. Kanallar, rezervuarlar ve barajlar, Angkor'un güneyindeki pirinç tarlalarının yüksek miktarda mahsul verimi üretmesini temin etmek için tasarlanmıştı. Sistem, tapınak inşaatı ve artan nüfus yoğunluğunun meydana getirdiği cümbüşün tarım arazilerinin basitçe temizlenmesi ve kanal şebekelerinin genişletilmesini içeren uzun vadeli stratejiyi zorladığı 12. yüzyıla dek iyi işlemişti.

Khmer su sistemi başlarda dönemsel kuraklıklarla baş edebiliyordu ancak 13. ve 14. yüzyıllarda Güneydoğu Asya'yı etkileyen ciddi iklim dengesizliğine bağlı olarak zamanla daha savunmasız bir hale geldi. Ciddi su kıtlığı döngüleriyle birlikte şiddetli muson selleri yaşanıyordu ve bunlar epey uzun zaman önce kurulan su şebekelerinin parçalanmasına neden oldu. Altyapı yüzyıllardır aynıydı; sürdürülebilirlik sekteye uğradı, hasar gören tarlalar, gitgide artan nüfusu artık doyuramıyordu. Devletin yöneticileri ve üst düzey yetkilileri sistemi onarmak için gereken ciddi mühendislik çalışmasını yürütecek işgücünü artık bulamıyordu.

On beşinci yüzyılın ortasına gelindiğinde Angkor büyük oranda yaşanılmaz durumdaydı. Seçkinler zenginliklerini de beraberlerinde götürerek erkenden gittiler. Bu aynı zamanda köklü bir siyasi ve ekonomik değişim dönemiydi. Yeni Budist öğretileri, siyasi nüfuzu ciddi şekilde düşen tapınakları desteklemeyi içeren eski uygulamaya önem vermemeye başladı. Bu geçiş döneminde,

* *Light Detection and Ranging*, yani Işık Tespiti ve Uzaklık Tayini. Lazer darbeleriyle bir yüzeyin uzaklığının tespit edilmesini sağlayan teknoloji. *–çn*

Khmer yönetimi ve pek çok seçkin aile, insan yapımı Tonle Sap arazisinden, yıllık taşkına itimat ettikleri, büyük nehrin aşağı kısmına taşındılar. Dağınık şehirleriyle geniş kentsel alanlar dağıldı ve bir zamanlar refah içinde yaşayan art bölgelerin çeperlerinde daha küçük ve sıkışık yerleşimler serpildi.

Aynı zamanda daha kapsamlı bir ekonomik ve politik gelişmenin de eli kulağındaydı. İsa'nın zamanında muson rüzgârları Hindistan ile Hint Okyanusu'ndaki Sri Lanka adasını Roma'nın şık kumaşlar, fildişi ve baharata duyduğu doymak bilmeyen taleplerle birbirine bağlamıştı. Asya'yı çok daha geniş bir dünyaya bağlayan ticaret yolları genişledikçe Güneydoğu Asya'nın kıyı şehirleri de ekonomik açıdan daha fazla nüfuza sahip olmaya başladı. Angkor'la dahili ticaret zayıfladı; Arap, Hint, Çinli ve diğer denizci devletlerle ticaret arttı. Khmer İmparatorluğu, nüfus azalımının ivme kazanmasıyla beraber âdeta sırra kadem bastı. Bir kez daha, gelişme sürecindeki küreselleşmenin amansız güçleri sahneye çıkmıştı.

* * *

Angkor Thom, Kamboçya, MS y. 1296... Kalabalıklar, gün doğarken Büyük Meydan'da, merkez tapınak Bayon'un altın kulelerinin huzurunda toplanıyor. Bugün Kral halkın huzuruna çıkacak. Askerler, peşleri sıra sancak ve müzisyenlerle, tek sıra halinde geçerken herkes sessizleşiyor. Rengârenk giysileriyle saray kızları dönüyor ve dans ediyor, peşlerinde Kral'ın tepeden tırnağa silahlanmış muhafızları ile at arabaları geliyor. Birbiri ardına filler, tekdüze bir ritimle yürüyor. Derken, dişleri altın kaplanmış bir filin üzerinde kutsal kılıcını kuşanmış olan hükümdar beliriyor. Kral geçerken vatandaşlar diz çöküyor ve alay mareşallerinin keskin bakışları altında alınlarını toprağa dayıyorlar.

11

MEZOAMERİKA (MS Y. 1500 İLA 1532)

Teotihuacán, Meksika Vadisi, MS y. 400... Dar bir sokaktan aşağı yürürken, evlerin bulunduğu yerleşkelerin alçıyla sıvanmış çıplak duvarları her iki taraftan daralıyor. Geçit bir ses ve koku cümbüşü; havlayan köpekler, odun dumanı kokusu, öğütülen mısırın monoton sesi, örgü örerken usulca sohbet eden kadınlar. Havada tütsü kokusu dolanıyor, yemek pişirme kokuları, çürüyen çöp kokusuna karışarak duyulara tebelleş oluyor. Sokağa açılan bir kapı, fırından yeni çıkarılmış kil kaplar ile kumaşların güneşin altında kurumakta olduğu gölgeli bir avluyu bir anlığına gösterieriyor. Bu yerleşkede her biri kendi apartmanına sahip üç aile grubu oturuyor. Fakat yukarı doğru bakılınca devasa Güneş Piramiti'nin görüldüğü bu kalabalık kentsel bölgede herkes herkesi tanıyor.

Mezoamerika, yerli devletlerin serpildiği geniş Orta Amerika topraklarını kaplar. Bu krallıklar, aralarında insan kurban etmenin de yer aldığı karmaşık dini inançlar ve tören görenekleri, tapınak, meydan ile piramitlerinin harikulade mimarisiyle ve bunlara ek olarak metinleri ve takvimleriyle tanınmaktadır.

Dengesiz, sofistike ve bazen müthiş militarist olabilen Mezoamerikalı uygarlıklar, MS 16. yüzyılın başında İspanyol konkistadorların gelmesinden önce, 3 bin yıllık bir süre boyunca gelişti.

İki büyük dağ silsilesi, Mezoamerika'nın yukarı topraklarının bel kemiğini oluşturur. Beş adet gölüyle Meksika Vadisi'nin dahili havzası, yüksek rakımlarda politik ve ekonomik yaşamın merkeziydi. Kuzeydoğuda dağların yüksek bölgeleri Körfez Kıyısı'na ve alçak irtifada kireçtaşından zeminiyle Yucatán Yarımadası'na açılır ve burası genellikle Maya aşağı toprakları olarak bilinir. İrtifalar arasındaki zıtlık, Mezoamerikalı uygarlıkların daima yakın ve uzaktaki komşularına bağımlı olması anlamına geliyordu. Her toplum daimi etkileşimlere, birbiriyle çarpıcı şekilde zıt çevrelerde yaşayan insanların arasındaki fikir ve ürün alışverişine dayanıyordu.

MS 2000'de mısır ve fasulye tarımı, yukarı topraklarda Meksika ve Oaxaca vadilerinde ve aşağı toprakların pek çok bölgesinde çok sayıda küçük topluluğu geçindiriyordu. Bir sonraki binyıl boyunca, siyasi ve toplumsal karmaşık yapının ilk alametleri, küçük şefliklerde ortaya çıktı. Bu Mezopotamya, Mısır, Çin ve diğer yerlerde gerçekleşen sürecin aynısıydı. Küçük mabetler kullanılmaya başlandı; kan dökme törenlerinde kullanılan vatoz kılçığı gibi egzotik nesnelerin ve deniz kabuklarının, yani insanları ve doğal kaynakları kontrol etme otoritesini simgeleyen ve meşrulaştıran nesnelerin ticareti yaygınlaştı. Bu dönem sıklıkla "Klasik Öncesi" olarak anılır.

OLMEKLER (MS Y. 1500 İLA 400)

Bu toplumların en meşhuru, sonraki Mezoamerikan uygarlıkların efsaneleri ve hikâyelerinde saygın bir yer kazanan Olmeklerdir (Şekil 11.1). Olmek halkı MÖ 1500'den MS yaklaşık 400'e dek Körfez Kıyısı'nda yaşadı. Bereketli toprakları ve çeşitlilik sergileyen yaban hayatıyla sıcak ve rutubetli Körfez Kıyısı'nda bir dizi şeflik kurdular. MÖ 1250'de San Lorenzo'da, sıklıkla

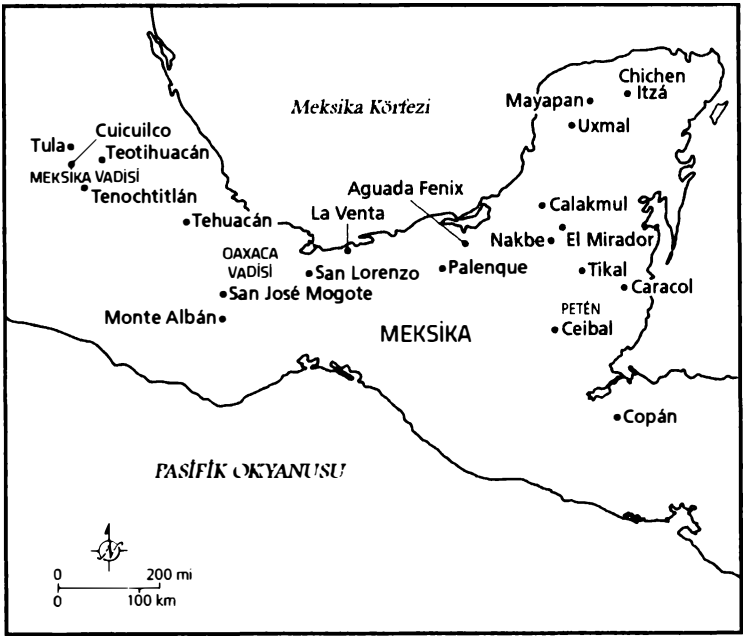
suyla kaplanan ormanlık alan düzlüklerinin ortasında, erken bir Olmek topluluğu doğdu. Bir yüzyıl sonra bu alanı hükümdarların portreleri olduğu anlaşılan görkemli anıtsal oymalar donatıyordu. San Lorenzo, MS 900'den sonraki düşüş döneminde, engin bir bölgede obsidyen ve yarı değerli taş ticaretiyle uğraşıyordu.

En meşhur Olmek alanı, Meksika Körfezi'nin yanındaki La Venta, San Lorenzo'nun yerini aldı. Bir bataklıktaki küçük bir adada yer alan La Venta'nın hükümdarları, 32 metre yükseklikte dikdörtgen bir toprak set dikmiş, çevresine de alçak setler ve bir meydan yapmışlardı. Bazıları vahşi ifadeler takınan ve muhtemelen hükümdarlara ait olan büyük taş tasvirler, bütün alana yayılır. Diken benzeri bloklar, oturan bir figürü, belki bir hükümdarı taşa açılmış derin bir oyukta gösterir. Bu sunakların yanlarında stilize edilmiş, yarı insan yarı jaguar tasvirler yer alır. Jaguarlar, uzun zaman boyunca yağmur, doğurganlık ve şamanlarla bağdaştırılmış olan karmaşık bir sembolizmin parçasıydı. Böylesi bireyler, fani dünyadan ruhani dünyaya çabasızca gidip geri dönebiliyordu.

Olmek efendileri, antik savaşçı jaguar ideolojisini, hükümdarın harikulade doğaüstü güçlere sahip bir şaman-kral olduğu, yeni filizlenen bir krallık kurumuna aşılıyordu. Sanatçıları kartal tüylerini ve pençelerini yılanlara ve diğer yaratıklara dönüştürerek Mezoamerikan ilahlarının en uzun ömürlü olanı Quetzalcoatl, yani "Tüylü Yılan" gibi mitsel mahluklar oluşturuyorlardı. Güçlü Şamanist ritüeller, kan dökme ve insan kurban etme törenleri, Mezoamerikan uygarlığında baskın temalardı.

MÖ 400 civarında La Venta yıkıldı ve en görkemli anıtı kasten tahrif edildi. Öte yandan Olmeklerin sanatsal, mimari ve ideolojik mirası, kendisini takip eden detaylı kültürel gelişmeler için zemin hazırladı. Krallık, yönetim ve dini inançlara dair fikirleri hızla yayıldı. Bir yüzyıl sonra, yaygın ideolojilerin ilk kez Orta Amerika'nın büyük kısmını birleştirmesine bağlı olarak Mezoamerikan toplumları hızlı bir değişimden geçti.

Yeni dini düzenlerin liderleri, kamusal gösterinin elzem bir önemi olduğunu teslim etmiş, mimari açıdan göz kamaştırıcı mekânlarda nüfuzlarını özenli törenlerle pekiştirmişlerdi. Takvim yıllarının kesin ölçümleri ve daha uzun süreçler büyük bir önem kazandı. Yazılı metin ve matematik, dağınık köy topluluklarını çok daha geniş politik birimlere kaynaştırmaya yardımcı oldu.

Şekil 11.1 On Birinci Bölüm'de bahsedilen alanları gösteren Mezoamerika haritası.

Aşağı topraklarda ve yukarı topraklarda klasik Mezoamerikan uygarlıkları ortaya çıktığında efendilerin hanedanları, Mezoamerika'yı köklü soy gruplarıyla beraber neredeyse bin yıldır yönetiyordu. Uygarlığın temelleri, iki bin yıllık geçmişe dayanıyordu. Gelgelelim, pek çok ortak inanç ve kurum olmasına karşın, yukarı toprakların ve aşağı toprakların uygarlıkları çok ciddi farklılıklar sergiliyordu.

YUKARI TOPRAKLAR: OAXACA VADİSİ (MÖ 2000 İLA 500)

Günümüzün Zapotek halkının yuvası olan yarı kurak Oaxaca Vadisi, yüksek arazi platosu. Su, yüzeye yakın olduğu için yerel mısır ve fasulye çiftçileri sığ kuyulara yakın bölgelerde ekinlerini yetiştirebildi. Daha sonra sularını açıkta kalan su tablasından kil kaplarla çekip ekinlerini suladılar. Böylelikle, toprağı az sayıda insan sulayabiliyor ve ekip biçebiliyordu. Nüfus arttıkça köylüler de daha kuru toprak ve yamaçlarda büyük bir başarıyla tarım yapabildiler.

Vadideki yerleşimlerin bir kısmı kayda değer bir şekilde büyüttü. Eski zamanların basit takas ağları, ayna yapımında kullanılan manyetit ve obsidyen, tropik kuş tüyleri ve kil kaplar gibi tüketim ürünlerine bakan köy liderlerinin denetlediği sofistike bölgesel ticaret birliklerine dönüştü. Oaxaca hem yukarı hem de aşağı topraklarda ticaret yapmak için stratejik bir konumda yer aldı. MÖ 1150 ila 650'de, vadide Olmek çömlekçiliği ve diğer ayin nesneleri ortaya çıkmaya başladı. Bunların pek çoğu Olmek ideolojisinde çok önemli olan, karakteristik yarı insan yarı jaguar motifini taşır. Bu zamana dek Mezoamerika'nın hem yukarı hem de aşağı topraklarında bulunan pek çok bölgenin dini inançları, çok sayıda yerel tanrı ve kült olmasına karşın ortaktı.

1300'e gelindiğinde, San José Mogote adlı büyük bir köy, üç yan vadinin kesişiminde yer alıyordu. Sonraki yüzyıl boyunca hızla büyüyerek kireç badanalı duvarları ve sazlı çatılarıyla dikdörtgen evlerde yaşayan tam 120 ailelik bir topluluğa dönüştü. Yükseltilmiş kerpiç ve toprak platformlar üzerine inşa edilen kamu binaları, daha büyük Oaxaca yerleşimlerinde ortaya çıkmaya başlamıştı. Balık kılçıkları, deniz salyangozları ve diğer ayin nesneleri, daha özenli ayinlerin simgeleriydi. Tüm bunlar, yeni bir Oaxaca seçkin sınıfının Olmek şeflerinin statüsünü arzuladığı ve onların ayinleri ile inançlarını taklit ettiği bir dönemde ortaya çıkmıştı. Jaguar ve tüylü yılan ikonografisi, yukarı ve aşağı topraklarda yaşayan halkları birbirine bağlamıştı.

Oaxaca'da en az yedi küçük şeflik, vadiye yukarıdan bakan bir tepede kurulan Monte Albán'ın etkisi altına girdi. Çok geçmeden 5000'i aşkın insan, daha alçak irtifadaki bereketli topraklardan uzak bir bölgede oturuyordu. Belki de hükümdarlarının bu alanı bir güç simgesi olarak seçmesinin nedeni topraklarına tepeden bakmasıydı. MÖ 350 ila 200'de, şehirde 16 bin kişi yaşıyordu ve bu sayı MS 500 ila 700'de zirve yaparak 30 bine yükseldi.

Monte Albán, sarayların, tapınakların ve ayin pratiklerinin yapıldığı ya da pazarların kurulduğu meydanlardan oluşan kalabalık bir komplekse dönüştü. Üç yüz metre uzunluğunda ve 150 metre genişliğindeki devasa bir meydan, fethedilen krallıkların anısına inşa edilmiş olması muhtemel bir tören bölgesinin merkezinde yer alıyordu. Oaxaca'nın MÖ 200'den sonra gücünün zirvesine ulaşan büyük şehri, kuzeyde yer alan ve tıpkı onun gibi genişleyen bir başka devlete, Teotihuacán'a rakipti. Monte Albán, kudretli rakibiyle bir arada barış içinde yaşıyordu. Hatta orada bir Oaxaca mahallesi bile vardı. Ne var ki bu merkez MS 750 civarında düşüşe geçti ve bu sırada rakibi de aynı şekilde gücünü kaybetmeye başlamıştı.

YUKARI TOPRAKLAR: TEOTIHUACÁN (MÖ Y. 200 İLA MS 750)

MÖ 600 gibi erken bir tarihte, Meksika Vadisi'ni bir dizi şeflik yönetiyordu. Bir volkanik patlama Teotihuacán'ın en büyük rakibi Cuicuilco'yu yok ettiğinde, bundan sağ kurtulan şehir çarpıcı bir gelişme kaydetti. MS 100'e gelindiğinde Teotihuacán'da en az 80 bin kişi yaşıyordu ve bu sayı 750 yılında 150 bine çıktı. O sırada günümüzün Güneybatı Asya'sı ve Çin'indeki en büyük şehirlerle aşık atacak kadar büyüktü.

Bu gelişigüzel yapılmış bir kent kompleksi değildi; arkeolog René Millon ve meslektaşlarının yıllar süren incelemeler yaparak gün yüzüne çıkardığı uzun vadeli bir ana plana göre kurulmuştu. Bu geniş topluluk, mimarları tarafından ayrık bir

şehir gibi değil de, yapay dağlar ve bayırlar, mağaralar ve ruhani dünyayı kopyalayan açık alanlardan oluşan engin bir sembolik arazi olarak kurulmuştu. Teotihuacán'lılar, sekiz yüzyıl boyunca 600 piramit, 500 atölye alanı, büyük bir pazar, 2 bin apartman kompleksi ve bölge meydanları inşa ettiler. Tüm bunlar bir ızgara planı üzerinde yer alıyor, şehri kuzey-güney ekseninde ikiye bölen geniş "Ölüler Yolu" (modern bir isim) tarafından birbirine bağlanıyordu. Terk edilmiş, kısmen restore edilmiş ve sakinlerinden mahrum kalmış olan Teotihuacán, bugün bile muazzam büyüklüğüyle ziyaretçileri afallatır.

MS 1 ile 100 arasında, devasa Güneş Piramidi, sokağın doğu tarafında yükseliyordu. Yüksekliği 61, eni 215 metre uzunlukta, olağanüstü basamaklarıyla beş katlı yapı, yanındaki meydanı ve binaları gölgede bırakacak kadar heybetlidir. Orijinal ana kayaya kazılmış olan bir tünel, yüzeyin altı metre aşağısındaki ana basamaklardan piramit inşa edildikten sonra bir süreliğine bir kült merkezi olarak hizmet veren ve yonca biçimli dört odaya uzanır. Belki bir yüzyıl sonra inşa edilen daha küçük Ay Piramidi, bir meydana yukarıdan bakar ve sokağın kuzey ucunda binalarla çevrilidir.

Geniş sokak üç kilometre doğuda şehri dört bölgeye ayıran doğu-batı yönlü bir bulvarla kesişir. Bu kavşaktaki devasa bir çevrili alan, günümüzde Cuidadela ("hisar") olarak bilinir ve kenarlarının uzunluğu 400 metreden fazladır. Tüylü Yılan, yani Quetzalcoatl Tapınağı burada yer alır. En az 200 savaşçı, elleri arkadan bağlanmış bir halde, Mezoamerikan yılındaki ay sayısı olan 18'lik gruplar halinde burada kurban edildi.

Teotihuacán, akrabalık bağları ve mesleklere göre bölgelere ayrılmıştı. Seçkinler, çok sayıda odası ve ön avluları olan görkemli saraylarda oturuyordu. Sıradan halk, askerler, zanaatkârlar ve tüccarlar ise etrafı duvarlarla çevrili, 60 metre uzunluğa erişebilen toplu yerleşke alanlarında yaşıyordu.

Teotihuacán, altın çağında en az 21 kilometrekareyi kaplıyordu. Mezoamerikan dünyasının dört bir yanındaki zanaatkârlar

ve tüccarlar, ticareti yapılan yeşil obsidyen ve kuş tüyleri gibi her türlü tropik ürünün cazibesine kapılarak buraya doluşuyordu. Şehrin liderlerinin MS 225'e gelindiğinde Cuidadela'yı kurarak alanı güneye doğru genişletmesinin nedenini hiç kimse bilmiyor. Belki de başarılı fetihler ve büyük bir refah döneminde olmuştur bu. Quetzalcoatl Tapınağı'ndaki insan kurban etme ritüelleri, kozmosu ve insanın dirliğini muhafaza etmeye yarayan bir kutsal savaş ve insan kurban etme kültünün parçası olabilir. Dolayısıyla, Tüylü Yılan'ın tapınağı, evrenin sembolik merkezine dönüştü.

Sonraki dört yüz yıl boyunca yönetim daha kolektif ve ayine daha odaklı bir hale gelmiş olabilir. Bir Teotihuacán'lı olmak onur vericiydi, zira bu insanlar dünyanın merkezinde yaşıyorlardı. Herkes zanaatkârlık, kamu işleri veya askerlik aracılığıyla devlete hizmet ediyordu. Teotihuacán hükümdarları, yaklaşık yarım milyon insanın kaderini kontrol ediyordu. Güçlerini fetih ve ticaretten, hepsinden çok da şehri bir yaratım mekânı ve uygarlığın beşiği kılan, özenle beslenen bir ideolojiden alıyorlardı.

MS yaklaşık 650'de bu büyük şehir, belki katı yönetim, belki kuraklık ve yerel kaynakları tüketen devasa nüfusu nedeniyle zorlanmaya başladı. Toplumsal kargaşa yaşanmış olabilir. Bir yüzyıl sonra, görünüşe göre saldırıya uğramasıyla tapınaklarının, mabetlerinin ve saraylarının yakılıp kül edilmesiyle Teotihuacán'ın sonu da geldi. Teotihuacán ve devleti dağıldı ve salt bir efsane olarak, Toltek ve Aztek uygarlıklarının doğduğu bir haç mekânı olarak hafızalarda kaldı.

AŞAĞI TOPRAKLAR: MAYA UYGARLIĞI (MÖ Y. 1200 İLA MS 1517)

San Lorenzo ve La Venta'daki Olmek merkezleri politik nüfuza erişirken, Maya'nın aşağı topraklarında anıtsal mimarisiyle diğer merkezler ortaya çıktı. MÖ 1000 gibi erken bir tarihte, Guetamala'nın Petén ilindeki Ceibal'da dev platformlar ortaya çıktı. Ceibal, ortaya çıkmakta olan diğer tören merkezleriyle pek

çok ayin pratiğini ve mimari yapıyı paylaşıyordu. Bu tören merkezlerinin bazıları etkileyici boyutlardaydı. Meksika'nın Tabasco bölgesinde devasa bir suni platform, 1400'e 400 metre ölçülerindedir. Buraya muazzam bir işgücü harcanmıştı ancak o dönem aşağı topraklarda yönetim sistemlerinin çeşitlilik gösterdiğine işaret edecek şekilde anıt heykeller veya görkemli piramitlere dair hiçbir işaret yok.

MÖ 800 ila 600'de, Mirador Havzası'ndaki yerel liderler, 18 metre yükseklikteki piramitlerin de dahil olduğu devasa kamu çalışmaları düzenledi. El Mirador buradan 13,6 kilometre uzaklıktaydı ve MÖ 350'ye gelindiğinde ciddi önem kazanmıştı. En sonunda, heybetli binaları ve mevsimsel olarak taşan bataklıklarla çevrili, alçak tepeler üzerindeki piramitleriyle bu şehir, 4 ila 5 kilometre kareye yayılıyordu. Diğer Maya merkezlerinde olduğu gibi, Mirador Piramitleri de günümüzdeki kazıcıların soyabildiği pek çok katman içerisinde inşa edildi. Kazılar sonucunda, parlak devasa renkli maskeler ve ilahlar ile mitsel sahneleri betimleyen frizleriyle orijinal stükko cephelerin parçaları gün yüzüne çıkarıldı. Anıtsal merkezin çevresinde on binlerce insan yaşamış olmalıydı. En yeni LiDAR incelemelerine karşın, kesin nüfus tahminlerinde henüz bulunamıyoruz.

El Mirador'u daha küçük merkezlere bir yol ağı bağlıyordu. Ne tür bir hükümdarlığın etkin olduğu net olmasa da, El Mirador'un 58 kilometre güneydoğusundaki San Bartolo'da bulunan gömülü bir Klasik Öncesi tapınakta bulunan friz, *ayaw*, yani "efendi"yi betimleyen bir oyma içerir. Frizdeki resimler bir Maya yaratımıdır ve radyokarbon tarihlendirmesi, Maya krallığının bilinen en eski tarihi olan MÖ 400 ila 200 olarak yapıldı.

MS 150'ye gelindiğinde, El Mirador hızlı bir düşüş yaşadı ve çok geçmeden de nüfusu azaldı. Onun ve diğer Klasik Öncesi merkezlerin neden kaybolup gittiği gizemini koruyor. Savaş olduğuna dair işaretler mevcut ki savaş, daima Maya toplumunun bir gerçeğidir. Kısmen iklim değişikliği, artan çiftçi nüfusu ve

piramitlerin kaplandığı kireç sıvası yapımında kullanılan oduna yönelik hızla artan talebe bağlı olarak ormansızlaşmanın yol açtığı sarsıcı çevresel değişimler de bunda etkili olmuş olabilir.

KLASİK MAYA UYGARLIĞI (MS 200 İLA 900)

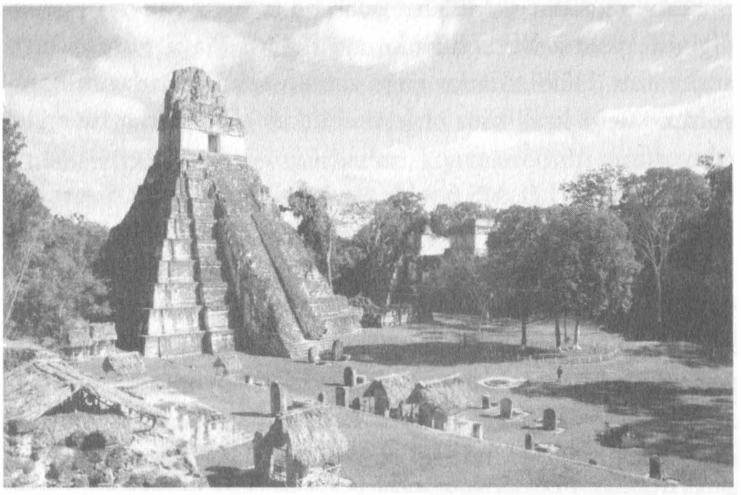
Köklü klasik öncesi merkezlerin yok oluşu, Mezoamerikan Uygarlığı'nın gönenç yüzyıllarıyla kesişmişti. Yukarı topraklarda Monte Albán ve Teotihuacán, aşağı topraklara yayılan, yüzyıllarca süren müthiş bir güç ve nüfuz dönemine giriyordu. Yeni şehirlerin önemli oyuncular olarak ortaya çıkmasıyla beraber, Maya Uygarlığı bir dirilişin keyfini sürdü. Değişimler, aralarında gitgide daha fazla kullanılan teraslama ve bataklık tarımının da bulunduğu ciddi tarımsal yeniliklerle aynı döneme denk geldi. Bu dönemde Maya krallığı, "K'uhul Ajaw" (Kutsal Efendi) unvanını taşıyan hükümdarların suretinde kendisini gösterdi. Şaşaalı kraliyet sembolleri ve özenle sahnelenen muhteşem halk törenleri aracılığıyla atalardan kalma mitsel ilahlarla olan yakın ilişkilerini gösteren kudretli efendilerin yönettiği tüm şehir devletlerinin dayanak noktası buydu. Yeni şehirler ile yeni politik örgütlenmeler de sahneye çıkmıştı. Tikal, Calakmul ve Copán gibi merkezleri yöneten hanedanlar, daha zayıf liderler ve tüm halk üzerinde doğaüstü otoritelerini kurmuştu. Tüm bunlar, birincil ve ikincil merkezlerde birbirini takip eden, hiç değişmeyen tören ve ayin rutinini düzenleyen bir takvime odaklanıyordu.

Maya hiyeroglif yazısı, takvimleri hesaplamanın ve böylece dini adetleri düzenlemenin bir yolu olarak ortaya çıktı. Kullanımı hükümdarlar ve seçkinlerle sınırlı olan bu yazı, yazmanların büyük bir önem kazanmasına yol açtı. Savaş zamanlarında yazmanları esir alanlar, onların yazmalarını engellemek için parmaklarını kesiyordu. Mitsel bir günde, MÖ 11 Ağustos 3114'te başlayan ve "Uzun Sayım" olarak bilinen, tekrarlamayan günlerden oluşan lineer bir takvim olan üçüncü bir takvim de vardı. Hepsinden önemlisi, takvim krallıkta önemli bir rol oynuyor-

du çünkü yönetim babadan oğula veya erkek kardeşten erkek kardeşe, ondan erkek evlada ve bir kraliyet atasına geçiyordu. Kişinin soyluluk sıralaması, merkezi kraliyet soyuna olan yakınlığına dayanıyordu, dolayısıyla soybilim son derece önemliydi.

Klasik dönemin Maya efendileri, tanrılar ve atalarla ilahi bir sözleşmeleri olduğuna inanıyordu. Onlar, insanların Öteki Dünya'yla iletişim kurmasına aracılık eden mecra, yani "dünya ağacı"ydı. Bu dünya görüşü, hükümdarlar ile soylular ve sıradan halk arasında sağlam bir toplumsal sözleşme oluşturdu. Kral, devlet şamanıydı, ticaret ve tarımın düzenleyicisiydi, büyük ve küçük politik birimlerin oluşturduğu bir bileşimin lideriydi. Maya dünyası dengesizdi; diplomasi, politik evlilikler ve fetih aracılığıyla topraklarını genişleten Tikal ve Copán gibi gelişen şehir devletleri yaygındı. Bu devletlerin toprakları erkenden büyüdü, bazı vilayetlerinin onlardan koparak bağımsızlığına kavuşmasıyla parçalandılar, daha sonra da politik açıdan önemsizleşerek dağılıp gittiler.

Dört adet Klasik Maya şehir devleti vardı: Tikal, Palenque, Calakmul ve Copán. Tikal, MÖ 600'de küçük bir çiftçi köyüydü ancak çok geçmeden çok daha geniş bir topluluğa dönüştü. MS ikinci yüzyılda, kentin merkezi ve civarında 40 bini aşkın insan yaşıyordu (Şekil 11.2). Kurucu atası Yax-Ch'aktel-Xok'tu (MS 219–238) ("İlk İskele Köpekbalığı") ve onu yazılı tarihin 669 yılı boyunca varlığını sürdüren bir kraliyet hanedanı takip etti. Bu yüzyıllar boyunca, görkemli merkezi bölgede, sembolik dağlar niteliğindeki piramitlerin kuşattığı büyük bir meydanın çevresinde konumlanan kraliyet yeraltı gömüt odaları, piramitler ve anıtsal yapılar vardı. Stükko tapınak cephelerinde, bazıları hükümdarlara ait olan kocaman maskeler yer alıyordu.

Şekil 11.2 Tikal'in merkezi bölgeleri.

Tikal'in yukarı topraklarda Teotihuacán'la düzenli bir ticaret ilişkisi vardı ve o bölgeden hem yeşil obsidyen hem de savaş ve fetih felsefeleri ediniyordu. Altıncı yüzyılın başında gücünün zirvesinde olan Tikal 2500 kilometrekareyi aşkın bir bölgeyi kapsıyor, 360 bin kişiyi idare ediyordu; yani toprakları 3 bin yıl önce Mezopotamya'daki Sümer şehir devletlerinden biraz daha büyüktü. MS yaklaşık 557'de, Tikal düşüşe geçti ve yükselişte olan Caracol devleti tarafından yenilgiye uğratıldı ancak sonraki yüzyıllarda yeniden dirildi. Bataklıkları aşan, yükseltilmiş toprak bazlı veya taş bazlı yol ağlarıyla dikkat çeken Calakmul'un MS 514 ila 814'te Tikal'in rakibi olmasıyla beraber bu yükseliş ve düşüş gelgitleri de devam etti. Tören bölgesi, yaklaşık iki kilometrekareyi kaplıyordu ve bu bölgeyi çevreleyen yerleşke 20 kilometrekareyi aşkın bir alana yayılıyordu.

Günümüz Honduras'ında bulunan Copán, karmaşık avlular, piramitler, tapınaklar ve arkeolojik bir yapboz niteliğindeki bir "Akropolis"le meşhurdu. MS 435'ten itibaren dört yüzyıl boyunca Mavi Quetzal Makavı Hanedanı, Maya dünyasında önemi bir güce dönüşen şehri yönetti. Dolu bir tarihin ardından Copán

ayrıcalık düşkünü soyluların odak noktasıydı. MS 771'e gelindiğinde, politik huzursuzluk yaygındı ve Maya nüfusu hızla azalıyordu. Hükümdarlar çoğu zaman kendi çıkarlarını koruyordu. Küçük krallıkları birleştirebilecek ehil liderler ise ender çıkıyordu.

Maya Uygarlığı, MS 600'de zirve noktasına erişti. Sonra, sekizinci yüzyılın sonunda, günümüzde Guatemala'nın Petén vilayeti olan bölgedeki büyük tören merkezleri ve güneydeki aşağı topraklar terk edildi. Muhtemelen en büyük Maya merkezi olan Tikal'in nüfusu eski seviyesinin üçte birine düştü. Klasik Maya Çöküşü olarak bilinen olay, nesiller boyunca bir tartışma konusu olageldi. Bazısı ekolojik, bazısı ise sosyal ve politik olan çok sayıda etmen bunda rol oynadı. Misal, Guatemala'nın Dos Pilas'ında görüldüğü gibi, yöresel savaşlar da bunun bir sebebi olabilir.

Nesillerce süren savaşlar, tarımsal verimliliğin feci seviyelere düşmesine neden oldu. Nüfus yoğunlukları, kimi yerlerde kilometrekare başına 200 kadar insana çıkmış, yeni arazi temizlemeyi imkânsızlaşmıştı. Uzun vadeli çevresel bozulma da önemli bir etmendi. Aynı şekilde mağara çökelleriyle belgelenen kuraklık döngüleri, yağış miktarının günümüzdeki seviyelerin yüzde 36 ila 52 altına düşmesi de. Çöküşün ağır basan bir nedeni yoktu ancak Copán civarındaki yerleşim incelemeleri, şehir halkının küçük köylere göçmesiyle beraber kent nüfusunun ciddi şekilde azaldığını belgeler. Yönetici hanedan, MS 810'da sona erdi. Üç yüzyıl içerisinde, şehrin nüfusu tam 5 bin kişiye kadar düştü. Ormansızlaşma, işlenmesi zor tarım arazilerinin dahi aşırı sömürülmesi ve denetimsiz erozyon, Copán ve diğer yerlerdeki çöküşte rol oynadı.

Klasik Maya Çöküşü, daha önce gerçekleşen aşırı sömürü nedeniyle tarım sistemi çöken bir toplumun uzun yıllara yayılan serpilme ve çökme tarihinde önemli bir bölümdür. Uzun mesafeli ticaret yapısı, kuzeyde Yucatán'a kayarken ve erken şehirlerin antik ekonomilerini baltalarken, politik ve toplumsal gelişmeler de oldu.

KLASİK SONRASI MAYA UYGARLIĞI (MS 900 İLA 1517)

Güneydeki aşağı topraklarda bulunan şehir devletlerinin dağılmasına karşın, Maya'nın dini ve toplumsal düzenleri, Yucatán'ın kuzeyindeki açık arazide hâlâ varlığını sürdürüyordu. Uxmal ve Chichen Itzá gibi kuzey merkezleri, kıyı ticaretinin serpilmesiyle beraber ön plana çıktı. Klasik Sonrası Maya Uygarlığı'nda da önceki zamanlardaki kadar istikrarsızlık vardı. Modern Merida şehrinin yanındaki Uxmal adlı Puuc* merkezi, özenle kesilmiş taş kaplamalarla tamamlanmış heybetli tuğla binaların öne çıktığı kayda değer bir kamu mimarisi geliştirdi. Ancak önce Puuc merkezleri düşüşe geçti ve onları 13. yüzyılda Chichen Itzá takip etti. Merida'nın yakınındaki Mayapan ise bu siyasi boşluktan faydalanarak küçük devletlerden oluşan bir konfederasyonu yöneten, yaklaşık 12 bin kişiye evsahipliği yapan, yoğun nüfuslu, etrafı duvarla çevrili bir ticaret şehrine dönüştü. Ancak ittifaklar 15. yüzyılın ortasında dağıldı.

Yetmiş beş yıl sonra, 1517'de, Francisco Hernández de Córdoba'nın emri altındaki İspanyol gemileri, defalarca kez yoğun nüfuslu kıyıya çıktı ve altın süs eşyaları topladı. 1519'da Hernán Cortés Körfez Kıyısı'na çıktı ve Maya hazinelerinin değil de yukarı topraklardaki altın zengini Aztek İmparatorluğu'nun peşinde, iç bölgelere yöneldi.

YUKARI TOPRAKLAR: TOLTEKLER VE AZTEKLER (MS Y. 900 İLA 1521)

Teotihuacán'ın dağılması, bir sürü devletin birbiri ardına hızla yükselip düşmesine yol açtı. En sonunda Toltekler belirli bir dereceye kadar hâkimiyet kazandı. Daha sonra Aztekler propaganda aracılığıyla büyük işler başaran büyük savaşçı kahramanların seviyesine eriştiler. Onlar esasen, çeşitli kabile gruplarından oluşan bir kümeydi. Aztek kayıtlarına göre, Aztekler MS 923'te Topiltzin Quetzalcoatl adlı efsanevi bir hükümdarın

* *Puuc*, Maya dilinde "tepe" anlamına gelmektedir. Yucatán'daki bölgeler veya oraya has mimari için kullanılan bir sözcük. *–çn*

tahta geçtiği Meksika Vadisi'ne yerleştiler. Tollan adlı başkenti kuranın bu hükümdar olduğu söylenir. Arkeologların Tula olarak da bildiği Tollan, "sazların arasında" veya daha mecazi anlamıyla, nüfus yoğunluğu nedeniyle, "insanların sazlar kadar fazla olduğu yer" anlamına gelir.

MS 1000'e gelindiğinde, Tula'nın hükümdarları piramitlerle çevrili heybetli bir meydan inşa etmişlerdi. Burası, savaş ve insan kurban etme pratiğine önem veren, kudretli savaşçı düzenlerine odaklı bir devletti. Refahı ticaret ve haraç toplamaya dayanan Toltek İmparatorluğu, 11. ve 12. yüzyıllarda Orta Meksika'nın büyük bir kısmını kontrol ediyordu. Gelgelelim, imparatorluk MS 1200 civarında Tula'nın yerle bir edilmesiyle çöktü; bunu yapan, muhtemelen işlenmiş toprakları hedefleyen Meksika Vadisi'nin dışındaki Chichimeca halkıydı.

Azteka veya Meksika adlı küçük ve esrarengiz bir grup, rekabet halindeki küçük krallıkların siyaset sahnesine çıktı. Yalnızca iki yüzyıl içinde bu esrarengiz oyuncular Amerika kıtasındaki en kudretli Kolomb Öncesi imparatorluğu yönettiler. Amansız ve gözüpek savaşçılar olan Aztekler, vadideki büyük gölün bataklıklarındaki adalara yerleştiler. Burada 1325'ten bir süre sonra Tenochtitlán ve Tlatelolco adlı iki başkent kurdular. 1426'ya gelindiğinde Aztekler, fevkalade becerikli hükümdarları Itzcoatl ve onun danışmanı Tlacaelel sayesinde Meksika Vadisi'nin efendileri oldular.

Bu iki adam bir siyasi propaganda başyapıtı yaratarak bir "fakirlikten zenginliğe" hikâyesi icat ettiler. Bu hikâyeye göre, yakında güneş tanrı olarak yeniden doğacak olan kabile ilahı Huitzilopochtli "Solun Sinekkuşu"nun kılavuzluğuyla Meksika Vadisi'ne gelmişti. Kurmaca tarihlerine göre Aztekler, güneş tanrıyı beslemek için savaş esirleri almaya yazgılı, seçilmiş Huitzilopochtli ve savaşçı Tolteklerin hakiki mirasçılarıydı. Birbiri ardına ehil hükümdarlar, saldırgan fetih seferlerine çıkıyordu ve altıncı Aztek hükümdarı veya *tlatoani*'si ("konuşmacı") Ahuitzotl'un (1486–1502) seferleri bunu zirve noktasına ulaştırdı. Ahuitzotl, ordularını Meksika Vadisi'nin çok ötesine,

yukarı ve aşağı toprakların geniş arazilerine götürdü. Ahuitzotl, fetih ve acımasızlığa varacak kadar verimli bir haraç toplama uygulamasına dayanan şaşaalı bir imparatorluk yarattı. Misyonu, ilahi efendisini beslemekti. 1487'de Tenochtitlán'ın merkezinde, Huitzilopochtli ile yağmur tanrısı Tlaloc'a adanan tapınakta yirmi bin esiri kurban ettiği söylenir; bu alan yakın zamanda, uzun süreli kazıların ardından gün yüzüne çıkarıldı.

1519'da Hernán Cortés ve konkistadorları, Sevilla'dan daha büyük, çoğu Avrupa başkentinden ise daha iyi planlı olan bu şehir karşısında büyülenmişti. Kanallarla bölünen ve binlerce hektara yayılan özenle düzenlenmiş bataklık bahçeleri, nüfusu 200 bin ila 400 bin civarındaki başkenti besliyordu. Başkent, Aztek evreninin, onların mitsel doğum yeri olan Aztlan'ın sembolik merkeziydi.

Kapsayıcı ideolojisine karşın, Aztek İmparatorluğu yekpare, yüksek derecede merkezileşmiş bir devlet değildi. Özenli bir vergi toplama mekanizmasıyla birbirine kenetlenmiş, sürekli değişimden geçen ittifakların bir bileşimiydi. Her şey, acımasız vergilendirmeyle, politik evliliklerle ve haracın sekteye uğraması durumunda daimi bir askeri güç tehdidiyle iktidarını muhafaza eden, gitgide gelişen bir seçkinler tabakası için yürütülüyordu. Devlet, toprağı kontrol eden ve toplu işgücü kullanma hakkını kullanan hükümdarlar ile soyluların çıkarına yönetiliyordu. Sıkı sıkıya uygulanan, pelerin giymeye yönelik kıyafet yönetmelikleri, insanların pelerin giyenlerin mevkiini ilk bakışta tespit etmesini sağlıyordu. İmparatorluk, devletin gözleri ve kulakları gibi hizmet veren profesyonel tüccarlara, *pochteca*'ya bağımlıydı. Tlatelolco'da başkentin büyük pazarı, kozmopolit bir imparatorluğun aynasıydı. İspanyol konkistador Bernal Díaz, her gün en az 20 bin, pazarın kurulduğu gün ise 50 bin kişinin pazara geldiğini kaydetmişti. Altından gümüşe, kölelere, tropik kuş tüylerine, pelerinlere ve oduna varıncaya dek her türlü şeyin satışını ise bir müfettiş ordusu denetliyordu.

Azteklerin politik ve sosyal kurumlarının hiçbiri yeni değildi çünkü onları Teotihuacán ve Toltekler geliştirmişti. Akrabalık bağları ile "calpulli" veya büyük evler olarak bilinen, özenle yönetilen mahalle sistemleri, ordular oluşturmanın bir yoluydu ve akrabalık bağları ile ailevi yükümlülükleri gündelik yaşamın merkezine yerleştiriyordu.

Ahuitzotl 1501'de öldüğünde Aztek İmparatorluğu zirve noktasındaydı. Bir yıl sonra, onun yerine Moctezuma Xocotyozin seçildi. Ondan 16 yıl sonra, Moztezuma'ya Yucatán'a beyaz ve sakallı ziyaretçiler geldiği haberi ulaştı. Moctezuma ve danışmanları, yeni gelenlerin kimliğini tespit edemedi. Bu sırada Hernán Cortés, Aztek topraklarını istila etmeye karar verdi. Konkistadorların kaçmasını engellemek için gemilerini yaktı ve konkistadorlar ile hoşnutsuz Aztek müttefiklerden oluşan bir ordunun başında Meksika Vadisi'ne ilerlemeye koyuldu. 1521'de Amerika kıtasındaki en büyük şehir, iskambil kâğıtlarından yapılmış bir ev misali çöktü ve ardında dumanların yükseldiği bir enkaz bıraktı. Meksika'nın (artık Yeni İspanya'ydı) tamamıyla İspanyol denetimine girmesi on yıl sonra oldu. On binlerce insan kayboldu, yüz binlerce insan daha önce maruz kalmadıkları grip ve çiçek hastalığı gibi Avrupa hastalıkları nedeniyle öldü. Ezici bir teknolojik üstünlük karşısında Aztek Devleti'nin hızla parçalanması engellenemez bir durumdu. Üç bin yılı aşkın bir tarihe sahip olan Mezoamerikan Uygarlığı, tek çırpıda, yüzyıllar süren bir tarihsel bilinmezliğe karışıp gitti.

* * *

Huitzilopochtli Tapınağı, Tenochtitlán, MS 1487... Güneş tanrıya yapılan tapınak, rahiplerin işlerine koşturdukları şehre tepeden bakıyor. Tüylerle süslenmiş, parlak renkli kıyafetler giydirilmiş savaş esirleri, ölmek üzere yukarı çıkıyor. Kurban, kanlı sunağın bulunduğu o kutsal alana ulaştığında, iki rahip onu kavrayıp taşın üstüne yerleştiriyor. Hızlı bir darbe: Bir rahip, obsidyen bir bıçakla esirin göğsünü açıyor, hâlâ atan kalbini çıkarıyor, sonra

onu kurban taşının üzerine vuruyor. Yardımcıları, kanlı cesedi piramidin aşağısına, bekleyen kasapların ellerine yuvarlıyor. Kasaplar bedeni parçalarına ayırıyor ve kafatasını yandaki büyük kafatası yığınına koyuyor. Dakikalar sonra bir diğer kurban tepedeki ölümüne doğru ilerliyor.

12

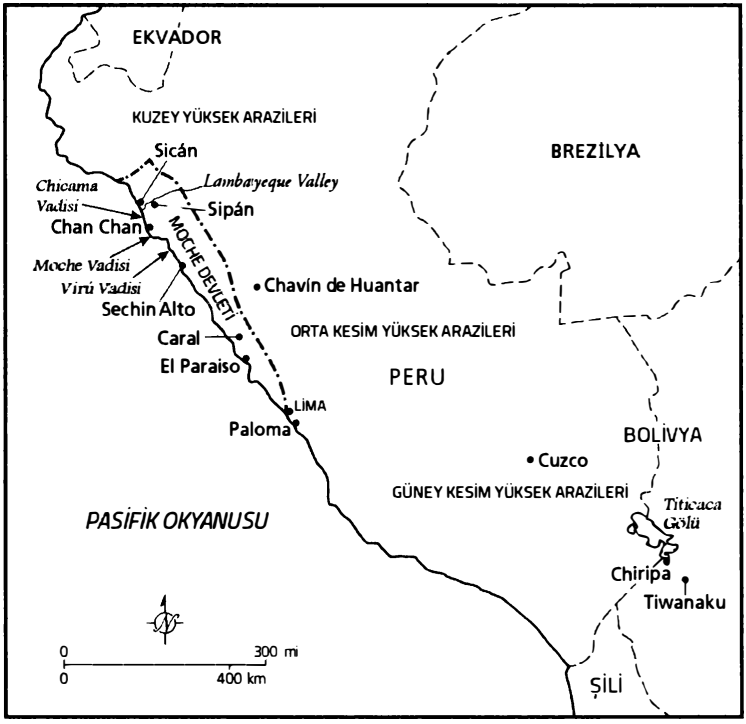
AND UYGARLIKLARI (MÖ Y. 3000 İLA MS 1532)

Chavín de Huántar, And Dağları etekleri, Peru, MÖ 800... Sabit yağış ile odun dumanı, antik mabedin tapınakları ve meydanlarının tepesinde dalgalanan tütsü dumanına karışıyor. Gök gürültüsü, hızlanan yağmurla beraber, Eski Tapınak'ın içindeki gizli geçitlerde yankılanıyor. Kalabalık, yağışa kayıtsız kalarak sessizce izlemeyi sürdürüyor. Deniz salyangozu borazanının sesi duyuluyor. Birdenbire, halüsinojenik bir trans halindeki maskeli şaman beliriyor. İlahiler ve şarkılar söylemeye, kâhinden mesajlar haykırmaya başlıyor. Sonra gizli geçitli tapınağın derinliklerinde kayboluyor. Gizli ve kutsal deniz salyangozu borazanlarının sesi yankılanıyor. Görünmeyen odalardaki monoton ses, meydandaki kalabalığı sarıp sarmalıyor. Ses inip çıkarken sanki aynı anda bir sürü yerden geliyor ve insanlardaki şaşkınlığı, huşuyu ve doğaüstü korku hissini besliyor.

İnkalar çok sonradan topraklarına Tawantinsuyu, yani "Dört Çeyrek Ülkesi" demişti. MS 15. yüzyılda imparatorlukları And Dağları boyunca genişleyerek *altiplano*'ya, Titicaca Gölü Havzası'nın yüksek düzlüklerine dek yayılmıştı. Pasifik, batı sı-

nırıydı; Amazon ormanları, doğu kenarında uzanıyordu. Hem yüksek araziler hem de Pasifik alçak arazileri, İnkaların dünya üzerinde en fazla çeşitlilik gösteren arazilerden birini zapt etmeyi başarmasından yüzyıllar önce uygarlıkların dokusuna katkıda bulundu.

Uzun yüzyıllar süresince And Uygarlığı'nın iki kutbu gelişti; bunlardan biri Andlar'ın orta-güney yüksek arazisinde, diğeri ise şimdi Peru olan bölgenin kuzey kıyısında yer alır. Güney kutbu, *altiplano* ile Titicaca Gölü Havzası'nın yanı sıra, Bolivya ile civarındaki bölgelerden meydana gelir. Titicaca Havzası'nın kuzey ucu biraz daha sıcak ve daha iyi yağış alır, dolayısıyla alpaka ve lama gütmeyi, bunun yanı sıra kinoa ve patates yetiştiriciliğini mümkün kılar. Güçlü Tiwanaku devleti, MS 1. binyılda işte burada ortaya çıktı.

Şekil 12.1 On İkinci Bölüm'de bahsedilen alanlar.

Kuzey kutbu neredeyse 550 kilometre güneye uzanan, esasen kurak ve yağış almayan kıyı düzlüğünün yanında yer alır (Şekil 12.1). En büyük kesimi, Lambayeque Vadisi tarafında, yaklaşık 100 kilometre kadar iç bölgeye uzanır. Yaklaşık kırk nehir, dağ akışını kıyıya taşısa da alçak kesimdeki pek az çöl bölgesi sulama için kullanılabiliyordu. Sulamanın mümkün olduğu en yoğun nüfuslu bölgeler, Chicama/Moche ve Lambayeque tarafındaydı. Burada çiftçiler kanalları kullanarak birkaç nehirden tarlalarına su taşıyabiliyor, daha yoğun nüfuslu bölgeleri geçindirebiliyordu. Neyse ki, kıyıya yakın deniz yatağından yukarı doğru akış, öngörülebilir ve zengin ançüez yataklarına erişim sağlıyordu ve buna bağlı olarak kıyıda nesiller boyunca kalıcı yerleşimler kuruldu. Burası kurak bir araziydi ve sadece öngörülemeyen El Niño hava sistemi buraya ciddi miktarda yağış taşıyordu.

SERAMİK ÖNCESİ TOPLUMLAR (MÖ Y. 3000 İLA 1800–1200)

MÖ yaklaşık 5000'den sonra balıkçılık Pasifik kıyısında çok önem kazandı; öyle ki bazı topluluklar daha büyük ve kalıcı yerleşimler oluşturdu. Orta kesimde bulunan Chica Nehri kıyısındaki Paloma'da yerliler balıkçılığa bel bağlamıştı. Kıyıya yakın yerlerde tuttukları binlerce ançüezin yanı sıra, kanolardan zıpkın kullanarak derin su balıkları avlıyorlardı. Okyanusun yalnızca 4,5 kilometre uzağındaki bu köyde yenilebilir bitkiler de beslenme biçiminin önemli bir parçasıydı.

Bitkilerin ve hayvanların evcilleştirilmesi, MÖ 3000'de iyice kökleşti. Alpakalar ve lamalar, MÖ 2500'de evcilleştirildi ve 16 kiloluk yük taşımayı başaran lamalar değerli yük hayvanlarına dönüştü. En az dört yumru kök bitkisi, temel gıda maddeleri haline geldi; *oca*, *mashua*, *ullucu* ve ilk olarak Titicaca Gölü bölgesinde evcilleştirilen patates. Temel tahıl ürünleri, mısır ve kinoaydı. İlk olarak Mezoamerika'da evcilleştirilen mısır, kıyı bölgesinde MÖ 3000 gibi erken bir tarihte önemli bir besin maddesine dönüşmüş olabilir.

MÖ 3000'de kıyı toplumu çok daha karmaşık bir yapı kazanmıştı. Aspero'da platform üzerinde höyüklerin bulunduğu kıyı yerleşimi, MÖ 3055 civarında en az 15 hektarlık bir alanı kaplıyordu. Pasifik'e 22,5 kilometre uzaklıkta, Peru'nun günümüzdeki başkenti Lima'nın ise 193 kilometre kuzeyinde yer alan Caral, MÖ 3000'de bile büyük bir kentti. Seksen bir hektarlık yerleşim, yontma yapıtaşı ile nehir çakılından inşa edilmiş ve geniş bir meydanın etrafına dizilmiş olan altı platform höyüğünün bulunduğu bir merkezin etrafını çeviriyordu. Bu höyüklerin en uzunu 18 metre, kaidesi ise 137 ila 152 ölçülerindedir. Muhakkak ki bütün höyükler, alana ağ dolusu taş taşıyan büyük bir işgücünü örgütleme yetisine sahip, güçlü bir merkezileşmiş otoritenin emriyle, bir veya iki aşamada inşa edildi.

Caral, sulu tarımın desteklediği Supe Vadisi bölgesinde bulunan tam on yedi merkezden biriydi. Mahsuller arasında mısır, patates ve pamuk yer alıyordu. Kıyının diğer yerlerinde olduğu gibi, burada da ançüez beslenme biçiminin önemli bir parçasıydı. Heybetli merkezleri inşa eden yüzlerce, belki binlerce sıradan insanın sadakatini kazanmayı başarabilen Caral liderleriyle ilgili neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz. Caral, kendi döneminde Amerika kıtasındaki en büyük yerleşimdi ve tam da firavunların Mısır'da piramitleri inşa ettiği sırada yükselmişti. MÖ 1500 ila 2000'de, kuzey kıyısında başka krallıklar güç kazandığı sırada bu bölgenin neden terk edildiği konusunda da bilgimiz yok.

Neden bu kurak kıyı şeridinde devletler ortaya çıktı? Ançüez ve diğer deniz ürünlerinin kıyı nüfusunun artmasına katkıda bulunduğu açık. Çok büyük ihtimalle sulu tarım ve balıkçılık kıyı toplumlarındaki çarpıcı değişimde önemli bir rol oynadı. Bu besin kaynakları sayesinde gitgide genişleyen tören merkezlerinin inşa edilmesine katkıda bulunan gıda fazlası üretilebildi.

Kıyıdaki dağ eteklerinde ve yüksek kesimlerde gruplar arasında kesintisiz bir alışveriş olması da alçak ve yüksek arazilerde devletlerin ortaya çıkmasına yardımcı oldu. Yüksek rakımlardaki çiftçiler, tuza, protein zengini balık ununa, iyot zengini ve

çeşitli tıbbi rahatsızlıklarla mücadele etmekte fayda sağlayan deniz yosununa ihtiyaç duyuyordu. Yüksek araziler, alçak rakımlarda yetiştirilemeyen beyaz patates, *oca* ve *ulluco* gibi karbonhidrat zengini yiyecekler için elverişliydi. Hareketli ticaret, deniz ürünleri ve yoğun sulama sayesinde, kıyılarda belli başlı otorite figürlerinin denetimi altındaki nehir vadilerinde fasulye, pamuk ve mısır yetiştiriciliği, And toplumunda köklü değişimlere yol açtı.

YÜKSEK VE ALÇAK ARAZİLER: UYGARLIĞA DOĞRU (MÖ Y. 2000 İLA 500)

MÖ 2000'e gelindiğinde, bazı kıyı köyleri, yüksek derecede örgütlü toplumsal kurumlarıyla büyük topluluklara dönüşmüştü. Bunların liderleri, artık büyük tören alanları inşa edebiliyordu. Lima yakınlarında orta kıyıda yer alan Chillon Vadisi'ndeki El Paraiso, açık ucu nehrin yukarısına bakan, U biçimli platformuyla dikkat çeker. Burada ve diğer yerlerde, U şeklinin temelinde piramitler yer alır. El Paraiso'nun etrafını çeviren höyükler, küçük çukur avluların bulunduğu geniş bir avluyu kuşatır ve tıpkı MÖ 2600'de Caral'da yapılanlara benzer. Bu tarz gömülü alanlar, ziyaretçilerin kutsal komplekse zemin seviyesinden girmesini ve tapınak platformunun zirvesine çıkmasını sağlıyordu. El Paraiso, görünüşe göre civar köylerden sağlanan işgücüyle ve 100 bin tonu aşkın kayayla inşa edilmişti. Tören merkezini iskân eden az sayıda insan olmasına karşın, burası uzaklardan gelen çok sayıda insanın önemli kamusal törenler için toplandığı bir yerdi.

Benzeri U biçimli platformlar, kuzey kıyısında detaylı frizler ve çarpıcı bir görsel imgelemle donatılmış olan tören merkezlerini süslüyordu. Casma Vadisi'nde, Sechín Alto'daki U biçimli taş kaplı tören alanının temelini oluşturan platform, kırk metre yükseklikte ve neredeyse 300 metre uzunluğundadır. Ona yakın alçak bir tepenin üzerinde bulunan bir diğer alanda, yaralanmış

insan kurbanları ve kesilmiş beden parçalarının arasından geçen, sopalı veya çubuklu bir grup erkeğin görüldüğü, yaklaşık 400 adet oymalı taş levha bulunur. Monolitlerde, savaşı ve insan kurban etme pratiğini abideleştiren capcanlı mitsel ve dini sahneler yer alır.

MÖ 1000 ila 800'de, kuzey ve orta kıyıda bir dizi küçük krallık ortaya çıktı. Bu krallıklar hem birbirleriyle hem de yüksek arazilerdeki topluluklarla aralıksız olarak ticaret yaptı. Pek çok tören merkezi ortaya çıktı ancak görünüşe göre liderliğin kaynağı akrabalık bağları olmuştu. Sulu tarım, bol miktarda işgücünün hazır bulunduğu, yamaçların sert olmadığı, toprağın ise sulandığında bereketli olduğu kıyı bölgelerinde yoğunlaştı. Başta sulama muhtemelen aile grupları tarafından düzenleniyordu ancak topluluk öylesine büyüdü ki, temel çiftçilik işleri işbirliğiyle yapılamaz hale geldi ve bu durum sonraki yüzyıllarda *mit'a* işgücü vergi sisteminin atalarını ortaya çıkardı. İnsanlar devlet için ya inşaat işçisi ya da çiftçi olarak her yıl belirli bir süre boyunca çalışıyorlardı. Karşılığında ise gıda, barınak ve bazen devlet topraklarından mahsul payı alıyorlardı. En sonunda gelişkin kamu işleri, su kaynaklarını ve sulu toprakları tekelleştiren bir merkezi otoritenin denetlediği geniş vadileri kapsamaya başladı.

YÜKSEK ARAZİLER: CHAVÍN DE HUÁNTAR (MÖ Y. 1500–500)

And Uygarlığı'nı pek çok maddi, toplumsal ve tinsel unsur ortaya çıkardı fakat bunların pek azı, dağların doğusundaki tropik yağmur ormanları ile Pasifik arasında, denizden 3 bin metre yükseklikteki küçük bir vadide bulunan Chavín de Huántar'ın inançları kadar etkili olabildi. Burası, alçak ve yüksek araziler arasındaki ticaret yolları için stratejik konumdaydı. MÖ 1250 ila 500'de, ticaret merkezi önemli bir hac yerine dönüştü.

MÖ 2000 ila 4000'de, insanlar nehir kenarında, tam merkezdeki heybetli tapınağın yanında yaşadılar. Bölgede inşaat ça-

lışması, yeraltı geçitleri ve kendine has sanat eserleriyle devamlı yenilenen bir tapınağın inşa edilmesiyle beraber MÖ 1000 ila 800 arasında zirve noktasına erişti. Eski zamanların U biçimli tapınak tasarımı kullanıldı; dolayısıyla merkez avlu, güneşin doğduğu yöne ve yağmur ormanına açılır. Tapınak, özel dikdörtgen tüplerle havalandırılan koridorlardan, geçitlerden ve küçük odalardan oluşan bir labirenttir. *Lanzon*, "mızrak", tapınağın en eski kısmındaki merkezi sütunların yanında bulunan haç şeklinde bir odada yer alır.

Burada ne tür ayinler gerçekleşti? Chavín sanatı, hayvan ve insanların çarpıcı temsillerini içerir. Jaguar motifleri yaygındır; tanrıların, insanların ve diğer hayvanların dişleri veya bacakları jaguarınkine benzer. Pek çok figürün bedenini yılanlar sarmalamıştı. Chavín'de iki tanrı vardı. Lanzon'un bedeni insan, yüzü, elleri ve ayakları kediye aittir. "Asa" tanrısı, aşağıya dönük, öfkeli yüzü ve yılanlarda oluşan başlığıyla ayakta duran bir erkek. İki elinde de kedi başları ve jaguar ağızlarıyla süslenmiş iki asa tutar. Lanzon ve Asa tanrıları, muhtemelen Eski Tapınak'ta canlandırılan yaşayanlar ile tinsel olan arasındaki ayinsel dönüşümlerin simgeleri niteliğindeki insan biçimli ilahlardı. Tapınak meydanından granit bir levhada, halen şamanlar tarafından kullanılan halüsinojenik bir San Pedro kaktüsü kavrayan, kraliyet kıyafetleri içerisinde bir jaguar-insan figürü yer alıyordu Kaktüsteki meskalin, çarpıcı güçler veren zihin değiştirici etkilere sahip bir kaktüstür. Hayvanlar, insanlar ve bitkiler, şaşaalı Chavín ideolojisinde daima birbiriyle bağlantılıydı. İster ormandan veya dağdan ister çölden doğsun, inançlar öylesine etkileyiciydi ki, çok geniş bir bölge boyunca toplumları ve sanat tarzlarını etkilediler. Chavín And Uygarlığı için büyük bir katalizördü çünkü ideolojileri boyalı duvar kumaşlarında, kil, altın ve ahşap eserlerde yaygın şekilde görülür.

GÜNEYİN YÜKSEK ARAZİLERİ: TİWANAKU (MS Y. 100 İLA 1000)

Chavín kuzeyin yüksek arazilerinde önem kazanırken güneyde, Titicaca Gölü civarında, ayrı bir kültür geleneği gelişti. MÖ 1400 ila 100'de gölün güney kıyısındaki Chiripa, geleneksel balıkçılık ve kuş avı geleneğine çiftçiliği de ekledi. Bölgede ilk platform höyüğün ortaya çıktığı MÖ yaklaşık 1000'e dek küçük bir köy olarak kaldı. Yüzyıllar boyunca platform büyüdü ve en sonunda altı metre yüksekliğe kavuştu; aynı zamanda bir çukur avlusu da vardı.

Chiripa, Titicaca Havzası'ndaki göl ve nehirlerin civarında belli başlı bölgelerde özerk ve yerleşik köyler halinde gelişti. Bu köylerin bazıları bölgesel politik merkezlere dönüştü. Başta her şey görünürde barışçıldı ancak MÖ 500'den sonrasına ait, savaş ganimeti olan kafataslarını betimleyen sanat eserleri, savaşlar yaşandığına işaret eder. İki bin yıl önce, politik açıdan alabildiğine rekabetçi ve militan bir bölgede bazı dini merkezler kuruldu. MS 200'e gelindiğinde, Titicaca'nın güney ucundaki Tiwanaku epey kalabalık bir merkezdi. Liderleri, yüksek kesimleri güney kıyısına bağlayan lama kervanları aracılığıyla yaygın ticari bağlar geliştirdi.

Tiwanaku, üç yüzyıl içinde ciddi bir ekonomik ve dini güce dönüştü. Büyüyen merkez, bakır teknolojisi (alçak arazilerde bağımsız olarak gelişmişti) ve ta kıyıya dek inen kervanda taşınan kaliteli kumaşlar sayesinde kalkındı. Sekizinci yüzyıl sırasında ve sonrasında, Tiwanaku en az 75 kilometrekareye yayılan gelişkin, sulu ve yüksek tarla sistemlerine sahipti. Bu tarla sistemleri, en az 20 bin kişiyi ve civar vadilerden çok daha fazla sayıda insanı geçindiriyordu. Modern deneyler, yükseltilmiş tarlaların dona karşı dirençli ve bol patates mahsulü verdiğini göstermiştir; mahsul, civardaki yamaçlarda bulunan daha kuru topraklara kıyasla tam yüzde 400 daha bereketlidir.

Bu sırada Tiwanaku muazzam bir ayin merkezine dönüşmüştü. Kalasasaya'nın taş duvarlarla çevrili büyük alanı ve tapınağı, taş kaplı büyük bir toprak platform içermektedir ve

pusulanın ana yönlerine göre hizalanmıştı. Yandaki bir kemere oyulmuş insan biçimindeki ilahın, yaratıcı tanrı Viracocha olduğuna inanılır. Yaklaşık 200 metre uzunluğunda ve 15 metre yüksekliğinde, zirvesinde de bir çukur avlusu olan Akapana adlı yapay platform, tüm şehre hâkimdir. Yağmurlar sırasında su avludan taşıp düzlüklere inerek duvarlarla çevrili tören alanlarını kuşatan geniş bir hisar hendeğine akar.

Tiwanaku üzerine yıllarca çalışan Arkeolog Alan Kolata, duvarla çevrili alanların, yakınlardaki Titicaca Gölü'nde bulunan kutsal güneş adası gibi, sembolik bir ada olarak kullanıldığına inanır. Burada Tiwanaku'nun liderleri hükümdarlık kıyafetlerini giyerek ve süslü başlıklar takarak kalabalıkların önüne çıkardı. Sıkı sıkıya denetlenen ticaret, özenle planlanan fetihler ve kasti sömürgeleştirmeyle ayakta tutulan bu imparatorluk, köklü bir insan kurban etme pratiğiyle öne çıkan çarpıcı bir ikonografiye sahipti.

Tiwanaku İmparatorluğu, zamanın And devletlerinden daha uzun ömürlü olmuş ancak 11. yüzyıl sırasında ciddi bir kuraklık döngüsüne yenildi. Merkezi hükümet çöktü, tarla sistemleri onarılamaz hâle gelmiş, imparatorluk parçalandı.

KÜZEY KIYISI: MOCHE UYGARLIĞI (MS Y. 1 İLA 700)

Yaklaşık 2 bin yıl önce, kıyıda yeni bir politik ve toplumsal düzen ortaya çıktı. Bu değişim mimari tarzında, özellikle de *huaca*'ların (anıtlar) geniş ölçüde inşa edilmesinde görülür. Bunlar genelde kil tuğladan dik yapılardı. MS 100'de, And Uygarlığı'nın yeni ve güçlü bir biçimi olan Moche Devleti eski köklerine dayanarak yükselmişti. Bu hiçbir zaman tam anlamıyla birleşik bir devlet olmadı; daha ziyade, her biri yerel seçkinler tarafından yönetilen, irili ufaklı nehir vadilerine odaklanan küçük toplulukların bir bileşimiydi. Moche devletinin odağında, kuzeydeki Lambayeque gibi büyük vadiler vardı.

Ekonomik ve politik güç, askeri fetihlerden, zayıf komşular üzerinde denetim sağlama ve yabancılara karşı savunma yapma

yetisinden geliyordu. Karmaşık ittifaklar, politik evlilikler ve diğer anlaşmalar, farklı merkezlerin yönetici seçkinlerini birbirine bağlıyordu. Her şeyden önemlisi, sertçe uygulanan güçlü bir ideoloji devleti bir arada tutuyordu. Elimizde Moche metni olmadığı için onunla ilgili bilgilerimizi dolaylı yolla, süsleme amaçlı ikonografiden, göz kamaştırıcı ayin eşyalarından ve seçkinlerin gömütlerinde keşfedilen resmi hükümdarlık eşyalarından elde ediyoruz.

Moche Vadisi'ndeki Cerro Blanco harikulade bir merkezdi. Kerpiçten iki devasa yapı, Huaca del Sol (güneş piramidi/anıtı) ile Huaca de la Luna (ay piramidi/anıtı) birbirine yakın konumlarda yükselir. Huaca del Sol, cephesi kırmızıya ve diğer renklere boyanmış, 40 metreyi aşkın yükseklikteki bir kraliyet sarayı ve mezarlığıydı. Huaca de la Luna, insan ve hayvan biçiminde figürlerin yer aldığı parlak renkli duvar resimleriyle süslenmiş alçak kerpiç duvarlarla birbirine bağlanan üç platforma sahipti. Tapınağın kuytu bir yerinde 70 savaşçı kurban edilmiş, sonra parçalanmıştı. Bu kurban ayinlerinin en az ikisi, şiddetli El Niño yağmurları Moche Vadisi'ne düştüğünde gerçekleştirildi. Michael Moseley, iki *huaca*'nın güçlü, merkezileşmiş yönetimi yansıttığı görüşünde. Tapınak iki bölüm halinde, nesiller boyunca *mit'a* (zorunlu kamu hizmeti işçileri) ekipleri tarafından inşa edildi. Bu işgücü vergisi, gitgide gelişkin hale gelen sulama sistemlerini inşa ve muhafaza etmek için elzemdi. Vadilerin düzlüklerindeki işlenmiş toprağın büyük kısmı, yanlarına kurulan sulama sistemleriyle sulanıyordu.

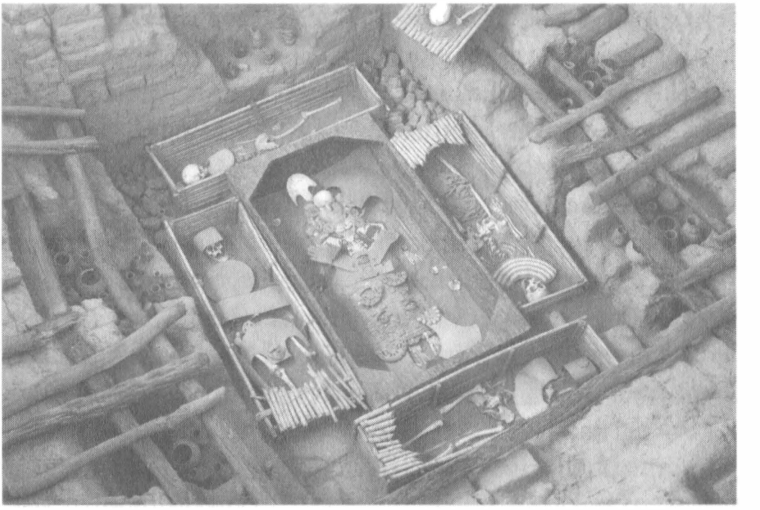
Mağlup edilen hükümdarları ve topraklarını, Chimú ve İnka' nın da kullandığı politik sistemlere ekleyen Moche seçkinleri, MS 500 civarında güçlerinin zirvesindeydi. Ancak birbiri ardına şiddetli El Niño yağışları, siyasi ve askeri çalkantı, bunların yanı sıra bölgesel koşullara uyum sağlayamamak, Moche devletinde kargaşa yarattı. Devlet MS yaklaşık 700'de dağılarak birbirine çok yakın küçük krallıkların bir bileşimine dönüştü.

Moche'yi kim yönetiyordu? Hükümdarlar farklı kökenler-

den gelen, girift akrabalık ilişkileri ve ekonomik bağlara sahip bireylerdi. Zenginlikleri ve gelişkin sanatsal becerileri kayda değerdi. 1987'de mezar hırsızları, Lambayeque Vadisi'ndeki Sipán bölgesinde ilk bakışta alelade görünen bir piramidi hedef almıştı. Bunu takip eden arkeolojik araştırmalar, altın, gümüş ve bakırla ağzına kadar dolu 14'ü aşkın kraliyet gömütü ortaya çıkardı. Süslü uzun gömlekler, şık başlıklar ve arka zırhlardan oluşan tören kıyafetlerine ve altın yüz süslerine bürünmüş Moche beyleri, tören çıngırakları, egzotik deniz kabukları ve kaliteli silahlarıyla beraber gömülmüşlerdi. Kurban edilen insanlar da onlara eşlik ediyordu. Moche uzmanı Christopher Donnan, onların Moche toplumunun zirvesindeki "savaşçı rahipler", müthiş bir siyasi ve tinsel gücü elinde tutan erkekler oldukları görüşündedir. Bu kişiler savaş esirlerinin kurban edilme ayinlerini yönetiyor ve onların kanını içiyordu (Şekil 12.2).

Moche hakkında bildiklerimiz, gömütlerden ve (sık sık yağmalanan) çömlekler ile sanat eserlerinin incelenmesinden gelir. Sanatçılar ve zanaatkârlar, Moche savaşçılarını ellerinde sopalarla rakiplerine saldırırken ve ölümüne dövüşürken betimler. Yüzlerinde kibirli, serinkanlı ifadelerle seçkin erkeklerin, şaşkın ayyaşların, hatta cinsel birleşmeler ve çocuk doğumunun gerçekçi tasvirlerini yansıtan heykeller vardır. Ağır yükünün altında güçbela yürüyen bir lama, foklara sopalarla vuran erkekler, mısır koçanı kemiren bir fare görürüz.

Sıkı sıkıya yönetilen Moche toplumunun dağılması birkaç yüzyıl sürdü ancak politik otoritenin çöküşü, gücü muhafaza etmek için ideolojiyi kullanan köklü stratejilerin başarısız olmasından kaynaklanıyor olabilir. İdeoloji gevşerken toplum da değişti, Moche seçkinleri tarihe karıştı.

Şekil 12.2 Hükümdarlık aksesuarlarına bürünmüş Sipán'lı bir Moche beyinin gömütü.

KIYI: SİCÁN VE CHİMOR (MS Y. 1100–1400)

MS 700'den sonra, Lambayeque Vadisi'nde konumlanan Sicán Krallığı, prestiji, sosyal ve dini konumu gösteren metal aksesuarların göze çarptığı ciddi bir zenginliğe erişmişti. Sicán beyleri hem devasa sulama sistemleri hem de metalürjiyi geliştirdi. Sözlü gelenekler, beylerin genellikle sulama kanallarıyla ve müşterek atalarla birbirine bağlanan çeşitli merkezlerden geldiğine işaret eder. Müthiş zenginlerdi. Kırk elli yaşlarında bir adam, süslü altın bir maske ve eldivenleri de içeren hükümdarlık aksesuarları içerisinde, çatılı bir gömüt odasına bağ aşağı şekilde gömülmüştü. Ancak MS 1050 ila 1100'de bir El Niño felaketi, yaygın taşkınlara ve aksamalara neden olunca politik güç güneye kaydı. MS 1375'te genişleyen Chimú İmparatorluğu (Chimor), Sicán'ı topraklarına kattı.

Chimor, Moche Devleti'nin çöküşünü izleyen siyasi belirsizlikten doğdu. On üçüncü yüzyılda, Chimor'un liderleri iki yüzyıl boyunca düzensiz aralıklarla süren etkin bir fetih ve yayılma

seferine girişti. Çok geçmeden Sicán ile Lambayeque Vadisi'ni işgal ettiler. MS 1470'te Chimor bin kilometrelik kıyı şeridini ve Peru kıyısının yanındaki sulu arazinin hemen hemen üçte ikisini kapsayan bir alanı kontrol ediyordu. İlk kez And Uygarlığı'nın kuzey kutbunu tek bir devlet yönetiyordu.

Chimú'nun yöneticileri iddialı sulama projelerine girişti. Dik yamaçlardan suyun akışını kontrol edebilmek için binlerce kilometrelik arazileri düzlediler ve geniş depo rezervuarları inşa ettiler. Başarılı, sıkı ve merkezileşmiş yönetime ve uzun mesafelerden su taşıma yetilerine dayanıyordu. Yerel su kaynaklarına destek olan bir kanal, Chicama Vadisi'nden yeni başkent Chan Chan'a dek neredeyse 20 kilometrelik alanı kat ediyordu. Sulama yöntemleri öylesine etkiliydi ki, hepsi de basit bir teknolojiyle (çapa ve kazma sopası) işlenen 50.600 hektarlık işlenebilir araziye sahip 12'yi aşkın nehir vadisini kontrol ediyorlardı. Bölgedeki modern uygulamadan yola çıkarak çiftçilerin tarlalarını on günde bir suladıkları söylenebilir.

Bu etkileyici devletin odak noktası Chan Chan olduğu için Moche Vadisi ağzına yakın 20 kilometrekarelik alanda etrafı duvarlarla çevrili devasa bir yerleşke kompleksi bulunuyordu. Yaklaşık altı kilometrekareyi kaplayan kırılmış bir dikdörtgenin içindeki merkez bölgede dokuz adet duvarla çevrili alan yer alıyordu. Bunların her birini *mit'a* işçileri inşa etmişti; aynı şekilde, üssünü seleflerinin konuşlandığı bölgeye inşa ettiren hükümdarın sarayı ve karargâhını da. Çevre duvarları mahremiyet ve okyanus rüzgârlarından korunma sağlıyordu. Her birinin kendi su kaynağı, ayrıca tepesi toprak ve otla kaplı saz çerçevelerle kapatılmış, göz alıcı bir şekilde dekore edilmiş odaları vardı. Bir hükümdar öldüğünde, ilahlar için ayrılan duvarla çevrili özel alanında bir gömüt platformunun altına gömülüyordu. Yaklaşık 6 bin soylu alçak duvarlı daha küçük yerleşkelerde yaşarken, pek çoğu metal işçisi ve dokumacı olan 26 bin zanaatkâr ve aileleri, şehir merkezinin batısında oturuyordu. Çok sayıda çiftçi ve balıkçı daha da dış bölgelerde oturuyordu.

Kuşaktan kuşağa aktarılan Chimú sözlü geleneklerine göre, her biri tanrı kral sayılan dokuz ila on bir hükümdar Chan Chan'da konuşlanmıştı. Bunlar, görkemli unvanları olan soyluların oluşturduğu bir ağ aracılığıyla bölgeyi yönetiyordu. Aralarında, hükümdarın yürüyeceği yollara pudralı deniz kabuğu tozu saçan bir yetkili olan "Yolun Hazırlayıcısı" da vardı. Seçkinler, sadece vergi ayrıcalıklarının tadını çıkarmakla kalmıyordu, mahsul, toprak ve sıradan vatandaşların tarım işçiliği üzerinde de haklara sahiplerdi. Sosyal hiyerarşisi etkin bir şekilde düzenlenmiş, derinlemesine tabakalaşmış bir toplumdu bu.

Chimor'un yönetimi, bir yol şebekesinin geliştirilmesiyle pekişen etkili iletişimlere dayanıyordu. Bu şebekenin büyük kısmı patikadan hallice olsa da, yoğun nüfuslu vadilerde geniş yollar mevcuttu. Bu yollar sayesinde bütün imparatorluğa altın, kumaş ve kaliteli, siyah boyalı çömlek kaplar taşınmaktaydı. Bütün malları ya insanlar ya da genellikle karavanlar halinde yolculuk eden lamalar taşıyordu. Vergiler ve diğer gelirler bu yollarda taşınıyor, çok sayıda insan zorla yerleştirildikleri ve hükümdara sadık bir soyluya tabi olacakları topraklara bu yollardan gidiyordu. Yerleştirme politikası öyle başarılıydı ki İnkalar tarafından da benimsendi.

İmparatorluk, güney yönünde günümüzün Lima'sına dek genişlemiş olabilir fakat merkezi sulama için ciddi bir potansiyele sahip olan kuzey kıyısıydı. Zenginliği ve geniş çaplı askeri etkinliğiyle Chimor, dışarıdan saldırılara ve uzun kuraklık döngülerine karşı savunmasızdı. MS 1462 ila 1470'te hırslı lider Minchancamon, İnka'yla devamlı savaştı. En sonunda İnka zafer kazandı ve Chimor, Tawantinsuyu'nun bir parçası oldu. Binlerce Chimú zanaatkârı, yeni efendilerine hizmet etmek için İnka başkenti Cuzco'ya yerleştirildi.

İNKA İMPARATORLUĞU (MS 1476–1534)

Tiwanaku'nun ve komşusu Wari Krallığı'nın çöküşü, güneyin yukarı topraklarında bir siyasi boşluk bıraktı. Pek çok küçük

krallık, güç ve ticaret tekeli olmak için rekabet ediyordu. O sırada İnkalar, And'a has akraba grupları olan *ayllu* içerisinde örgütlenen küçük köylerin oluşturduğu küçük çaplı bir çiftçi toplumuydu. İnka hükümdarları kahramanlıklarıyla övünse de, pek itimat etmediğimiz soy tarihçeleri, MS 1200 ila 1438'de efsanevi niteliklere sahip olabilecek en az sekiz liderden bahseder. On beşinci yüzyılın başında İnka şefleri komşu krallıklara akın yapmayı bir kenara bırakıp ciddi fetihlere odaklandı. Çok geçmeden güneşle bağdaştırdıkları tanrısal atalarından adını alan İnti kültünü benimsedikleri başkentleri Cuzco'da küçük bir krallık yönettiler. Artık kendilerini yaşayan tanrılar ilan etmişlerdi.

Cusi Inca Yupanqui adlı muhteşem bir savaşçı 1438'de hükümdar olarak, "Dünyayı Yeniden Yapan" anlamındaki Pachakuti ismini aldı. Ve adının hakkını da veriyordu. Pachakuti, kadim ata kültünü bir bölünmüş miras yasasına dönüştürdü. Ölen bir hükümdar mumyalanıyordu. Sarayı, hizmetkârları ve malları, yaşayan bir tanrı olan hükümdara hizmet etmeyi sürdürüyordu. Bu sırada hükümdarın halefi, ki bu genellikle oğullarından biriydi, kendi başına zenginlik elde etmek durumundaydı ve İnka toplumunda zenginlik, vergilendirilebilir işgücüydü. Yeni gelen, kendi vergi tabanını geliştirmeli, dolayısıyla kontrol edeceği ve vergiye tabi kılacağı yeni bölgeler fethetmek zorundaydı. Birbiri ardına İnka liderleri, nüfusun refahının fetihlere, ayrıca geçmişteki ve şimdiki hükümdarların refahına bağlı olduğunu duyurdu. Son derece karmaşık çıkarlar, ekonomik teşvikler ve ödüller, İnka fetihlerini kamçılıyor ve besliyordu. İnkalar, Pachakuti'nin tahta çıkmasını takip eden on yıl içinde, güneydeki yukarı toprakların efendilerine dönüştüler. Bir yüzyıldan az bir süre içinde, Pachakuti'nin minik krallığı devasa bir imparatorluğa dönüştü. En geniş haliyle, çeşitlilik içeren bu imparatorluk kuzeyde Ekvador'a dek uzanıyordu ve en azından sembolik olarak İnka denetiminde olan en az seksen vilayeti kapsıyordu.

Böyle büyük ve çeşitlilik içeren bir imparatorluk için etkin

bir idari sistem elzemdi. Tawantinsuyu, dört çeyrekten (*suyu*) oluşuyor, bunlar da daha küçük vilayetlere ayrılıyordu. Bütün önemli görevleri İnka soyluları idare ediyordu. Her şey, fethedilen topraklardaki insanların inşa ettiği ana yollardan oluşan devasa bir şebekeye dayalı, hızlı ve güvenilir iletişime bağlıydı. Sistem, imparatorluğun bir ucundan diğerine hızlı bir biçimde ordu, elçi ve mal yollanmasını sağlayan, aralıklı olarak inşa edilmiş mola evleriyle düzenleniyordu.

Bu yalnızca başlangıçtı, zira İnkaların örgütlenme tutkusu herkesi etkisi altına almıştı. Nüfus sayımı ve vergi değerlendirmesi için 12 yaş bölümü mevcuttu. En önemli safha, bir insanın günlük işini tamamlamak için harcadığı süreyle belirlenen yetişkinlikti. İnka yaşamının her yönü, uyumu ve merkezi yönetime saygı ve riayeti ön planda tutuyordu.

Her imparatorlukta olduğu gibi isabetli nüfus sayımı elzemdi. Diğer And toplumları gibi İnkalar da yazılı metin geliştirmedi. Bütün nüfus sayımları ve diğer imparatorluk verileri, *quipu*'ya dayanıyordu. *Quipu* sistemi, yazmanların hayvan, mahsul, toprak sahipliği ve vatandaşların gayet isabetli envanterlerini oluşturmasını sağlayan çeşitli renklerdeki düğümlü iplerin karmaşık bir hiyerarşisiydi. Ne yazık ki *quipu* sistemi İspanyolların gelişiyle kaybolup gitti fakat gezici müfettişler için toplumsal denetimi sağlamada güçlü bir araç görevi gördü.

İnkaların siyasi ve dini gücü, Cuzco'ya konuşlanmıştı. Haç formunda bir planı olan şehrin, açık kanalların sokaklara akmasına izin verecek kadar bol suyu vardı. Sık döşenmiş tuğlalardan oluşan bir duvar, merkez alanları çevreliyordu. Liderlerin sarayları ve *Qurikancha*, yani Güneş Tapınağı veya "Güneş Evi" duvarların içinde yer alıyordu. Güneş Tapınağı'nda altın bitkiler ile gümüş saplı, altın başaklı mısırların doldurduğu bir bahçe yer alıyordu. Pek çok endüstri öncesi başkent gibi, Cuzco da sadece bir başkent değil, aynı zamanda devasa bir depoydu. Kaba taşlardan yapılmış sıra sıra ev, tören pelerinleri, metal nesneler, tropikal kuş tüyleri, Tawantinsuyu'nun dört bir köşesinden silahlar ve haraçlar içeriyordu.

Yüksek mevkili İnkalar Cuzco'da konumlanmıştı ve etrafları komplocu hiziplerle kuşatılmış durumdaydı. İmparatorluk gitgide büyüdükçe aralıksız fetihler yapılmasını talep eden bölünmüş miras kurumuna bağlı olarak entrikalar ve gerilim de arttı. Uzun mesafeli seferlerin lojistiği korkunç durumdaydı. Pek çoğunu merhum yöneticilere sadık olan soyluların yönettiği hiziplerin gitgide daha da isyankâr olmasıyla yüce hükümdarın yüzleştiği idari sorunlar iyiden iyiye arttı.

İmparatorluğun dış kabuğu pırıl pırıl parlıyordu ancak içerisi çürümüştü.

İspanyol konkistador Francisco Pizarro 1531'de Peru'ya indiğinde, Tawantinsuyu siyasal çalkantı içerisinde ve iç savaşa teslim olmak üzereydi. Önceki Avrupalı ziyaretçilerin Orta Amerika'ya getirdiği çiçek hastalığı ve diğer hastalıklar nüfusu etkisi altına almıştı. 1533'te Pizarro, küçücük bir orduyla Cuzco'yu ele geçirdi. Üç yıl sonra o zamanki hükümdar Manco Inca'nın beyhude isyanı, Tawantinsuyu'nun parçalanmasıyla sonuçlansa da bölge halkı günümüzde bile varlığını sürdürür.

* * *

Lambayeque Vadisi, Peru'nun kuzeyi, MS y. 600... Üstleri başları toz ve kurumuş kanla kaplanmış savaş esirleri birbirine sokulmuş. Karanlık bastıktan sonra dikkatle izleniyorlar fakat zaten kaderlerinin farkında oldukları için sesleri sedaları çıkmıyor. Şafak sökerken muhafızlar onları yıkanmaları için nehre götürüyor. Tapınak meydanında büyük bir kalabalık toplanmış, davullar çalıyor, insanlar sabah güneşinin altında dans ediyor. Deniz salyangozundan bir borunun sesi yükselince kalabalık suskunlaşıyor. Resmi aksesuarlarına bürünmüş olan hükümdar, piramidin üstündeki tapınaktan çıkıyor. Altın ve gümüş aksesuarları güneş ve ayı abideleştiriyor. Hükümdar, havayı dolduran tütsü dumanları arasında hareketsizce otururken, çıplak mahkûmlar önünden sıra hâlinde geçiyor. Arada bir adamlarının taşıdığı tahtırevanın içindeki soylu bir rehin, bu

kadersiz kafileye katılıyor. Cellatlar, parlak kıyafetler içindeki efendilerinin önünde mahkûmların boyunlarını vuruyor. Sonra hükümdar, rahipler ve görevlileri, tören kupasının içine konan taze kanı içiyor.

13

SONSÖZ

İnsanın tarihöncesine yaptığımız yolculuğumuzu And Dağları'nın yüksek tepelerinde sonlandırdık. Hem de nasıl bir yolculuktur bu. Yaklaşık altı milyon yıl önce başlayıp yakın geçmişe dek sürdü. Peki günümüzün endüstrileşmiş dünyasına bazen akla hayale sığmayacak kadar uzak olan bir geçmişi neden inceleyelim? Küresel iklim krizi, yaygın yoksulluk ve zenginler ile fakirler arasında gitgide artan bir eşitsizlik varken bunu yapmanın bir faydası var mı? Değerli kaynaklarımızı neden çoktan sırra kadem basmış toplumları incelemeye ayıralım ki?

Kazı şapkalarını takmış, piramitlerin gölgesinde toprağı kazan eksantrik profesörleri veya macera dolu Indiana Jones'u içeren eski klişeler, yalnızca kurgunun dünyasına aittir artık. Arkeologlar ve çalışmaları, günümüzün dünyasıyla sağlam bir bağa sahip. Astrofizikçi Carl Sagan bize ne hatırlatmıştı? "Şimdiyi anlamak için geçmişi bilmelisiniz." Geleceği de ancak geçmişi bilerek anlayabiliriz. Dahası, günümüzün son derece gelişkin arkeolojisi, bilinçli insanlara iklim değişikliği, insan çeşitliliği, yönetim ve sürdürülebilirlik gibi önemli meselelere dair akılcı kararlar almaları için yardım eder.

Son zamanlarda aralarında siyasetçilerin ve eğitimcilerin de bulunduğu ve sayıları gitgide artan bir grup, geçmişi günümüzün

zorlu dünyasıyla ilgisi olmayan "yabancı bir ülke" olarak görür. Bu çok saçma. Geçmiş, on binlerce yıla yayılan insan deneyiminin uzun vadeli bakış açısıyla, kendimizi küresel ölçekte değerlendirmemizi sağlar. Bunun bir sonucu olarak, örneğin demode ideolojilere sarmalanan ırk farklılıklarına dair görüşler veya –her ne kadar inanılmaz gelse de– abes komplo teorileri meşrulaştırılmaya çalışıldığında, modern davranışı sorgulayabiliriz.

Tarihöncesine yolculuğumuzun gösterdiği gibi, insan deneyiminin büyük kısmı kültürel devamlılık ve değişime gömülüdür. Arkeoloji, bu en temel soruları müthiş uzun zaman dilimleri boyunca araştırmamıza olanak tanıyan yegâne bilimdir. Bu sayfalarda teker teker yılları değil, binyılları ve yüzyılları ele aldık. Birincil olarak yazılı ve belgeli kaynaklarla çalışan tarihçiler, çok daha kısa dönemlere, hatta bazen günlere, saatlere veya dakikalara odaklanmaya meyillidir. Araştırmaları, bizi 5 bin yıl öncesinin Mısır ve Mezopotamya'sına götürür. Gelgelelim, MÖ 3100'den önce antik zamanların arazisi, uzak geçmişin uç noktalarına dek uzanır ve günümüzün gitgide gelişen yüksek teknolojili arkeolojisiyle keşfedilir.

Bu sayfalardaki hikâye, binlerce kazı, inceleme ve laboratuvar çalışmasının sonucunda ortaya çıktı. Bir yüzyılı aşkın zamandır süren ve gitgide incelikli bir hal alan araştırmalarla oluşturulmuş, küresel bir hikâye. Bugün dünyanın çoğu yerinde geçmişte neler olup bittiğine dair en azından genel bir fikre sahibiz. İnsanın kökenlerine ve hem arkaik hem de modern insanların dünyanın her yanına nasıl yayıldığına dair bilgimiz gitgide artıyor. Amerika kıtasına ilk insan yerleşiminin 15 bin yıl öncesinden itibaren gerçekleştiğini biliyoruz. Tarım ve hayvancılık MÖ 10000'den sonra birkaç yerde birden ortaya çıktı. En eski endüstri öncesi uygarlıklar, MÖ 3100'de Nil ve Mezopotamya bölgelerinde gelişti. Ondan sonra, çoğunlukla güçlü bir merkezileşmiş toplumsal örgütlenmeye sahip devlet örgütlü toplumlar, Afrika, Ortadoğu, Asya ve Amerika kıtasında ortaya çıktı. Bu toplumların ortak nitelikleri arasında sosyal eşitsizlik, artan kültürel karmaşıklık ve halkın çiftçi olmayan çok sayıda

vatandaşı geçindirmek için ürettiği gıda fazlalarına bel bağlamak yer alıyordu.

Endüstri öncesi uygarlıklar, zenginlik ve refah için hayvan ve insan emeğine yaslanıyordu. Halen aşina olduğumuz pek çok uygulama ve kurum, şehirleşmiş devletlerin ortaya çıkmasıyla oluştu. Bunların bazıları despot yönetim, küçük bir seçkin grubun çıkarı için çalışan çoğunluk, coşkulu militarizm ve daimi ordu ile gücün uygun yönetim mekanizmaları olduğu görüşüdür. Endüstri öncesi toplumların belirleyici bir niteliği varsa istikrarsızlık, onun yanı sıra, bölgeler biraz olsun büyüyünce kontrol ve otoriteyi koruyamaz. Elbette istisnalar vardır ve bunların en meşhuru, aksaklıklara karşın 3 bin yıl boyunca sağ kalmayı başaran Hanedanlık Mısır'ıdır.

Dünyanın tarihöncesinin ciddi bir araştırma alanı olarak ortaya çıkması, 20. yüzyılın en büyük bilimsel başarılarından biridir. Peki bir sonraki adım nedir? Bu bin bir zahmetle elde edilen bilgiler, kendimize, yani insanlığa dair kavrayışımıza nasıl bir katkıda bulunur?

Son yıllarda arkeoloji radikal bir değişimden geçti. Eskiden ne zaman ne olduğuna odaklanırdık; buna genellikle kültür tarihi denir. 1960'larda açıklamalara daha çok odaklanmaya başladık. Misal, insanlar neden tarım yapmış veya şehirler kurmuştu? Fakat en büyük değişim, arkeologlar olarak işimizi yapma tarzımızda meydana geldi. Arkeologlar, İkinci Dünya Savaşı'ndan, hatta daha da öncesinden beri bilimcilerle işbirliği yapar ancak şimdi bu bağlar öylesine yakın ki kendimizi çokdisiplinli araştırmacılar olarak tanımlıyoruz. Radyokarbon tarihlendirme yöntemleriyle tek bir tohumu bile tarihlendirebiliyor, ortak bir terimi kaç kuşağın kullandığını saptayabiliyoruz. İnsan dişlerinin izotop analizi, insanların gençken nerede yaşadığını bize söylüyor. Bazen o insanların sağlığı hakkında kendilerinden daha fazla şey biliyoruz. LiDAR ve diğer uzaktan algılama yöntemleri, Maya merkezlerindeki gür yağmur ormanlarını ve Güneydoğu Asya'daki Khmer tapınaklarını eleyerek muazzam antik arazileri gözler önüne seriyor.

Saha ve laboratuvar çalışmalarımız gitgide incelikli bir hal almaktadır; öyle ki, arkeolojik araştırmanın odağı geçmişte olanları bulmaktan uzaklaşmış, günümüz dünyasında önemini inatçılıkla koruyan meseleleri incelemeye yönelmiştir. Yepyeni araştırmalar, tarihöncesinin anlatısına taze ve bazen şaşırtıcı bakış açıları ekler. İşte uğraştığımız yeni yönelimlerden bazıları.

ANTİK İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ

İnsan etkinlikleri, 20. yüzyılın ortasından beri küresel ısınma ve iklim değişikliğinin temel nedeni oldu. Gelecekteki iklimsel dönüşümler, haber başlıklarını istila etmiş durumda ancak geçmiş, günümüzün tartışmaları için insanın aklını başına getiren bir arka plan sunar. Paleoklimatolojide bir devrim, Buzul Çağı sırasında ve o zamandan beri uzun ve kısa dönem sıcaklık ve yağış miktarı değişikliklerinin çarpıcı bir tablosunu ortaya çıkardı. Buzul karotları, mağara çökelleri ve ağaç halkaları gibi dolaylı iklimsel verilerin zengin arşivleri, insanların hiç durmadan değişen iklim koşullarına nasıl uyum sağladıklarına dair bilgilerimizi dönüştürdü. Buzul Çağı 15 bin yıl önce sona erdiğinden beri, El Niño olayları ve hem uzun hem de kısa vadeli kuraklık döngülerinde değişiklikler görece kısa oldu. Elbette buz katmanlarının geri çekilmelerinde, yükselen deniz seviyelerinde ve önemli bitki örtüsü dönüşümlerinde daha uzun vadeli değişiklikler de meydana geldi.

Bugün iklim değişikliğini küresel olarak düşünüyoruz ancak geçmişte uyum sağlama tamamıyla bölgeseldi. Uzun vadeli kuraklıklarla başa çıkmaya çalışan çiftçiler, kuraklığa dirençli ürünler yetiştirmeye yöneliyordu; büyükbaş hayvan yetiştiricileri, bugün Sahra'nın Sahel bölgesinde yaptıkları gibi sürülerini dağıtıyordu. Çoğu toplum hareket etme lüksüne sahipti. İnsanlar çok daha öngörülebilir bir yağış miktarı veya güvenilir su kaynakları olan bölgelere gidiyordu. Elbette artık insanların ha-

reket edemediği fazlasıyla şehirleşmiş bir dünyada yaşadığımız için antik iklim değişikliğini geleceği tahmin etmekte kullanamayız. İklim konusunda insanlığın tamamı artık aynı gemide. Geçmişte, akrabalık bağları ve şehirde yaşayanların kırsaldaki kökenleriyle bağlarını koruyabilmeleri sayesinde hem basit hem de karmaşık toplumlar uyum sağlamayı başarabildi. Tarihöncesi, insanların iklim değişikliklerine ustaca uyum sağlamasının bir kaydını sunar. Ayrıca bugünün iklimsel zorluklarının dünyayı torunlarımız için daha iyi bir yer kılmak adına uzun vadeli planlar yapmakta yattığını hatırlatır bize. Neyse ki, derin tarihe baktığımızda, insanlar olarak sorunlarla yüz yüze geldiğimizde gerçekten de harekete geçtiğimizi görürüz ve bu bize gelecek için umut vermeli.

İNSAN ÇEŞİTLİLİĞİ

Dünyanın tarihöncesi, dünya üzerindeki her insanın tarihini sarmalamakta, türümüzün baş döndürücü çeşitliliğini kutlar. Arkeologlar olarak soyumuzu analiz ederken zorlayıcı engellerle karşılaşırız: Etnosentrizm, ırkçılık ve miadını doldurmuş sömürgeci tutumlar gibi. Bu görüşlerin pek çoğu, insanların ve toplumların düzenli ve lineer bir tarzda basitten karmaşığa doğru evrimleştiğine ilişkin uzun zaman önce gözden düşmüş varsayımlardan kaynaklanır. On dokuzuncu yüzyılda yaşamış büyük biyologlar Charles Darwin ve Thomas Huxley'nin bize gösterdiği gibi, insanın biyolojik ve kültürel çeşitliliği çok daha karmaşık. Artık bu karmaşıklığı incelemek için gereken araçlara sahibiz. İnsan genomunun dizilenmesi ve "moleküler saat"in geliştirilmesi, uzun zaman dilimleri boyunca evrimsel ilişkileri incelememize olanak tanımaktadır. Genetik, bu sayfalarda anlatılan hikâyede artık çok büyük bir rol oynar.

İnsan soyu ve çeşitliliği bir kenara, daha fazlası da söz konusu. Arkeoloji bize kim olduğumuza dair çok fazla şey söyleyebilir çünkü genellikle "tarihsiz halklar" denen, susturulan

gruplara bir kimlik verir. Geleneksel tarih kitaplarından çıkarılmış, bazen "gizlenen" olarak adlandırılan okuryazar olmayan toplumları, sıradan insanları, köleleri, kadınları, etnik azınlıkları ve yaşamlarını tarihin karanlık köşelerinde geçiren diğer insanları inceleriz. Nesiller boyu tarihçiler, kralları, generalleri ve karizmatik devlet adamlarını inceledi. Böylesi insanlar elbette ki insanın geçmişini çalışmanın cazibeli yanını oluşturur. Ancak tarihöncesi dünyanın anlatısı, antik toplumların çeşitliliğine çok daha derinlemesine dalma potansiyeline sahiptir. Yıllar boyunca arkeologlar koskoca toplumların, örneğin ilk olarak Viktoryen dönemde okuryazar toplumlarla irtibat kuran Afrikalı grupların tarihsel kimliklerini restore etmekten bahseder.

ETNOARKEOLOJİ

Tarihöncesi, MÖ 3100'de Mısır ve Mezopotamya'da sona ermiş olabilir ancak geleneksel okuryazar olmayan toplumlar, 19. yüzyılın sonuna dek tropikal Afrika'nın bazı bölgelerinde ve modern zamanlara dek Yeni Gine ve Amazon yağmur ormanlarında yaşadı. Etnoarkeoloji, Avrupa'nın Keşif Çağı'nın travmasını ve sömürgeciliğin güçlerini atlatan geleneksel toplumların saha çalışmasıdır. Modern İnuit toplumlarını Geç Buzul Çağı'nın avcı toplayıcılarıyla karşılaştırmakta bir sorun yok ancak çok daha değerli görüşleri, günümüzdeki araştırmalardan elde ederiz. Örneğin antropolog Richard Lee'nin Afrika'nın Kalahari Çölü'ndeki San avcı toplayıcılar üzerine yaptığı çalışmalar, ayrıca Amazon toplumları ve Yeni Gine'nin yüksek arazilerinde yaşayan halklar üzerine yapılan uzun incelemeler, bize avcı toplayıcı toplumlara dair yeni fikirler kattı; Amerika'nın güneybatısında kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya olan Pueblo çiftçilerinin paha biçilmez tarım uzmanlığı konusunda da aynı şey geçerlidir. Atalarımızın mirasının boyutunu ancak şimdi anlamaya başlıyoruz ve bunu yapabilmemizin nedeni sadece antropolojik saha çalışması değil, güç bela geçinmeye çalışan ve tarihleri ancak sözlü gelenekler ve arkeoloji sayesinde diriltile-

bilecek milyonlarca insanın yazılı olmayan tarihini geri kazanma çabalarımızdır.

BİYOARKEOLOJİ

Genetiğin yanı sıra günümüzün tıbbi araştırmacılarının güçlü silahları geçmişin halklarını inceleyebilmemizi sağlar. Mısır Firavunu II. Ramses'in sağlık sorunlarını gayet iyi biliyoruz ve artık tıbbi röntgen yöntemiyle Tutankhamun'un ve antik zamanların diğer meşhur figürlerinin yüzlerini yeniden yapılandırmayı başardık. Ancak çok daha fazlasını yapabiliriz. MÖ 2470'te, 35 ila 45 yaşında bir adam, İngiltere'nin güneyinde, Stonehenge'in beş kilometre güneydoğusunda, Amesbury'ye gömülmüştü. Adam bir okçuydu ve yayıyla beraber gömülmüştü. Çenesinde apse vardı, sol diz kapağını bir kazada kaybetmişti ve sola doğru çıkık, gergin bir bacakla yürüyordu. Bir kemik hastalığı nedeniyle devamlı acı çekiyordu. Ancak sağlam bir gezgindi. Dişleri üzerinde yapılan izotop analizi, adamın İsviçre Alpleri'nde büyüdüğünü ortaya çıkardı! Veya MÖ 3350 ila 3150'de İtalyan Alpleri'nde ölen Buz Adam Ötzi'yi ele alalım. Ötzi parazitlerden mustaripti. Akciğerleri, kulübe ateşlerinden ötürü simsiyahtı ve günümüzün sigara kullanıcısı kadar hasar almıştı. Ölümünden kısa süre önce üç kişiyle dövüşmüş, okla yaralanmış, sonra kaçmış ve korunaklı bir hendekte ölmüştü. Giysisinde bulunan yabani tohumlar, dağların güneyindeki bir köyden Alpler'e tırmanmış olduğunu gösterdi.

Amesbury Okçusu ile Ötzi, kimliği belirsiz bireylerin detaylı portrelerini sunar. Artık sıradan insanların hayatlarına göz atabilir, çektikleri zorluklara şahit olabiliriz. Mısır Firavunu Akhenaton, en hafif tabirle, tartışmalı bir hükümdardı. MÖ 1349'da tahta çıktıktan sonra, en sevdiği ilah olan güneş tanrısı Aten için büyüleyici bir tapınağın da bulunduğu bir şehrin inşa edilmesini emretmişti. Kraliçesi Nefertiti'yle beraber harikulade bir lüks içinde yaşamıştı fakat onun başkentini inşa eden halkın hayatı nasıldı? Mısırbilimciler, Akhenaton'un işçilerinin 500'ü aşkın mezarını

kazıyla çıkardı. Yaklaşık 6 bin insandan oluşan bir mezarlıktaki iskeletler, omurga travması, çatlak uzuvlar ve artrit gibi, ağır iş kaynaklı kronik hastalıkları gözler önüne sermiş, ayrıca sıtma ve kronik yetersiz beslenmeye dair yaygın kanıtlar elde edildi. Onlar için hayat zalim ve kısaydı.

Antik toplumların portreleri, ilerleyen yıllarda artar. Pek hoş manzaralar olmasalar da bize geçmişte hayatın nasıl olduğuna dair çok daha gerçekçi bir değerlendirme sunar. Aynı zamanda bu portreler önemli bir noktaya temas eder. İster hükümdar veya zengin bir tüccar, ister adsız sansız bir köle olalım, her birimiz insanlığın geçmişinde pay sahibiyiz. İlk kez bu pay sahiplerini düşünüyoruz. Bugün arkeolojinin büyük kısmının küçük köyler veya Amerikan Yerlileri'nin yerleşimleri gibi, yerel topluluklarla beraber çalışmayı içermesine şaşmamak gerek. Dünyanın tarihöncesi, yarım yüzyıl içerisinde insan deneyiminin çok daha zengin bir kaydına dönüşecektir.

TOPLUMSAL CİNSİYET

İnsanın tarihöncesinin anlatısı, nesiller boyunca androsantrik, yani erkek merkezliydi. Avlanma, alet yapımcılığı veya sanat yaratımı gibi yüksek statülü etkinliklerin erkeklerin elinden çıktığını varsaymaya meyilliydik. Kadınlar pasif, güçsüz ve mahremdi. Arkeologlar 1960'ların sonundan itibaren toplumsal cinsiyete ve bu kimliklerin geçmişte nasıl belirlenip hayata geçirildiğine odaklandı. Kadınları insanın tarihöncesine eklemek, ileriye doğru ciddi bir adım olmuş, geçmişe dair bir dizi yeni soruya da zemin hazırladı.

Modern varsayımlar, her daim arkeolojik düşünceyi istila etti. 1880'lerde İsveç'te yapılan kazıda bir Viking savaşçısı olan Bika, uzun bıçaklı bir kılıç, bir mızrak ve kurban edilip iki atla beraber gün yüzüne çıkarıldı. Nesiller boyunca araştırmacılar bunun saygın bir erkek olduğunu varsaydı. Daha sonra, 2017'de DNA kanıtları iskeletin bir kadına ait olduğunu ortaya çıkardı. Viking sagaları, erkek savaşçıların yanında dövüşen kadın sa-

vaşçılardan bahsetti. Keşfedilmeyi bekleyen başka kadın savaşçılar da olmalı mutlaka.

Toplumsal cinsiyet araştırmaları hâlâ erken bir evrededir. İşin büyük kısmı bizim zihniyetlerimize, geçmişe önyargısız bakabilme yetimize bağlıdır. Feminist arkeolog Rosemary Joyce, toplum ve tarihteki konumumuzun geçmişi anlama biçimimizi etkilediğini hatırlatmıştır bize. Arkeologlar, bize benzemeyen insanlarınki de dahil olmak üzere, tüm insanların haysiyetine saygı göstermeli. Demek oluyor ki, çağdaş dünyada eşitsizliğin her türüyle savaşmak gibi bir sorumluluğa sahibiz. Bu şekilde düşünmek, tarihi, arkeologların ikna edici bir yetkinlikle faydalanabileceği güçlü bir kaynağa dönüştürür.

Peki, dünyanın tarihöncesi, günümüzün endüstrileşmiş dünyasında önemli mi? Hem de hiç olmadığı kadar. Antik insan davranışına, biyolojik ve kültürel çeşitliliğimize dair, birkaç onyıl öncesine dek hayal bile edemeyeceğimiz çok daha gelişmiş kavrayışlara erişiyoruz. Biz arkeologlar, tüm insanlığın göz kamaştırıcı kültürel mirasının kâhyalarıyız; salt Partenon veya Maya kenti Tikal'in değil, aynı zamanda Sahra Çölü'nün ıssız köşelerinde bulunan mütevazı taş alet parçalarının da. Görevimiz, yalnızca kendimize ve gelecek nesillere değil, onu yaratanlara da borçlu olduğumuz geçmişimizi anlatmak ve korumaktır. Son kertede, hepimiz Afrika'daki aynı soy hattından geliyoruz. Bu gerçeği onurlandırıyor ve koruyoruz; işte dünyanın tarihöncesi bu yüzden önemli.

İLAVE OKUMALAR

1. BAŞLANGIÇLAR (YAKLAŞIK 6 İLA 2 MYÖ)

Bu konuda muazzam bir yazın var. Birkaç favori sunmak gerekirse: Louise Humphrey ve Chris Stringer, *Our Human Story*, Natural History Museum, 2018, sıradan insanlar için mükemmel bir özet niteliğindedir. Chris Stringer ve Peter Andrews, *The Complete Book of Human Evolution*, Thames & Hudson, 2005, bol resimli bir araştırmadır. Richard Klein, *The Human Career*, 3. Edisyon, University of Chicago Press, 2009, ileri düzey bir ders kitabıdır. Lütfen şunu göz önünde bulundurun; araştırmalar öyle hızlı ilerliyor ki, güncel gelişmeleri tam anlamıyla yakalamanın yegâne yolu çok çeşitli süreli yayınları takip etmek ve ki bu uzmanlar için bile zorlu bir görev!

2. AFRİKA'DAN ÇIKIŞ (YAKLAŞIK 2 MYÖ VE SONRASI)

Neandertaller: Dimitra Papagianni ve Michael A. Morse, *Neandertal: Modern Bilim Onların Hikâyesini Yeniden Yazdı*, Trend Yayınevi, 2017 kapsamlı bir giriş kitabıdır. Popüler bir kaynak: Rebecca Wragg Sykes, *Kindred: Neanderthal Life, Love, Death and Art*, Times Books, 2020. Tom Higham, *Bizden Önceki Dünya, Nova Kitap, 2023*, Denisovalılar hakkında bildiklerimizin etkileyici bir değerlendirmesidir. Önde gelen araştırmacılardan birinin antik DNA hakkındaki ayrıntılı bir değerlendirmesi için ise şu kaynağı öneriyoruz: David Reich, *Who We Are and How We Got Here*, Oxford University Press, 2018.

3. *HOMO SAPIENS* SAHNEDE (Y. 300 BİN YIL ÖNCESİNDEN İTİBAREN)

AMİ'nin kökenlerine dair eksiksiz bir değerlendirme için bkz: John Hoffecker, *Modern Humans: Their African Origin and Global Dispersal*, Columbia University Press, 2017. Ayrıca bkz. Chris Stringer, *Lone Survivors: How We Came to be the Only Humans on Earth*, Times Books, 2012. San sanatı için bkz. David Lewis-Williams, *Image-Makers: The Social Context of a Hunter-Gatherer Ritual,* Cambridge University Press, 2019. Avustralya için bkz.: Derek Mulvaney ve John Kumminga, *Prehistory of Australia*, Smithsonian Institution Press, 2019.

4. KUZEYDE MODERN İNSANLAR (Y. 50 BİN İLA 12 BİN YIL ÖNCE)

Başvurulan kapsayıcı bir çalışma: John Hoffecker, *Modern Humans: Their African Origin and Global Dispersal*, Columbia University Press, 2017. Avrupa'daki Geç Buzul Çağı yerleşimi: Brian Fagan, *Cro Magnon: Buzul Çağı İlk Modern İnsanı Nasıl Yarattı?*, Say Yayınları, 2021. Geç Buzul Çağı sanatı: Paul Bahn, *Images of the Ice Age*, Oxford University Press, 2016. Avrasya: John Hoffecker, *A Prehistory of the North*, Rutgers University Press, 2005. Ayrıca bkz. John Hoffecker, *Desolate Landscapes*, Rutgers University Press, 2002. Beringia: John Hoffecker ve Scott Elias, *Human Ecology of Beringia,* Columbia University Press, 2007. Amerikalar: Brian Fagan, *Ancient North America: The Archeology of a Continent*, 5. Edisyon, Thames & Hudson, 2019.

5. BUZDAN SONRA (Y. 15 BİN YIL ÖNCESİNDEN İTİBAREN)

Buzul Çağı'ndan sonra olanların gerçekten de küresel bir değerlendirmesi için bkz. Steven Mithen, *After the Ice: A Global Human History, 20,000 to 5000 BC*, Harvard University Press, 2006; Ofer Bar-Yosef ve François R. Valla, *Natufian Foragers in the Levant Terminal Pleistocene*, Berghahn Books, 2013. Natufian, Lepenski Vir üzerine akademik metinler: *Mesolithic Europe*, Yayına hazırlayan: Geoff Bailey ve Penny Spikins, Cambridge University Press, 2008. Kitapta Clive Bonsall'ın Demir Kapıların Mezolitik'i üzerine metni, söz konusu alanı betimlemektedir (s. 238-79). Ertebolle: Inge Bodker Enghoff, "Fishing in Denmark during the Ertebolle Period," *International Journal of Osteoarchaeology,* 4, (1994): 65-96. Ku-

zey Amerika: Brian Fagan, *Ancient North America: The Arcehology of a Continent,* 5. Edisyon, Thames & Hudson, 2019.

6. ÇİFTÇİLER VE ÇOBANLAR (MÖ Y. 10000 VE SONRASI)

Genel çalışmalar: Graeme Barker, *The Agricultural Revolution in Prehistory*, Oxford University Press, 2006; Peter Bellwood, *The First Farmers: The Origins of Agricultural Societies,* Wiley Blackwell, 2004; Bruce D. Smith, *The Emergence of Agriculture*, 2. Edisyon, W.H. Freeman, 1998. Andrew Moore, *Village on the Euphrates*, Oxford University Press, 2000, Abu Hureyra üzerine detaylı bir değerlendirme sunmaktadır. Ian Hodder, *Çatalhöyük/Leoparın Öyküsü*, Yapı Kredi Yayınları, 2019, Çatalhöyük'teki inançların büyüleyici bir analizini sunmaktadır. Avrupa: I.J. Thorpe, *The Origins of Agriculture in Europe*, Routledge, 1996. Erken Çin'de gıda üretimi: Li Liu, *The Chinese Neolithic*, Cambridge University Press, 2004. Mısır: Michael Blake, *Maize for the Gods: Unearthing the 9000-Year History of Corn*, University of California Press, 2015.

7. KÖYLER, ŞEHİRLER VE ŞEFLİKLER (MÖ Y. 8000'DEN SONRA)

Mike Parker Pearson vd., *Stonehenge for the Ancestors: Part 1: Landscape and Monuments* (The Stonehenge Riverside Project), Sidestone Press, 2013, en güncel bilgileri içeriyor. Daha genel bir değerlendirme için bkz. Mike Parker Pearson, *Stonehenge – A New Understanding: Solving the Mysteries of the Greatest Stone Age Monument*, The Experiment, 2014. Karmaşık toplumların ortaya çıkışında din ve ritüelin rolü üzerine bkz. *Religion in the Emergence of Civilization: Çatalhöyük as a Case Study*, Cambridge University Press, 2011, editörlüğünü Ian Hodder'ın yaptığı disiplinlerarası bir çalışmadır. Chaco Kanyonu için bkz. Brian Fagan, *Chaco Canyon: Archeologists Explore the Lives of an Ancient Society*, Oxford University Press, 2005) Cahokia: *Timothy R. Pauketat, Cahokia: Ancient America's Great City on the Mississippi*, Penguin, 2009.

8. SÜMERLER VE ASURLULAR (MÖ Y. 3100 İLA 612)

Devletlerin kökenleri üzerine sayısız kaynak vardır, dolayısıyla bu bir tam liste değildir. Chris Scarre, Charles Golden ve Brian Fagan,

Ancient Civilizations, 5. Edisyon, Routledge, 2021, başlangıç seviyesi için endüstri öncesi devletlerin genel bir özetidir. Bruce Trigger, *Understanding Early Civilization: A Comparative Study*, Cambridge University Press, 2003, eksiksiz bir çalışmadır. Norman Yoffee, *Myths of the Archaic State: Evolution of the Earliest States, States, and Civilizations*, Cambridge University Press, 2005, ferasetli bir analizdir. Bu konunun toplumsal ve siyasi yanları için bkz. Kent Flannery ve Joyce Marcus, *The Creation of Inequality: How our Prehistoric Ancestors set the Stage for Monarchy, Slavery, and Empire*, Harvard University Press, 2012. Susan Pollock, *Antik Mezopotamya – Var Olmamış Cennet*, Sümer Yayıncılık, 2017, harika bir özettir; aynı şekilde, şu çalışma da: Nicholas Postgate, *Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History*, Kegan Paul, 1992.

9. NİL VE İNDUS KIYISINDA (MÖ Y. 3100 İLA 30)

Toby Wilkinson, *A World Beneath the Sands: The Golden Age of Egyptology*, W.W. Norton, 2020, öncül Mısırbilimcilerin hikâyesini anlatıyor. David Wengrow, *The Archeology of Early Egypt*, Cambridge University Press, 2006, hanedanlık öncesi Mısır üzerine iyi bir kaynaktır. Toby Wilkinson'ın *Eski Mısır*'ı (Say Yayınları, 2021), konu üzerine pek çok ciltten biri ve muhteşem bir giriş niteliğindedir. Barry Kemp, *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilization*, 3. Edisyon, Routledge, 2017, yetkin bir betimleme sunar. İndus Vadisi Uygarlığı, Andrew Robinson'ın *The Indus*, Reaktion Books, 2015, kitabında güzelce özetlenmiştir. Ayrıca bkz. Jane R. McIntosh, *A Peaceful Realm*, Westview Press, 2002, Robin Coningham ve Ruth Young, *From the Indus to Asoka*, Cambridge University Press, 2015.

10. ÇİN VE GÜNEYDOĞU ASYA (MÖ 5250 SONRASINDAN MS 15. YÜZYILA DEK)

Li Feng, *Early China: A Social and Cultural History*, Cambridge University Press, 2013, Shang'ın öncesinden Han Hanedanı'na dek erken Çin devlet formasyonunun güncel bir değerlendirmesini sunuyor. Li Liu ve Xingcan Chen, *Archaeology of China from the Paleolithic to the Early Bronze Age*, Cambridge University Press, 2012, aynı şekilde yetkin bir çalışma. Bu iki eser ek okumalar için

kapsamlı kaynakçalar da içeriyor. C.E.W Higham, *The Origins of the Civilization of Angkor*, Bloomsbury 2012, ve aynı yazarın *Early Mainland Southeast Asia from the First Humans to Angkor*, River Books, 2014, muhteşem birer girizgâh niteliğinde. Yine aynı yazarın *Civilization of Angkor*, Weidenfeld & Nicholson, 2001, eseri de faydalı bir inceleme sunuyor.

11. MEZOAMERİKA (MS Y. 1500 İLA 1532)

Susan Toby Evans, *Ancient Mexico and Central America*, 3. Edisyon, Thames & Hudson, 2013, Mezoamerikan uygarlıklarını içeren kapsamlı bir sentez sunuyor. Michael Coe ve Rex Koontz, *Mexico: From the Olmecs to the Aztecs*, 6. Edisyon, Thames and Hudson, 2008, bu bölümde değinilen pek çok konuyu kapsıyor. Christopher Poole, *Olmec Archeology and Early Mesoamerica*, Cambridge University Press, 2007. Kent Flannery ve Joyce Marcus, *Zapotec Civilizations*, Thames & Hudson, 1996, ve *Teotihuacán: Art from the City of Gods*, Yayına hazırlayanlar: Kathleen Berrin ve Esther Paztory, Thames & Hudson, 1993, paha biçilmez eserlerdir. Michael Coe, *Mayalar*, Arkadaş Yayınları, 2007 bir klasiktir. Aztekler: Michael Smith, *The Aztecs*, 3. Edisyon, Blackwell, 2012, genel bir değerlendirme olarak takdire şayandır.

12. AND UYGARLIKLARI (MÖ Y. 3000 İLA MS 1532) 218

Michael Moseley, *The Inca and Their Ancestors*, 2. Edisyon, Thames & Hudson, 2000, And arkeolojisinin kapsamlı bir özetini sunuyor. Jerry Moore, *A Prehistory of South America*, University Press of Colorado, 2014 ve William Isbell, *Andean Archeology*, Kluwer/Plenum, iki değerli kaynak. Chavín: Richard Berger, *Chavín and the Origins of Andean Civilization*, Thames & Hudson, 1922. Jeffrey Quilter, *The Ancient Central Andes*, Routledge, 2013, faydalı bir değerlendirme sunuyor. Walter Alva ve Christopher Donnan, *Moche Lords of Sipán*, Fowler Museum of Cultural History, 1993, genel okur için muhteşem bir değerlendirme niteliğindedir. İnkalar: Terence N. D'Altroy, *The Incas*, Blackwell, 2002, iyi bir giriş sunuyor.

DİZİN

II. Asurnasirpal, Kral, 175
II. Jayavarman, 194, 195
II. Nebukadnezar, Kral, 164
II. Ramses, 181, 242
II. Suryavarman, Kral, 195
III. Amenemhat, 174
III. Tiglath-Pileser, Babil Kralı, 163
VII. Jayavarman, 197
VII. Kleopatra, 181

A

abanoz, 180
Aborjinler, 70, 249
Abu Hureyra, 111, 119, 121, 247
adalar, 69
Adena, 144
Adriyatik Denizi, 132
Afrika, 13, 15-20, 22, 28, 30, 33-35, 37-39, 42, 44, 53, 55-57, 59, 61, 62-65, 79, 80, 117, 121, 122, 123, 168, 173, 179, 237, 241, 244
Afrika'dan çıkış teorisi, 55
Afrikalı, 34, 35, 39, 56, 63, 79, 241
ağlar, 91, 95, 105, 128
Ahuitzotl, 214, 215, 216
Akad, 158, 159
Akad şehirleri, 158
Akapana, 226
Akdeniz, 57, 64, 72, 82, 99, 117, 122, 129, 130, 132, 133, 134, 157, 158, 159, 160, 161, 165, 175
Akhenaton, 180, 181, 242
akraba grupları, 232
Alaska, 85, 87, 88, 90, 102, 106
alçak araziler, 99, 118, 121, 125, 176, 193, 219, 225
aletler, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 35, 38, 41, 48, 49, 56, 61, 64, 75, 78, 90, 104, 115, 156, 189
alet yapımcıları, 27, 41
Aleut Adaları, 85
alpakalar, 220
Altamira Mağarası, 80
Altay bölgesi, 44
Altay Dağları, 138
Altiplano, 218, 219
Amarna, 159, 181
Amazon yağmur ormanları, 241
ambarlar, 118, 126, 170, 180
Ambrona, 40
Amerika kıtası, 88
Amerikalılar, 69, 86, 89
Amerikan Yerlileri, 87, 88, 89, 101, 125, 243
Amesbury Okçusu, 242
AMİ *bkz.* "anatomik olarak modern insan"
Amon (güneş tanrı), 151, 168, 180
Anadolu, 132, 157, 158, 159, 160, 180
anatomik olarak modern insan, 54
ançüez, 127, 128, 220, 221
ançüez yatakları, 127, 220
And, 90, 125, 127, 218, 219, 222, 223, 224, 226, 230, 232, 233, 236, 249

Angkor Borei, 194
Angkor Thom, 197, 198, 199
Angkor Wat, 195, 196, 197
Angola, 42
Antik Maya, 151
Antik Mısır, 146, 168, 182
ayrıca bkz. Mısır
ayrıca bkz. Yukarı Mısır
"Antik Mısır'ın İki Ülkesi", 168
Antik Roma, 176
antiloplar, 13, 30, 59
antropoid, 15
antropolojik saha çalışması, 241
Anyang, 186, 187
arazi, 45, 63, 85, 106, 116, 129, 138, 204, 206, 212
ardipithecus, 17, 18
ardipithecus kadabba, 17
ardipithecus ramidus, 17
arkeologlar
Alan Kolata, 226
Henri Breuil, 79
Joe Ben Wheat, 103
Kent Flannery, 126, 248, 249
Mike Parker Pearson, 136, 137, 247
Norman Yoffee, 151, 152, 248
arkeolojik alanlar, 40, 94, 101
arpa, 117, 132, 133
art bölgeler, 179, 199
askerler, 166, 167, 174, 183, 196, 206
Asurbanipal, 162, 164
Asur İmparatorluğu, 164
Asurlular, 162
Asurnasirpal, 163
Asur-uballit, Kral, 62
Asurbanipal, Kra, 162, 164l
Asurlular, 148, 162, 247
Asurnasirpal, Kral, 163
Aşağı Mısır, 168, 169, 170, 171, 173, 175, 181
Aşölyen el baltası, 41, 42
Aşölyen el baltası yapımcıları, 41
atalar, 98, 131, 137, 146, 186
ata kültü, 121, 232
atalar, 15, 16, 20, 24, 25, 31, 34, 37, 45, 49, 66, 74, 86, 87, 93, 97, 99, 100, 102, 109, 116, 119, 121, 130-132, 134, 135, 137, 144, 145, 148, 172, 185, 186, 190, 193, 195, 196, 214, 223, 229, 232, 241
atlar, 178
Aubert, Maxime, 67, 68
australopithecine'ler, 17, 20, 28
australopithecus anamensis, 17
av, 24, 25, 27, 30, 32, 35, 37, 40, 46-48, 52, 57, 59, 61, 64, 74, 79, 82, 87, 90, 92, 95, 100, 103
avcılar, 32, 79, 88, 109
avcılık, 27, 46, 57, 59, 68, 99, 102, 103, 116, 128, 133, 140
avcı toplayıcılar, 23, 49, 62, 111, 118, 144, 241
Avebury, 135, 136
avokado, 126, 127
Avrupa, 33, 38, 39, 43, 45, 47, 51, 52, 56, 64, 65, 66, 67, 72, 73, 74, 75, 78, 79, 80, 83, 93, 96, 97, 117, 119, 132, 133, 134, 135, 137, 176, 215, 216, 241, 246, 247
Avustralya, 66, 67, 69, 70, 71, 80, 117, 246
Aztekler
uygarlıklar, 213-216
imparatorluk, 214
hükümdarlar, 190, 213, 214
Meksika'daki hükümdarlar, 190

B

Babil, 158, 162, 163, 164, 165
bacak kemikleri, 21
ayrıca bkz. kemikler
bahçe, 233
balık, 45, 59, 62, 66, 67, 69, 90, 95, 98, 105, 107, 109, 128, 129, 148, 155, 182, 221
balıkçılık, 95, 98, 106, 154, 220, 221, 225
balkabağı, 125, 128
Bandkeramik, 133, 134
Bangladeş, 65
Bantu dili konuşan çiftçiler, 122
baray, 198
başlık, 168, 170, 226, 228, 239
batı avrupa, 78, 83, 93, 177
Batlamyus Hanedanı, 181
Baykal Gölü, 84
Bering Duraklama Hipotezi, 86
Beringia, 85, 86, 87, 246
Bering Kara Köprüsü, 85, 93
beyaz patates, 222
beyin büyüklüğü, 37
bilgi, 28, 29, 44, 47, 52, 54, 57, 64, 102, 114, 125, 139
bipedal (homininin tanımlayıcı bir niteliği), 16, 17, 22, 38
bipedal kuyruksuz maymunlar, 22
bipedalizm, 14, 16
bitkiler, 104, 125, 127, 140, 220, 224, 233
bitki yiyecekler, 64, 70, 82, 90, 127, 144
bizon, 40, 47, 52, 59, 72, 80, 81, 82, 93, 102, 103, 104
boynuz, 67, 76, 77, 80, 95
boyun, 29
bölgeler, 35, 47, 100, 106, 107, 108, 115, 153, 162, 179, 193, 213, 220, 232, 238
Breuil, Henri, 79
Britanya, 69, 92, 93, 133, 135, 139
Broom, Robert, 19
buğday, 117, 118
buz katmanları, 119
Buzul Çağı, 32, 33, 37, 41, 57, 69, 70, 74, 80, 82, 84, 85, 91, 93, 97, 121, 139, 239, 241, 246
buzullaşma, 32, 64, 70, 73
büyükbaş hayvan yetiştiricileri, 239

C-Ç

Cahokia, 145, 146, 247
Calakmul, 209, 210, 211
canlandırım, 124, 131, 134, 156
Caral, 221, 222
Carter, Howard, 181
ceylan, 118, 119, 121
Chaco Kanyonu, 141, 142, 247
Chan Chan, 230, 231
Chavín de Huántar, 218, 223
Childe, Vere Gordon, 148, 149, 150
Chimor, 229, 230, 231
Chimú İmparatorluğu, 229
Chiquihuite Mağarası, 90
Clovis halkı, 89, 102
Collard, Mark, 22
Copán, 209-212
Cortés, Hernán, 213, 215, 216
Cro-Magnonlar, 74
Cuzco (İnka'nın başkenti), 231, 232, 233, 234
çapa, 230
Çatalhöyük, 130, 131, 132, 247
Çatalhöyük'teki bir "Tarih Evi"nde bulunan mabedin doğu ve güney duvarlarının canlandırımı, 131
çene, 20, 35, 39

çene kemikleri, 35
çevre, 13, 118, 143, 150, 155, 197
çiftçi, 63, 115, 121, 123, 124, 128, 132, 133, 134, 150, 154, 168, 183, 186, 209, 210, 223, 230, 232, 237
çiftçilik, 116, 121, 124, 132, 133, 138, 143, 172, 178, 223
çiftleşme, 44
Çin, 38, 45, 64, 65, 123, 124, 125, 137, 138, 150, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 201, 205, 247, 248
Çinli arkeologlar, 191, 199
çobanlar, 175
çöl, 37, 100, 155, 167, 168, 220
çöpçülük, 25, 27, 30, 40, 59

D

daimi ordu, 238
daireler, 135, 136, 193
Dart, Raymond, 19, 20
Darwin, Charles, 240
Denisovalılar, 44, 45, 79, 245
despot, 157, 162, 238
Dicle Nehri, 162
dil, 28, 29, 49, 50, 54
dilgi, 65, 85
Dillehay, Tom, 90
diş, 51, 87
DNA, 43, 44, 55, 56, 66, 87, 88, 118, 143, 243, 245
Doğu Afrika, 13, 15, 16, 17, 19, 30, 35, 65
Doğu Avrupa, 38, 80, 83, 135
Dolní Věstonice, 83
domates, 126
Don Nehri, 83
Dubois, Eugène, 34
Dunbar, Robin, 27, 28
Durrington Duvarları, 136, 137
duvarlar, 121, 190

E

ekolojik uyum sağlama, 126
ekonomi, 149
el baltası teknolojisi, 56
El Mirador, 208
endüstri öncesi uygarlıklar, 149, 237
endüstri öncesi yönetim, 193
Eridu, 153, 155, 156
Esarhaddon, Kral, 163, 164
et, 16, 24, 25, 26, 27, 37, 40, 42, 47, 49, 50, 56, 103, 106, 155
Etiyopya, 16, 17, 19, 20, 56, 57
Euxine Gölü, 133
evcilleştirme, 117, 118, 125, 126
evler, 130, 133, 134, 141, 216

F

fasulye, 125, 140, 201, 204, 222
fetihler, 162, 207, 226, 232, 234
Fırat Nehri, 111, 154, 157, 160
Fırat Vadisi, 119
fil kemikleri, 41
Flannery, Kent, 126, 248, 249
Fransa, 41, 48-51, 72, 74, 78-82, 97, 134
ayrıca bkz. Güneybatı Fransa
Fuyan Mağarası, 64

G

gelenekler, 118, 131, 145, 229, 241
genetik analiz, 16, 49, 74
geometrik Kebaran mikrolitleri, 99
gıda, 53, 64, 95, 105, 106, 112, 115, 116, 117, 119, 122, 123, 126, 127, 128, 137, 138, 139, 140, 145, 146, 149, 150, 151, 152, 155, 173, 179, 181, 182, 189, 195, 220, 221, 223, 238, 247

gıda fazlası, 119, 155, 189, 221
gıda kaynakları, 181
Gobi Çölü, 85
göçebeler, 138, 168
göçler, 90
göçmenler, 88, 154
göller, 104
güç, 80, 81, 106, 111, 114, 135, 153, 159, 165, 170, 171, 173, 175, 180, 185, 205, 209, 215, 221, 226, 228, 229, 232, 241
gündönümleri, 142
Güney Amerika, 88, 90, 128
Güneybatı Asya, 44, 45, 114, 117, 119, 121, 125, 131, 132, 137, 157, 159, 205
Güneybatı Fransa, 48, 49, 82
Güneydoğu Asya, 34, 64, 65, 66, 93, 118, 123, 138, 198, 199, 238
Gürcistan, 38

H

habitat, 86
Hadar Bölgesi
Haida Gwaii, 88
halüsinojenik, 63, 218, 224
Happisburgh, 40
Harappa, 177, 179
ayrıca bkz. İndus Vadisi Uygarlığı
haritalar
2. Bölüm'deki alanları gösterenler, 36
3. Bölüm'deki alanları gösterenler, 60
4. Bölüm'deki alanları gösterenler, 73
10. Bölüm'deki alanları gösterenler, 184
6. ve 7. bölümdeki alanları gösterenler, 120
11. Bölüm'deki alanları gösterenler, 203
hastaneler, 197
Hatti (Hitit Hrallığı), 159, 160
hayvan, 13, 23, 25, 26, 46, 47, 50, 52, 61, 65, 68, 76, 80, 90, 91, 102, 103, 107, 114, 115, 118, 122, 125, 126, 130, 131, 132, 133, 137, 138, 145, 148, 168, 180, 224, 227, 233, 238, 239
heidelbergensis, 39, 41
hikau khasui, 175
Hiksos, 175
Himalayalar, 50
Hindu, 194, 195
hipoglosal kanal, 49
Hititler, 159, 160, 162, 181
Hogup Mağarası, 92, 105
Holosen, 109
hominidae, 15
hominin, 15, 16, 17, 19, 20, 22, 23, 25, 29, 30, 35, 54, 64
hominin atalar, 16
hominin evrimi, 22
hominin kültürü, 23
hominin soyu, 16
hominin türü15, 22
hominoidler, 15
Homo antecessor, 39
Homo erectus, 39, 40, 41, 55, 64
Homo ergaster, 34
Homo floresiensis, 64
Homo georgicus, 34,39
Homo habilis iskeletleri, 21, 39, 41
Homo neanderthalis, 43
Homo sapiens sapiens, 54
Hopewell, 144, 145
horus,169, 172
höyükler, 136, 144, 145, 195, 221, 222
huaca (anıt), 226, 227
Huang He Nehri, 123, 183, 184
Huitzilopochtli, 214, 215, 216

Huxley, Thomas, 240
hypoxis, 53, 54
hypoxis angustifolia, 53

I-İ

Illinois Nehir Vadisi, 109
Itzcoatl, 214
ideoloji, 170, 171, 179, 227
imparatorluk
  Asur, 162-165
  Aztek, 213-216
  Chimú, 229-231
  İnka, 231-234
  Khmer, 197-199
  Nebukadnezar, 164-165
  Kolomb Öncesi, 214
  Roma, 192
  Tiwanaku, 219-234
  Toltek, 213-216
İndus Nehri, 177
İndus Vadisi Uygarlığı, 176, 178, 179, 248
İnka, 227, 231, 232, 233
insan etkinliği, 24
insan evrimi, 17, 22, 28, 39
insan figürleri, 62, 63, 68
insan grupları, 37, 78, 84, 90
insan kafatasları, 121
insan kurban etme, 200, 202, 207, 214, 233, 226
insan nitelikleri, 29
insan nüfusu, 49, 71, 84, 87, 88, 107, 111
insan türleri, 15, 20, 55, 57
insan varoluşu, 116, 142
İnsanlar
  arkaik, 41-44, 57, 237
  en erken, 23-24
  başsız, 118-119
  esrarengiz küçük, 64
iskeletler, 83, 243
işçiler, 63, 191, 227, 230, 242
işgücü, 197, 198, 208, 215, 223, 227
Itzcoatl, 214, 215

J

Jericho, 121
Johanson, Donald, 19

K

kabuklu yemiş hasatları, 214, 215
kabuklular, 97
kafatası, 20, 21, 39, 46, 50, 56, 217
kâhin kemikleri, 187
Kalahari Çölü, 61, 241
kalıcı yerleşimler, 88, 109, 115, 220
kamp, 24, 50, 62, 71, 83, 87, 90, 91, 110, 121
Karadeniz (resmi olarak Euxine Gölü), 129, 133
kaya sanatı, 80
kazıcılar, 130, 208
Kebaranlar, 99, 100
Kebaran mikrolitleri, 99
keçi, 50, 117, 121, 133
kemikler, 23, 24, 32, 45
Kenya, 16, 20, 21, 23, 26
Khmer Dünyası, 195
Khmer İmparatorluğu, 199
kıyı
  kurak Pasifik, 105, 127, 220-221
  Atlantik, 144
  Baltık, 93-95, 97
  Dalmaçya, 132-133
  ıssız, 71
  donatılmış, 222
  Levant, 99, 123, 160, 161, 169, 246
  alçak, 71
  kuzey, 222-223, 226-228

iskân edilen,106
Güney Amerika, 88, 127-128
Türkiye'nin güneyi, 161
bölgeleri, 61, 66, 86, 88, 128, 159, 194, 223
çölleri, 112
nehir ağzı, 23, 52, 98, 104-105, 124, 168, 169
konumlar, 108
Mangrov bataklıklar, 123
düzlükler, 100
Chumash107, 108
toplumlar, 108, 112, 128
ticaret, 106, 108, 130, 158, 161, 162, 169
Kızıldeniz, 57, 64, 132, 175, 180
Klasik Maya Çöküşü, 212
klasik öncesi tapınak, 208
Klasik Sonrası Maya Uygarlığı, 213
Klein, Richard, 245
Kolata, Alan, 226
konkistadorlar,204, 215, 216
konuşma, 28, 29, 41, 49, 54
Koobi Fora, 23, 24, 28
koyunlar, 117, 137
kök bitkiler
tapyoka, 125
patates, 125, 127, 219, 221, 222, 225
yampa, 104
köleler, 156
köyler, 121, 149, 156, 179, 225, 243
köylüler, 128, 129, 204
krallık, 159, 165, 181, 189, 195, 202, 223, 232
krallıklar, 193, 200, 221, 223
kuvars çakıl, 63
Kuzey Amerika, 33, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 100, 125, 144, 246
kültler, 122
kültürler
Adena, 144-146
karmaşık, 124
erken Paleo-Kızılderili, 107
erken avrupa çiftçilik, 132
ilk Arktik uyumlu, 75
en büyük şehir, 150
sofistike, 50, 74, 75
avcılık, 103, 128

L

La Ferrassie kaya sığınağı, 50
Lambayeque Vadisi, 220, 228, 229, 230, 234
La Venta, 202, 207
Leakey, Louis, 20
Leakey, Mary, 20, 24
Les Eyzies, 74
levhalar, 156, 157, 159
Lewis-Williams, David, 63, 246

M

mağaralar
kuru, 104, 126
Avrupa'da, 67, 79
resimleri, 67-68, 80, 81
mühürlü, 80
Sima de los Huesos, 39
Sulawesi'de, 67
mahsul, 127, 140, 145, 154, 174, 176, 198, 223, 225, 231, 233
Malawi Gölü, 65
Marduk (tanrıların kralı),152
Mavi Quetzal Makavı Hanedanı, 211
Maya dünyası, 210
Meksika, 90, 102, 108, 125, 126, 127, 144, 151, 190, 200, 201, 202, 205, 208, 214, 216
Meksika Körfezi, 102, 108, 144, 202

Meksika Vadisi, 200, 201, 205, 214, 216
Memfis, 169, 171, 173
mezarlar, 135, 177, 178
mezarlıklar, 134
Mezoamerika, 126, 127, 200, 201, 203, 204, 220
Mezoamerika'nın Pueblo halkları, 127
Mezopotamya, 121, 148, 149, 153, 154, 155, 157, 158, 162, 164, 165, 169, 176, 177, 178, 186, 201, 211, 237, 241, 248
mısır, 125, 126, 128, 140, 142, 201, 204, 220, 221, 222, 228
Mısır, 122, 140, 146, 149, 151, 153, 158, 159, 160, 161, 163, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 186, 201, 221, 237, 238, 241, 242, 247, 248
Mısırlılar, 160
mızraklar, 46, 52, 68, 91
"mikro dilgi", 85
mikrolitler, 95
Mirador Piramitleri, 208
Mitanni, 159
mitokondriyal DNA, 55, 87
Moche Vadisi, 227, 230
Mohenjo-Daro, 177
Monte Albán, 205, 209
Moseley, Michael, 227, 249
mtDNA *bkz.* mitokondriyal DNA
Mungo Gölü, 70
Musteryen, 49

N

Natufian Kültürü, 100, 246
Neandertal, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 245
Neandertaller, 39, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 55, 75, 79, 245
Nebukadnezar, Kral, 164, 165
nehirler
  Tuna Nehri, 97
  Fırat Nehri, 111, 160
  Huang He Nehri, 123, 183
  Nil Nehri, 168, 182
  Dicle Nehri, 154, 162
  Vézère Nehri, 79
  Yangtze Nehri, 123, 184
  Zambezi Nehri, 122
Nekhen, 169
New Mexico, 102, 141, 142
Nil Nehri, 168, 182
Nil Vadisi, 57, 64, 121, 122, 157
Nineveh, 164
nüfus, 57, 64, 82, 84, 87, 95, 97, 107, 108, 109, 112, 114, 116, 123, 124, 125, 136, 150, 155, 170, 198, 199, 208, 214, 233
nüfus hareketleri, 84
nüfus yoğunluğu, 107, 116, 214

O

Oaxaca Vadisi, 125, 204
ocak, 87, 89
odalar, 141, 186
oklar, 95, 175
Olduvai Boğazı, 20, 23, 24, 26
Olmek toplumu, 201, 202, 205, 207
Olsen-Chubbock, 103
ordu, 157, 233, 238
Orta Amerika, 125, 126, 200, 202, 234
Orta Avrupa, 39, 52, 74, 134
orta krallık, 174, 175, 177
Orta Meksika, 90, 126, 214
ölüm, 96, 190

P

palamutlar, 110
Paleo-Kızılderili, 87, 90, 101, 107
paleoantropologlar, 22
Papua Yeni Gine, 44
paralı askerler, 180
patates, 125, 127, 219, 220, 221, 222, 225
patlamalar, 30
ayrıca bkz. volkanik patlamalar
Pearson, Mike Parker, 136, 137, 247
Peru, 90, 127, 128, 218, 219, 221, 230, 234
piramitler, 172, 210, 211, 222
pirinç, 123, 138, 193, 197, 198
politik güç, 226, 229
portre, 97, 103, 177, 202, 242, 243
primatlar, 15
Prohm Tapınağı, 197
Ptah, 169
Pueblo Bonito, Chaco Kanyon, New Mexico, 141, 142, 143
Pueblo çiftçileri, 241

Q

Qin ataları, 190
Qin Devleti, 190
Qin Shi Huang Di, 190, 191

R

rahipler, 174, 196, 228, 235
rengeyiği, 45, 46, 73, 74, 77, 78, 83, 84, 93i
resimler, 80, 208
rezervuarlar, 195, 198
Roma İmparatorluğu, 181, 192

S-Ş

Sagan, Carl, 236
Sahul, 66, 67, 93
Sakkara, 171, 174
sanatçılar, 63, 80
Sanayi Devrimi, 98
San Bartolo, 208
San Francisco Körfezi, 107
San José Mogote Köyü, 204
San Lorenzo, 201, 202, 207
San Marcos Mağarası, 126
Santa Barbara Kanalı, 107, 108
Santa Rosa Adası, 88
saraylar, 177, 193
Sargon, 158
savaş esirleri (mahkûmlar), 214, 216, 234
sepet, 104, 110, 116, 117
Shang, 183, 185, 186, 187, 188, 248
Shangchen, 38
Shi Huang Di, İmparator, 190, 191, 192
sıcaklık, 86, 239
sınırlar, 100
sıradan halk, 185, 186, 188, 194, 206, 210
sırtlan, 30, 32
Sibirya, 44, 79, 80, 82, 84, 85, 87, 138
silahlar, 25, 28, 32, 40, 43, 46, 51, 57 59, 61, 95, 137, 138, 156, 160, 175, 183, 189, 196, 228, 233, 242
Sima de los Huesos Mağarası, 39
Sina Çölü, 174
solanum lycopersicum, 126
Solomon Adaları, 69, 139
somon, 73, 74, 105
Son Buzul Maksimumu, 75
soy, 22, 45, 203, 232, 244
soylarının tükenmesi, 65
soyluluk, 210

sömürgeleştirme, 66, 70, 132, 139, 226
St. Acheul (Fransız kenti), 41
step-tundra, 73, 82, 84
St. Lawrence Vadisi, 108
St. Louis, 33, 145
step-tundra, 73, 82, 84
Stonehenge, 135, 136, 137, 242, 247
su, 13, 16, 23, 24, 57, 61, 66, 69, 71, 83, 91, 92, 97, 104, 107, 109, 110, 122, 124, 128, 129, 138, 139, 140, 143, 148, 154, 156, 157, 161, 164, 165, 177, 178, 194, 197, 198, 204, 220, 223, 226, 230, 239
su aygırı, 161
su kaynakları, 16, 61, 66, 104, 122, 143, 178, 223, 230, 239
su yönetimi, 198
Sulawesi, 67, 68, 80
sunaklar, 202
Suriye, 111, 119, 132, 154, 160, 181
Sümer Uygarlığı, 157
sürü hayvanları, 16, 57, 61, 138, 168, 239
şefler
  kalıtsal, 107-108
  İnka, 232
  Olmek, 201-202
  pastoral, 170
şehir devletleri
  Maya, 209-213
  küçük, 153
  Sümer, 157-158
şehirler, 115, 150, 153, 156, 164, 169, 179, 188, 192, 209, 238
şempanzeler, 15, 26, 28

T

Taieb, Maurice, 19
tanrı kral, 194, 231
tanrılar, 153, 186, 210, 232
tapınaklar, 81, 130, 155, 175, 177, 178, 195, 211
tapyoka (kök bitki), 125
tarım, 112, 115, 116, 119, 122-124, 129, 132, 133, 135, 137, 138, 146, 149, 150, 154, 155, 164, 165, 189, 194, 198, 204, 212, 221, 223, 231, 238, 241
tarih, 56, 131, 181, 241
tarihçiler, 237, 241
taş aletler, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 38, 61, 64, 78, 90
taş daireler, 136
taş ve ahşap yapıtlar, 135
taş yongalar, 49
tatlı patates, 125
tatlı su gölü, 129
tavşanlar, 61, 91, 105
Tawantinsuyu, 218, 231, 233, 234
Tazmanya, 66, 70
Teb, 167, 168, 169, 173, 175, 180, 182
tef, 17, 19, 39, 122
teknoloji
  Aborjin, 71
  tunç, 175
  bakır, 137, 225
  balıkçılık, 106
  el baltası, 42, 56
  insan, 41
  demir, 189
  Musteryen, 49
  Neandertal, 48
  taş, 27
temel gıda ürünleri, 127, 128

Teotihuacán, 151, 200, 205, 206, 207, 209, 211, 213, 216, 249
The Human Career, 245
ticaret, 106, 122, 132, 138, 139, 144, 145, 149, 151, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 178, 179, 188, 193, 199, 204, 210, 211, 212, 213, 214, 222, 223, 226, 232
Tikal, Maya, 209, 210, 211, 212, 244
Tikal'in merkezi bölgeleri, 211
tinsel dünya, 145, 151
Titicaca Gölü, 218, 219, 220, 225, 226
Tiwanaku, 219, 225, 226, 231
Tiwanaku İmparatorluğu, 226
Tlacaelel, 214
Tlatelolco, 214, 215
tohumlar, 242
Toltek İmparatorluğu, 214
Toltekler, 213, 216
Tonle Sap Gölü, 193, 198
Topiltzin Quetzalcoatl, 213
topluluklar, 60, 63, 72, 82, 87, 97, 99, 100, 101, 107, 119, 122, 132, 133, 144, 145, 146, 155, 178, 179, 184, 220
toplumsal cinsiyet, 243, 244
toprak, 110, 115, 116, 134, 135, 136, 143, 145, 152, 154, 155, 160, 172, 180, 185, 186, 188, 194, 202, 204, 211, 225, 230, 231, 233
topraklar, 118, 137, 138, 169, 186, 212
tören merkezleri, 188, 212
Tuna Nehri, 97
Turkana Gölü, 23
tuzaklar, 98, 182
Türkiye'nin güneydoğusu, 118, 119
türler, 15, 22, 45
Tüylü Yılan, 202, 206, 207

U-Ü

Ur-Nammu, Kral, 159
Uruk, 148, 155, 156, 157
uygarlıklar
And, 218-234
Aztek, 213-216
Çin, 150, 183-192
Mısır, 122, 167-182, 186
lineer, 240
okuryazar, 115
alçak arazi, 222-223
Mezoamerikan, 200-217
Klasik Sonrası Maya, 213
endüstri öncesi, 146, 149-152, 170, 237, 238,
sümer, 148-158
batı, 165
uyum sağlama, 30, 38, 97, 114, 239
uzuv kemikleri, 50
uzuvlar, 243
Ürdün Vadisi, 121
üretim, 130, 135, 151

V

Van Gölü, 130
vergi toplama, 215
Vézère Nehri, 79
volkanik patlamalar, 30

W

Wei Nehri, 192
Wheat, Joe Ben, 103
Wood, Bernard, 22, 23
Woolley, Leonard, 166

Y

yabani ot, 99
yampa (kök bitki), 104

Yangtze Nehri, 123
yazmanlar, 156, 174, 182
Yeni Gine
bkz. Papua Yeni Gine
yenilikler, 105
yeraltı, 83, 141, 142, 171, 192, 210, 224
yeraltı dünyası, 142
yırtıcılar, 24
Yoffee, Norman, 151, 152, 248
yolculuklar, 139
yonga, 48
yönetim, 174, 193, 202, 207, 208, 210, 236, 238
Yukarı Mısır, 168, 169, 173
yumuşakçalar, 59, 60, 95, 107, 128
Yunanistan, 56, 57, 132, 165
yüksek araziler, 100, 219, 223

Z

Zambezi Nehri, 122
zenginlik, 106, 195, 232, 238
zıpkın, 76, 220

MERAKLISINA - 11

MERAKLISINA TARİHÖNCESİ DÜNYA, Afrika'daki kökenlerimizden endüstrileşme öncesinin görkemli uygarlıklarına ve yakın geçmişin şehirlerine uzanan insanlığın tarihöncesinin çarpıcı hikâyesini aktarıyor.

İki arkeolog ve deneyimli tarih yazarı, uzak atalarımızın Eski Dünya'ya yayılmasını, *Homo sapiens*'in ortaya çıkışını, ondan çok sonra Avrupa, Avrasya, Asya ve Amerika'ya kalıcı olarak yerleşmesini anlatıyor. Avcı toplayıcılardan sonra dünyanın çeşitli bölgelerinde çiftçilik ve hayvan evcilleştirmenin kökenlerine odaklanıyor, bu yeni ekonomilerin insan varoluşunu nasıl da çarpıcı bir biçimde değiştirdiğini gözler önüne seriyor. Kudretli hükümdarları ve ideolojilerini, uygarlıkların yükselişiyle düşüşünü ve pek çoğunun maruz kaldığı uzun kuraklığın yıkıcı etkilerini anlatarak tarihöncesi dünyanın neden modern dünya için önemli olduğuna cevap arıyor.

Tarihöncesi geçmişimizin insanlığın kökenlerinden günümüze dek uzanan bir değerlendirmesini küresel bir bakışla, sade olmakla beraber keyifli bir üslupla sunan bu kitap, insanlığın erken tarihinin hikâyesi ve onun modern dünyayla bağlantısını merak edenler için harikulade bir kılavuz.

NOVA KİTAP
9 786258 489798
/novayayinlari
www.ithakiyayingrubu.com